



ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας

Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών: «Ιστορία και Αρχαιολογία του Αρχαίου

Κόσμου: από την Προϊστορία έως την Ύστερη Αρχαιότητα

Ειδίκευση: «Κλασική Αρχαιολογία»

**Άβδηρα και Φαναγόρεια:
Μία πρώιμη ιστορία δύο πόλεων.**

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία



Αντιγόνη-Μαρία Μαστοράκου

Εξεταστική Επιτροπή:

Ευρυδίκη Κεφαλίδου

Δέσποινα Τσιαφάκη

Αικατερίνη Χρυσανθάκη-Nagle

Αθήνα 2021

Εικ. εξωφύλλου: Τμήμα αρχαϊστικού αναγλύφου με παράσταση χορού νυμφών. 1ος
αι. μ.Χ. Φαναγόρεια.

Κρατικό Μουσείο Καλών Τεχνών Πύσκιν, αρ. ευρ. Φ-1305.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	6
ΜΕΡΟΣ Α΄: ΑΒΔΗΡΑ	
1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ	9
1.1. Γεωγραφική θέση και περιβάλλον	9
1.2. Τοπογραφία.....	13
1.3. Ιστορία της έρευνας	14
2. Η ΙΔΡΥΣΗ ΤΗΣ ΑΠΟΙΚΙΑΣ	16
2.1. Η ίδρυση της αποικίας των Κλαζομενίων	16
2.1.1. Ιστορική επισκόπηση	16
2.1.2. Ο οικιστής Τιμήσιος.....	18
2.2. Η ίδρυση της αποικίας των Τηίων	19
2.2.1. Ιστορική επισκόπηση της πρώιμης αποικίας	19
2.2.2. Ο ήρωας Άβδηρος στον μύθο	25
2.2.3. Η λατρεία του Αβδήρου	29
2.2.4. Η λατρεία του Τιμησίου.....	32
3. Η ΠΟΛΗ	34
3.1. Οχύρωση.....	34
3.1.1. Κλαζομενιακή φάση.....	34
3.1.2. Τηίη φάση	35
3.2. Αστική ανάπτυξη	38
3.2.1. Κλαζομενιακή φάση.....	38

3.2.2. Τηγή φάση	39
4. ΛΑΤΡΕΙΕΣ.....	40
4.1. Δήμητρα και Κόρη.....	40
4.2. Διόνυσος	43
4.3. Απόλλων	44
4.4. Αθηνά.....	44
4.5. Άλλες πρώιμες λατρείες.....	45
5. ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ.....	46
6. ΚΕΡΑΜΙΚΗ	50
6.1. “Zeest Protohasian”	50
6.2. Κτερίσματα από το Νεκροταφείο Κ	51
6.2.1 Εισαγόμενη κεραμική	51
6.2.2. Τοπική κεραμική	52
6.3. Αμφορείς από το Νεκροταφείο Κ.....	53
ΜΕΡΟΣ Β΄: ΦΑΝΑΓΟΡΕΙΑ	
1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ	55
1.1. Γεωγραφική θέση και περιβάλλον	55
1.2. Τοπογραφία.....	58
1.3. Ιστορία της έρευνας	61
2. Η ΙΔΡΥΣΗ ΤΗΣ ΑΠΟΙΚΙΑΣ	63
2.1. Ίδρυση και ιστορική επισκόπηση της πρώιμης αποικίας	63
2.2. Ο οικιστής Φαναγόρας.....	71
2.3. Η λατρεία του Φαναγόρα.....	74

3. Η ΠΟΛΗ	78
3.1. Οχύρωση.....	78
3.2. Αστική ανάπτυξη	80
4. ΛΑΤΡΕΙΕΣ.....	85
4.1. Αφροδίτη Απάτουρος	85
4.2. Δήμητρα και Κόρη.....	93
4.3. Απόλλων	96
4.4. Διόνυσος	96
4.5. Αδιευκρίνιστοι χώροι.....	97
4.5.1. Κτήριο Α΄ (Ιερό Αφροδίτης Απατούρου;)	97
4.5.2. Κτήριο 300	99
5. ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ.....	101
6. ΚΕΡΑΜΙΚΗ	103
6.1. Εισηγμένη Κεραμική	103
6.1.1. Αμφορείς.....	103
6.1.1.1. Τμήματα αμφορέων από διάφορα σημεία της Άνω Πόλης	103
6.1.1.2. Αμφορείς από το Υπόγειο 290Β.....	105
6.1.2. Αγγεία Συμποσίου.....	106
6.2. Τοπική Κεραμική.....	108
ΜΕΡΟΣ Γ΄: ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	109
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	115
ΕΙΚΟΝΕΣ	128

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἔτσι κι αὐτοὶ στὸ ρυθμὸ τῆς κιθάρας τοῦ Ὀρφέα χτυποῦσαν μὲ τὰ
κουπιὰ τὰ λάβρα θαλασσινὰ νερά, καὶ φούσκωναν τὰ κύματα·
ἡ μαύρη θάλασσα ἀπὸ τὶς δυὸ πλευρὲς ἀναπηδούσε ἀφρίζοντας
κι ἄγρια μούγκριζε ἀπὸ τῶν δυνατῶν ἀνδρῶν τὸ μένος.
Σὰν τὶς φλόγες ἀστραφταν στὸν ἥλιο τὰ ὄπλα,
καθὼς τὸ πλοῖο προχωροῦσε·
πίσω μακρὸν ἄσπριζε ὀλοένα τ' αὐλάκι ποὺ φαινότανε
σὰν μονοπάτι σὲ χλοερὴ πεδιάδα.
Ὅλοι οἱ θεοὶ ἀπ' τὸν οὐρανὸ κοιτάζανε τὴ μέρα ἐκείνη
τὸ πλοῖο καὶ τὴ γενιὰ τῶν ἡμίθεων ἀνδρῶν,
ποὺ γενναῖοι τότε στὴ θάλασσα ταξίδευαν.

Ἀπολλώνιου Ροδίου, *Ἀργοναυτικά* Βιβλίο Α' στ. 540-549.
(Μτφ. Γ. Βασίλαρος, Ακαδημία Αθηνών 2004)

Κατὰ τον 8^ο- 6^ο αι. π.Χ., την περίοδο που εἶναι γνωστή ως ελληνικός αποικισμός, οι ελληνικές πόλεις δημιούργησαν ἓνα εκτεταμένο δίκτυο αποικιών στην Μεσόγειο Θάλασσα και στον Εὐξείνιο Πόντο. Δύο ἀπὸ τις αποικίες αὐτῆς της περιόδου αποτελοῦν τὸ θέμα της παρούσης διπλωματικῆς εργασίας.

Τα Ἀβδηρα καὶ ἡ Φαναγόρεια, στην Θράκη καὶ στον Ἀσιατικὸ Βόσπορο ἀντιστοιχῶς, αποτελοῦν δύο αποικίες που συνδέονται με την ἀναγκαστικὴ φυγὴ του πληθυσμοῦ της Τέω κατὰ την περσικὴ πολιορκία της πόλης γύρω στο 545 π.Χ. Τα Ἀβδηρα εἶχαν ἰδρυθεῖ σχεδὸν ἓναν αἰῶνα πρωτότερα ἀπὸ τις Κλαζομενές καὶ αποτέλεσαν τὸ καταφύγιο των Τηίων, ἐνῶ ἡ Φαναγόρεια ἰδρύθηκε ἐξ ἀρχῆς ἀπὸ τους πρόσφυγες. Ὅσον ἀφορὰ στην περίπτωση των Ἀβδήρων, οι ἰδιαίτεροι δεσμοὶ της πόλης με την μητρόπολή της, καθὼς καὶ ἡ ἰδρυτικὴ της περίοδος, κατανοοῦνται εὐκόλα ἀπὸ τὸ πλούσιο φιλολογικὸ, ἐπιγραφικὸ καὶ νομισματικὸ υλικό. Ἀντιθέτως, ὅσον ἀφορὰ στην περίπτωση της μακρινῆς Φαναγόρειας, οι ἀρχαῖοι συγγραφεῖς εἶναι

μάλλον φειδωλοί, όταν κάνουν λόγο για την ίδρυσή της, ενώ οι σχέσεις της με την Τέω ανιχνεύονται ακόμα πιο δύσκολα.

Στόχο της εργασίας αποτελεί η πολυεπίπεδη προσέγγιση των δύο αποικιών κατά την πρώιμη ιστορία τους. Ως αποτέλεσμα, η εργασία επικεντρώνεται στην ιδρυτική περίοδο των δύο αποικιών και στην αρχαϊκή τους φάση, αν και όπου κρίνεται απαραίτητο γίνεται μνεία και σε άλλες περιόδους –ειδικά σε θέματα λατρείας. Για την καλύτερη κατανόηση της πρώιμης ζωής των δύο πόλεων εκτός από τις φιλολογικές και επιγραφικές μαρτυρίες, αξιοποιούνται τα νέα, αλλά και παλαιότερα πορίσματα των ανασκαφών και της έρευνας, στην προσπάθεια ενός παραγωγικού συνδυασμού ελληνικής και ρωσικής βιβλιογραφίας. Έτσι, μέσω της μελέτης των ακίνητων και κινητών ευρημάτων, μπορούν να εκτιμηθούν όλες οι εκφάνσεις της πρώιμης ζωής των δύο πόλεων: η εξέλιξη του άστεως, οι περιβαλλοντικές συνθήκες, οι σχέσεις με τους τοπικούς πληθυσμούς, οι λατρείες, η καθημερινότητα, η οικονομική ανάπτυξη, το εμπόριο, η πολιτιστική παραγωγή και η θέση των πόλεων στο ευρύτερο πολιτικό γίγνεσθαι της αρχαϊκής εποχής. Μέσω της αξιολόγησης των παραπάνω ζητημάτων, η εργασία αποπειράται μία σύγκριση των δύο πόλεων κατά την ιδρυτική και πρώιμη περίοδό τους και κατ' επέκτασιν επιχειρεί μια ενδοσκόπηση στις σχέσεις τους με την μητρόπολή τους. Ως εκ τούτου, η εργασία διαρθρώνεται σε δύο κύρια μέρη με όμοια διάταξη κεφαλαίων, εκ των οποίων το πρώτο αφορά τα Άβδηρα και το δεύτερο την Φαναγόρεια.

Επιπλέον, θα πρέπει να σημειωθεί πως κατά τη διάρκεια συγγραφής της εργασίας προέκυψαν δύο αντικειμενικά προβλήματα. Το πρώτο αφορά την γενικευμένη στη χώρα μας δυσκολία στην πρόσβαση στις ρωσικές δημοσιεύσεις, μιας και η πλειονότητα αυτών απουσιάζει από τις ελληνικές βιβλιοθήκες και συχνά δεν ανευρίσκεται εύκολα στο διαδίκτυο. Συνεπώς, ένα μικρό τμήμα της ρωσικής βιβλιογραφίας -ιδίως της παλαιότερης εποχής- δεν ήταν εφικτό να εντοπιστεί. Το δεύτερο σχετίζεται με την πανδημία του Covid-19 από τις αρχές του 2020, η οποία δεν μου επέτρεψε τη μετάβαση, κατά την διάρκεια της συγγραφής της εργασίας, σε κανέναν από τους δύο αρχαιολογικούς χώρους τους οποίους εξετάζω.

Παρ' όλα αυτά, τα Άβδηρα είχα προλάβει να επισκεφθώ το 2019, στο πλαίσιο του «Αρχαιολογικού Προγράμματος Αβδήρων-Ξάνθης (ΑΠΑΞ)». Τότε ήταν που σε συνεννόηση με την επόπριά μου, κα Ευρυδίκη Κεφαλίδου, επίκ.καθηγήτρια Κλασικής Αρχαιολογίας του ΕΚΠΑ, διαμορφώθηκε το θέμα της διπλωματικής μου εργασίας.

Για την ολοκλήρωση της εργασίας μου οφείλω κάποιες ευχαριστίες. Ιδιαίτερη ευγνωμοσύνη οφείλω στην κα Ευρυδίκη Κεφαλίδου, για την εμπιστοσύνη που μου έδειξε με την ανάθεση του θέματος, τις πολύτιμες παραινέσεις και συμβουλές της, καθώς και για τον ευφάνταστο τίτλο που έδωσε στην εργασία. Ευχαριστώ επίσης θερμά την Δρα Δέσποινα Τσιαφάκη, Διευθύντρια Ερευνών στο Ινστιτούτο Επεξεργασίας του λόγου, Ερευνητικό Κέντρο Καινοτομίας στις Τεχνολογίες της Πληροφορίας, των Επικοινωνιών και της Γνώσης «Αθηνά», και την κα Αικατερίνη Χρυσανθάκη-Nagle, καθηγήτρια Ιστορίας της Τέχνης και Αρχαιολογίας του Paris Nanterre, για την συμμετοχή τους στην τριμελή εξεταστική επιτροπή, καθώς και για τις εξίσου χρήσιμες υποδείξεις τους και τη βοήθειά τους.

Την ευγνωμοσύνη μου θα ήθελα να εκφράσω στον Δρα Βλαντίμιρ Κουζνετσώφ, διευθυντή ανασκαφών της Φαναγόρειας, για την αποστολή μεγάλου μέρους ρωσικής βιβλιογραφίας, δίχως την οποία το παρόν πόνημα θα ήταν ελλιπές. Ακόμη, θα ήθελα να ευχαριστήσω ιδιαιτέρως την Δρα Κωνσταντίνα Καλλιντζή, προϊσταμένη της ΕΦΑ Ξάνθης, για τις ωφέλιμες συμβουλές της. Για την αρωγή τους και τις συμβουλές τους, θα ήθελα να ευχαριστήσω την Δρα Αικατερίνη Τζαβελοπούλου, τον κο David Braund, καθηγητή Αρχαίας Ιστορίας του Exeter, τον Δρα Chavdar Tzochew και την Δρα Χάιδω Κουκούλη-Χρυσανθάκη, επίτιμο Έφορο Αρχαιοτήτων.

Ευχαριστώ, ακόμη, τους φίλους και συνοδοιπόρους στον δρόμο της αρχαιολογίας: τις υποψήφιες διδάκτορες Κλασικής Αρχαιολογίας του ΕΚΠΑ, Μαϊλίντα Τσαμπίρη και Παρασκευή Μότσιου για τις ουσιώδεις συμβουλές τους και την στήριξή τους, καθώς και τον Δρα Νικόλαο Δημάκη για την συμβολή του στην διαμόρφωση του θέματος.

Ως είθισται σε τέτοιου είδους προλόγους, αφήνω για το τέλος τις ευχαριστίες για τους δικούς μου ανθρώπους, που συνέβαλαν στην προσπάθειά μου ηθικά. Ιδιαίτερος, αυτό αφορά την γιαγιά και συγκάτοικό μου, Ιωάννα. Τους γονείς μου, Βασιλική και Εμμανουήλ -έστω κι αν αυτές οι γραμμές δεν επαρκούν- ευχαριστώ για τη διαρκή ενθάρρυνσή τους και την πίστη τους σ' εμένα.

Σπάρτη, Ιανουάριος 2021

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1.1 Γεωγραφική θέση και περιβάλλον

Κόρη του Ωκεανού και της Παρθενόπης και αδελφή της Ασίας, της Ευρώπης και της Λιβύης ήταν σύμφωνα με την μυθολογία η Θράκη.¹ Για τους Έλληνες η Θράκη φάνταζε ως ένα τεράστιο έθνος, το δεύτερο μεγαλύτερο στον κόσμο μετά την Ινδία (Ηροδ. 5.3.1).² Ως νότιο σύνορό της μπορεί εύκολα να κατανοηθεί το Αιγαίο, ως ανατολικό ορίζονται ο Εύξεινος Πόντος και η Προποντίδα, ενώ ως βόρειο θεωρείται ο ποταμός Ίστρος (σημ. Δούναβις),³ ο οποίος την χώριζε από την Σκυθία (Ηροδ. 4.99.1).⁴ Το δυτικό της σύνορο υπήρξε μεταβαλλόμενο, με μετατοπίσεις όλο και ανατολικότερα.⁵

Ο Όμηρος την χαρακτήριζε ως μια εύφορη χώρα -«ἐριβώλακα»- (Ίλιάς Υ στ. 485) που παρήγαγε οίνο (Ίλιάς Ι στ. 71). Ιδιαίτερως ξακουστή ήταν η Θράκη για τους ίππους της και τους ιππείς της ήδη από τα πρώιμα χρόνια,⁶ γεγονός που τροφοδότησε άλλωστε μια σειρά από ανάλογους σε περιεχόμενο μύθους.⁷

Πλούσια ήταν επίσης σε ξυλεία, ενώ μέταλλα χρυσού και αργύρου αφθονούσαν στο όρος Παγγαίο, όπως και στην γειτονική Θάσο (Ηροδ. 5.23.2. 7.112.1). Η Θράκη συνιστούσε μια θέση με στρατηγική σημασία, αφού αποτελούσε σταυροδρόμι ανατολής-δύσης-βορρά, φυσικώς οχυρωμένη με το όρος Παγγαίο, τα όρη της Ροδόπης και τον ποταμό Νέστο, ενώ η μεγάλη ακτογραμμή της επέτρεπε τη

¹Ανδρ. Αλικαρνασσεύς, *Γεωγραφία*, Fr. Tzetze Lyc.894.

²Τσιαφάκη 1988, 19.

³Τσιαφάκη 1998, 20. Τσιαφάκη 2009, 123.

⁴Ξυδόπουλος 2007α, 87.

⁵Σαμσάρης 1980, 17, 22-26. Τσιαφάκη 1988, 20. Τσιαφάκη 2009, 123. Την εποχή του Εκαταίου δυτικό σύνορο αποτελούσε ο Αξιός (*FGRHist* 1, F 146) Στον Ηρόδοτο ως δυτικό σύνορο αναφέρεται ο ποταμός Στρυμόνας (5.23.1) και το όρος Δύσωρον (5.17.2). Στον Ψευδο-Σκύλακα ως δυτικό σύνορο αναφέρεται επίσης ο Στρυμόνας. Πρόκειται για ένα είδος *terminus quæritur* που υποδηλώνει και την μακεδονική επέκταση στην περιοχή. Αξιοσημείωτη είναι και η ένταξη της Λήμνου και της Σαμοθράκης στην γεωγραφική επικράτεια της Θράκης, αλλά και η μη αναφορά των Θρακών ως έθνους, εν αντιθέσει με τους Σκύθες από τον ίδιο. (Ψευδο-Σκύλαξ 67, *GGM* I, 54-57) : Ξυδόπουλος 2007α, 39-40, 48-9, 87.

⁶Ομ. Ίλιάς Ξ στ. 228, Ησ. Έργα και Ημέραι στ. 507.

⁷Ο βασιλεύς της Θράκης Ρήσος ήταν γνωστός για τα όμορφα άλογά του (Ομ. Ίλιάς Κ στ. 436-7). Γνωστή είναι και η ιστορία του από την ομώνυμη τραγωδία του Ευριπίδη.

δημιουργία εμπορίων και πόλεων.⁸ Όλα αυτά τα πλεονεκτήματα της θρακικής γης προσέλκυσαν τους Έλληνες, οι οποίοι ίδρυσαν μια σειρά αποικιών στα παράλια της κυρίως τον 7^ο αι. π.Χ.⁹, όπως τα Άβδηρα, «πόλιν ἐν ταῖς δυνατωτάταις οὖσαν τότε τῶν ἐπὶ Θράκης», κατά τον Διόδωρο Σικελιώτη (13.72.2). Τα Άβδηρα ίδρυσαν αρχικά οι Κλαζομενές το 654 π.Χ. και γύρω στο 545 π.Χ. ίδρυσε η Τέως εκ νέου.

Η αρχαία πόλη των Αβδήρων βρίσκεται στο νότιο τμήμα του νομού Ξάνθης, 7 χλμ νοτίως του σύγχρονου οικισμού των Αβδήρων, στο ακρωτήριο Μπουλούστρα, το βυζαντινό Πολύστυλον (εικ. 1).¹⁰ Συγκεκριμένα, είχε ιδρυθεί στο ανατολικό παράκτιο τμήμα του δέλτα του ποταμού Νέστου, σε μια περιοχή που χαρακτηρίζεται από χαμηλά υψώματα με κατεύθυνση Β-Ν. Η γεωμορφολογία των Αβδήρων του 7^{ου} αι. π.Χ. είναι αρκετά διαφορετική από τη σημερινή, διότι ήδη κατά την διάρκεια της αρχαιότητας υπέστη μεταβολές λόγω των πλημμυρικών επεισοδίων του Νέστου, που οδήγησαν σε προσχωσιγενείς αποθέσεις υλικών στον χώρο και σε σταδιακή ελοποίηση. Οι πρώτοι άποικοι είχαν ιδρύσει την πόλη τους στον μυχό ενός κόλπου, οι λιμενικές εγκαταστάσεις του οποίου λόγω των παραπάνω φαινομένων εντοπίζονται 1,5 χιλ. βορειότερα της σημερινής ακτογραμμής (εικ. 2).¹¹

Οι Κλαζομένιοι και οι Τήιοι της αρχαϊκής εποχής είχαν περιοριστεί στην εκμετάλλευση μιας μικρής έκτασης γης. Σύντομα, όμως, τα όρια της χώρας επεκτάθηκαν.¹² Δυτικό όριο της χώρας, βάσει της μαρτυρίας του Ηροδότου, θεωρείται γενικώς από την σύγχρονη έρευνα ο ποταμός Νέστος, ο οποίος εξέβαλλε στην θάλασσα (Ηροδ. 7.109, 7.126). Η κοίτη του, ωστόσο μετεβάλλετο διαρκώς και προκαλούσε πλημμυρικά επεισόδια σύμφωνα με τον Στράβωνα (7. Fr. 18a) και τον Θεόφραστο (3.1.5), καθιστώντας έτσι δύσκολο να οριστεί ακριβώς η διαδρομή του.¹³ Βόρειο όριο θεωρείται η οροσειρά της Ροδόπης¹⁴ και βορειανατολικό ο ποταμός Κοσσινίτης –ίσως ο σημερινός Κόσυνθος- που διέσχιζε την πόλη των Αβδήρων και

⁸Boardman 1980, 230. Τσιαφάκη 1988, 21. Tsiafaki 2020, 412-3.

⁹Tsiafaki 2018, 224.

¹⁰Ι. Καντακουζηνός 2. 226. Λαζαρίδης 1971, 34. Chryssanthaki 2001, 404, σημ.116.

¹¹Ψιλοβίκος και Συρίδης 1997. Syrides και Psilovikos 2004.

¹²Καλλιντζή 2011, 110.

¹³Λαζαρίδης 1971, 2-3. Σκαρλατίδου 1990, 612. Λουκοπούλου κ.ά 2005, 167-8. Καλλιντζή 2011, 82, 110-1, 1309-12.

¹⁴Λαζαρίδης 1971, 2. Από τον 2ο αι. μ.Χ. δύο οροθετικές επιγραφές που ανακαλύφθηκαν στο σημ. χωριό Τοξότες, κάνουν σαφές το βορειοδυτικό όριο της χώρας την εποχή αυτή: Λαζαρίδης 1971, 2, 23, εικ.5. Σκαρλατίδου 1990, 617. Καλλιντζή 2011, 111.

εξέβαλλε στην λίμνη Βιστωνίδα (Αιλ. *Περί ζώων ιδιότητος* 15.25.).¹⁵ Ως ανατολικό όριο μπορεί να θεωρηθεί η λίμνη Βιστωνίδα,¹⁶ ενώ νότιο είναι φυσικά το Αιγαίο (εικ. 3).¹⁷

Η χώρα των Αβδήρων, την οποία ο Πίνδαρος ονομάζει «γαῖαν ἀμπελόεσσαν τε και εὐκαρπον» και «χθόνα πολύδωρον» (*Παιάν* Β', στ. 25-26, 60), αποτέλεσε βασικό πυλώνα ανάπτυξης της πόλης χάρι στην παραγωγή και το εμπόριο σίτου και οίνου.¹⁸

Ωστόσο, η διατροφή των πρώτων αποίκων, βάσει των παλαιοπαθολογικών μελετών, στηριζόταν κυρίως σε θαλασσινές τροφές και όχι τόσο σε φυτικές.¹⁹ Σε αυτό συνηγορεί και η ύπαρξη των πλούσιων λιμνών της Βιστωνίδας και της Λαφρούδας, αλλά και λιμνοθαλασσών, αλυκών και τεναγών κοντά στην περιοχή. Αντιθέτως, η ίδια η πόλη ήταν φτωχή σε υδροφόρα στρώματα.²⁰

Ζωτικής σημασίας για την οικονομική εξέλιξη των Αβδήρων ήταν και η θέση της πόλης, η οποία επέτρεπε το εμπόριο με την ενδοχώρα και τον 'βαρβαρικό' κόσμο.²¹ Την ύπαρξη οδού που ένωνε τα παράλια της Θράκης από την πόλη των Αβδήρων μέχρι τον Ίστρο ποταμό, η διάβαση της οποίας διαρκούσε 11 μέρες, αναφέρει ο Θουκυδίδης (2.97.1).²² Επιπλέον, έξω από το βόρειο όριο της χώρας, διερχόταν ο μεγάλος οδικός άξονας, που ένωνε Ασία και Ευρώπη, η Βασιλική Οδός, που χαραχτηκε από τους Πέρσες για την εκστρατεία του Ξέρξη κατά της Ελλάδας

¹⁵ Λαζαρίδης 1971, 2. Σκαρλατίδου 1990, 613. Λουκοπούλου κ.ά 2005, 198. Καλλιντζή 2011, 111-2, εικ. 13.

¹⁶ Ψευδο-Σκύννου, *Περίγησις* 666-667, 673-675. Καλλιντζή 2011, 111.

¹⁷ Λαζαρίδης 1971, 3. Σκαρλατίδου 1990, 612. Καλλιντζή 2011, 112.

¹⁸ Ενδεικτική για την πλούσια γεωργική παραγωγή των Αβδήρων είναι η εισβολή λόγω σιτοδείας των Τριβαλών το 376 π.Χ στην αβδηρίτικη χώρα που είχε ως αποτέλεσμα να γίνουν κύριοι «πολλῆς δὲ ὠφελείας» Διοδ. Σικ. 15.36. 2. Λαζαρίδης 1971, 4,5,23. Μάλιστα, στον οπισθότυπο των νομισμάτων της κλασικής εποχής απεικονίζονται βότρυς και σίτος: Peristeri-Otatzis 1986, 491, εικ. 1-2.

¹⁹ Σκαρλατίδου 2010, 360. Άλλωστε τα Άβδηρα έκαναν εξαγωγή σουπιών (Αθην. *Δειπνοσοφισταί* 324β) και κεφάλων (Αθην. *Δειπνοσοφισταί* 118γ) : Λαζαρίδης 1971, 6. Isaac 1986, 75.

²⁰ Λαζαρίδης 1971, 3,4,31.

²¹ Λαζαρίδης 1971, 14, 26, 35. Isaac 1986, 75. Τα πολεμοχαρή θρακικά φύλα που κατοικούσαν στην περιοχή, τους Σίντους, τους Σαπαίους και τους Βίστονες, αναφέρουν ο Ηρόδοτος (7. 110), ο Στράβων (12.2.5. 49) και ο Πλίνιος (*Φυσική Ιστορία* 4.40): Λαζαρίδης 1971, 8. Σύμφωνα με τις τελευταία πορίσματα της έρευνας, το ντόπιο στοιχείο κατοικούσε στα βόρεια της πεδιάδας της Ξάνθης. Αρκετές θέσεις μοιράζονται κοινά χαρακτηριστικά: Βρίσκονται σε λόφους, σε αμυντικά σημεία και επιπλέον εκτείνονται στην πεδιάδα γύρω από μεγάλους χειμάρους. Ίσως, μάλιστα, ο ρόλος του νερού να διαδραμάτιζε εκτός από πρακτικό και συμβολικό-τελετουργικό ρόλο για τους Θράκες. Ακόμη βρέθηκαν σκωρίες, οι οποίες δείχνουν επεξεργασία μετάλλων από τους ντόπιους, καθώς και εγγύτητα σε μεταλλεία. Κεφαλίδου κ.ά (υπό έκδοση).

²² Λαζαρίδης 1971, 30.

(Ηροδ. 7.15.3), χρησιμοποιήθηκε εκ νέου και αναπροσαρμόστηκε από τον Φίλιππο Β΄ για την εκστρατεία εναντίον της Ασίας και ανακατασκευάστηκε από τους Ρωμαίους παίρνοντας το όνομα Εγνατία Οδός.²³ Εκτός από τις χερσαίες συγκοινωνίες, ουσιώδη ρόλο στην διακίνηση των προϊόντων διαδραμάτιζαν και οι θαλάσσιες οδοί, κάτι που καταδεικνύεται και από την συνεχή μέριμνα για τις λιμενικές εγκαταστάσεις των Αβδήρων.²⁴

Όπως προαναφέρθηκε, η περιοχή ήταν φημισμένη για τα άλογά της. Μια επιγραφή του 4^{ου} αι. π.Χ. πιστοποιεί την ύπαρξη ίππων και την περίοδο αυτή, καθώς και όνων, ημιόνων και υβριδίων γίνων.²⁵ Η *χώρα* επίσης εξέτρεφε βοοειδή (Παυσ.6.5.4) και αιγοπρόβατα από τον 5^ο αι. π.Χ.²⁶ Κοντά στα Άβδηρα ζούσαν λέοντες, οι οποίοι μάλιστα επιτέθηκαν στις καμήλες του στρατού του Ξέρξη (Ηροδ. 7.125-126. Παυσ.6.5.4).

Τα δάση στο δέλτα του Νέστου θα προμήθευαν με ξυλεία τους κατοίκους.²⁷ Οι κάτοικοι λάμβαναν πωρόλιθο χρώματος φαιού ή υπερύθρου για την οικοδόμηση των τειχών και των κτηρίων της πόλης από τα εκτεταμένα λατομεία του οικισμού της Μάνδρας, 7 χλμ. ΒΑ των Αβδήρων.²⁸ Άργυρος δεν υπήρχε στην εμβέλεια της *χώρας*. Οι άποικοι απέκτησαν πρόσβαση στα μεταλλεία αρκετά νωρίς. Αυτά βρίσκονταν στην περιοχή ανάμεσα στους ποταμούς Νέστο και Στρυμόνα, η οποία ήταν υπό των έλεγχο της ανταγωνίστριας των Αβδήρων, Θάσου.²⁹ Τέλος, αρκετές σκωρίες εντοπίστηκαν στο βορειοδυτικό και κεντρικό τμήμα της πόλης -δείχνοντας ότι στην πόλη γινόταν επεξεργασία σιδήρου, ενώ ανακαλύφθηκε και ένας κλίβανος παραγωγής χαλκού.³⁰

Παρ'όλα τα πλεονεκτήματα της περιοχής, οι κάτοικοι των Αβδήρων καθ' όλη τη διάρκεια της ιστορίας τους, αλλά κυρίως κατά την κλαζομενιακή περίοδο, αντιμετώπιζαν σοβαρά προβλήματα υγείας, καθώς οι ανθυγιεινές κλιματικές συνθήκες είχαν ως συνέπεια τον ταλανισμό των κατοίκων από εμπύρετες ασθένειες

²³Καλλιντζή 2011, 1279-80.

²⁴Καλλιντζή 2011, 1275-6.

²⁵*IThrAeg* 186 (E3).

²⁶ Για την δυνατότητα διατροφής με προϊόντα παραγόμενα από αυτά τα ζώα πληροφορούμαστε από το Ιπποκρατικό Corpus της ρωμαϊκής εποχής (*Επιστολαί* 3.3.17, 3.3.15): Καλλιντζή, 95.

²⁷Σκαρλατίδου 2010, 364.

²⁸Λαζαρίδης 1971, 22, 24. Σκαρλατίδου 1990, 613, εικ.4.

²⁹Καλλιντζή 2011, 1326. Κεφαλίδου κ.ά. (υπό έκδοση).

³⁰Κεφαλίδου κ.ά. (υπό έκδοση).

και ελonoσία, ιδίως κατά τους θερινούς μήνες.³¹ Δεν πρέπει να παραβλεφθεί, άλλωστε, και η εντύπωση μωρίας που έδιναν οι Αβδηρίτες στους ξένους, με αποτέλεσμα κατά την αρχαιότητα να δημιουργηθούν οι περιπαικτικοί όροι «Αβδηριτισμός» και «Αβδηριτίζειν».³² Για τον χειμώνα στα Άβδηρα δεν έχουμε στοιχεία. Παρότι στις πηγές ο θρακικός χειμώνας περιγράφεται βαρύς και με έντονες χιονοπτώσεις,³³ ο χειμώνας στα παράλια θα πρέπει να ήταν ηπιότερος.

1.2.Τοπογραφία

Οι Κλαζομένιοι εγκαταστάθηκαν σε παραθαλάσσια κατά την αρχαιότητα περιοχή, στην δυτική πλευρά επιχωματωμένου κόλπου, που σήμερα φέρει το τοπωνύμιο Βάλτα Ζαμπάκη. Η πρώτη οχύρωση της πόλης από τους Κλαζομένιους συντελέστηκε γύρω στο 650-625 π.Χ. και περιέκλειε την πρώτη εγκατάσταση. Πρόκειται για τον λεγόμενο Βόρειο Περίβολο, ο οποίος βρισκόταν σε χρήση μέχρι τον 4^ο αι. π.Χ. από τους Τηίους. Μετά την εγκατάλειψη του Βορείου Περιβόλου, η πόλη μετεφέρθη νοτιότερα και ανεγέρθη ο Νότιος Περίβολος, ο οποίος διέθετε και ακρόπολη στον παραθαλάσσιο λόφο που δεσπόζει στο νοτιοδυτικό άκρο της πόλης, στην θέση δηλαδή που αναπτύχθηκε το βυζαντινό Πολύστυλον (εικ.4, 10).³⁴

Η πόλη στα βόρεια, βορειανατολικά και βορειοδυτικά της περιβάλλεται από νεκρόπολη έκτασης 3 χλμ.², η οποία καλύπτει ως επί το πλείστον γαίες ακατάλληλες για καλλιέργειες. Τα νεκροταφεία των Κλαζομενίων βρίσκονται γύρω από τον Βόρειο Περίβολο (εικ.5). Σε μεγαλύτερη έκταση από τα υπόλοιπα έχει ερευνηθεί το Νεκροταφείο Κ, στην περιοχή Αμμόλοφος, 150 μ. έξω από τη ΒΔ γωνία του Περιβόλου, από το οποίο έχουν ανασκαφθεί 282 τάφοι. (εικ.6) Το νεκροταφείο Γ βρίσκεται έξω από τη ΝΑ γωνία του Περιβόλου, ενώ υπάρχουν ενδείξεις και για την

³¹Για τις εμπύρετες ασθένειες πληροφορούμαστε από το Ιπποκρατικό Corpus (*Επιδημίας*, 3.3.17 (6), 3.3.17 (7), 3.3.17 (8), 3.3. 17 (9)): Καλλιντζή 2011, 91. Η ύπαρξη τέτοιων κειμένων κατά την ρωμαϊκή εποχή δείχνει αναμφίβολα τις διαστάσεις της φήμης του προβλήματος της ελonoσίας. Αντιμέτωποι με προβλήματα ελonoσίας ήταν οι Αβδηρίτες μέχρι και τη δεκαετία του 1940: Σκαρλατίδου 2010, 363, σημ.112.

³²Mart. 10 .25, στ.4 .Vitr. *De Architectura* 7. 5.6.Cic.Ad. Att. 7 7.4, 3-6. Καλλιντζή 2011, 91.

³³Ενδεικτικά:Ευρ. *Άλκηστις* στ. 67, *Κύκλωψ* στ. 329-331, Απολλ. Ροδίου, *Άργοναυτικά Α'* στ.826.

³⁴Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1997, 715. Koukouli-Chrysanthaki 2004, 235. Καλλιντζή 2011, 1085, σχ. 95. 1129-30. Προτιμότερη είναι η χρήση του γεωγραφικού όρου Βόρειος Περίβολος συγκριτικά με τον όρο Περίβολος II, όπως συχνά αναφέρεται στην βιβλιογραφία - επειδή αποκαλύφθηκε μετά τον Νότιο Περίβολο, που αναφέρεται ως Περίβολος I : Καλλιντζή 2011, 1086-7, 1153.

ύπαρξη ενός ακόμη Νεκροταφείου, του Ψ, βορειοανατολικά του Περιβόλου, σε απόσταση 1700-1750 μ. Βορειοδυτικά του Περιβόλου βρίσκονται το Νεκροταφείο Π, στη θέση Παλιόχωρα σε απόσταση 1260 μ. και το Νεκροταφείο Χ, στην περιοχή Χορτολίβαδο σε απόσταση περίπου 1000 μ. (εικ.7). Η χρήση των δύο αυτών νεκροταφείων συνεχίζεται έως τις αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ., δηλαδή και κατά την πρώιμη περίοδο των Τηίων. Με τους τελευταίους σχετίζεται το Νεκροταφείο των τύμβων, το οποίο καταλαμβάνει πολύ μεγάλη έκταση. Οι αρχαιότεροι τύμβοι χρονολογούνται στα μέσα με τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ. και απέχουν περίπου 1 χλμ. βορείως της πόλης, ενώ οι τύμβοι του 5^{ου} αι. π.Χ. απέχουν 1 με 5 χλμ.³⁵

1.3. Ιστορία της έρευνας

Ο Ν. de Nicolay που διέμεινε το 1552 στην Αδριανούπολη, συνοδεύοντας τον Γάλλο πρεσβευτή, αναφέρθηκε στην πόλη των Αβδήρων στο έργο του για την Θράκη. Ο Άγγλος ορυκτολόγος και αρχαιολάτρης E.D. Clarke ακολουθώντας το 1802 τον δρόμο για την Κωνσταντινούπολη εξέτασε προσεκτικά τα ερείπια της πόλης, αλλά αναχώρησε απογοητευμένος, γιατί αυτά δεν διέσωζαν τίποτα από την αίγλη του παρελθόντος.³⁶

Το 1881, ο Γάλλος αρχαιολόγος S. Reinach επισκέφθηκε το Πολύστυλον. Υποπτεύθηκε την ταύτιση της περιοχής με τα Άβδηρα λόγω των αρχαίων μελών που εντόπισε στην βυζαντινή οχύρωση και των πληροφοριών των χωρικών.³⁷ Η ταύτιση της θέσης επιβεβαιώθηκε το 1887 από τον Αυστριακό αρχαιολόγο W.Regel.³⁸

Οι πρώτες ανασκαφικές τομές στην Θράκη συνδέθηκαν με τις στρατιωτικές επιχειρήσεις των Βουλγάρων στην διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Το 1918 κατά την εκτέλεση οχυρωματικών έργων αποκαλύφθηκε από τον G. Kazarow ένα αρχαίο κτήριο στον λόφο του Πολυστύλου. Από τον ίδιο αρχαιολόγο μελετήθηκε και

³⁵Καλλιντζή 2004, 271-9, εικ. 1-13. Καλλιντζή 2011, 1199-1211, εικ. 1562-1601, σχ. 131-2. Οι τύμβοι των Τηίων άλλαξαν αισθητά το επίπεδο και βαλτώδες τοπίο των Αβδήρων. Περιελάμβαναν ταφές πολλών γενεών, καθώς και περιορισμένες ταφικές προσφορές που οφείλονται στο δημοκρατικό ήθος του 5ου αι. π.Χ. παρά την οικονομική ανάπτυξη της πόλης. Κεφαλίδου κ.α (υπό έκδοση).

³⁶Σαμpanοπούλου 1997, 150-1, 154-5.

³⁷Reinach 1881, 94-5.

³⁸Regel 1887, 161-7.

δημοσιεύτηκε επιγραφικό υλικό. Τα ευρήματα από τις ανασκαφές αυτής της περιόδου μετεφέρθησαν στην Βουλγαρία.³⁹

Οι πρώτες συστηματικές ανασκαφές στην Θράκη άρχισαν να πραγματοποιούνται μετά την απελευθέρωσή της, το 1919. Στα Άβδηρα ελαφρώς καθυστέρησαν. Οι πρώτες ανασκαφές ξεκίνησαν το 1950 υπό την διεύθυνση του Εφόρου Αρχαιοτήτων Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης Δ. Λαζαρίδη με την υποστήριξη της Αρχαιολογικής Εταιρείας (εικ.8). Διήρκεσαν έως το 1966 και συνεχίστηκαν σποραδικά έως το 1979, με επίκεντρο την περιοχή του Νοτίου Περιβόλου. Χάρη στις ανασκαφές αυτές σχηματίστηκε εικόνα για την κλασική-ελληνιστική πόλη.

Την περίοδο 1981-1993 η έρευνα μετατοπίστηκε στην περιοχή του Βορείου Περιβόλου, ίχνη του οποίου είχαν ήδη εντοπισθεί. Οι ανασκαφές αυτές πραγματοποιήθηκαν ως συνεργασία της Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Κομοτηνής και της Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Καβάλας υπό τη διεύθυνση της Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη. Στις αρχές της ανασκαφικής περιόδου μετά από ένα τυχαίο περιστατικό, ήρθαν στο φως κτερίσματα του 7^{ου} αι. π.Χ. έξω από την ΒΔ γωνία του Περιβόλου, γεγονός που έδωσε νέα πνοή στην έρευνα. Κατά την περίοδο αυτή, η έρευνα εστίασε σε αυτό το σημείο με αποτέλεσμα να προκύψουν σημαντικά συμπεράσματα για την αρχαϊκή πόλη. Τέλος, συστηματικές έρευνες έλαβαν χώρα στο Νεκροταφείο Κ βορείως και βορειανατολικά της οχύρωσης.⁴⁰

Το 2010 δημιουργήθηκε η Εφορεία Αρχαιοτήτων Ξάνθης, η οποία έχει πλέον ως αρμοδιότητα την ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου με το πρόγραμμα ΕΣΠΑ.⁴¹ Από το 2015 βρίσκεται εν εξελίξει το διεπιστημονικό «Αρχαιολογικό Πρόγραμμα Αβδήρων-Ξάνθης (ΑΠΑΞ)» υπό την εποπτεία της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ξάνθης με στόχο την επιφανειακή έρευνα μεγάλου τμήματος της πόλης και της ενδοχώρας, ούτως ώστε να κατανοηθεί περαιτέρω η εξέλιξη της αποικίας και οι σχέσεις της με τα τοπικά φύλα.

³⁹Λουκοπούλου κ.ά 2005, 144, 146, 175. Για τις βουλγαρικές ανασκαφές βλ. Kazarow 1918, 3-18.

⁴⁰Λουκοπούλου κ.ά. 2005, 144, 175-6. Σκαρλατίδου 2010, 34-5, 39-46.

⁴¹Καλλιντζή 2011, 65.

2. Η ΙΔΡΥΣΗ ΤΗΣ ΑΠΟΙΚΙΑΣ

2.1. Η ίδρυση της αποικίας των Κλαζομενίων

2.1.1. Ιστορική επισκόπηση

Η αποικία των Κλαζομενίων βάσει των σωζόμενων πηγών ιδρύθηκε το 654 π.Χ.⁴² Το στοιχείο αυτό έρχεται σε συμφωνία με τα ανασκαφικά δεδομένα από το Νεκροταφείο Κ, το οποίο χρονολογείται στο β' μισό του 7^{ου} αι. π.Χ. έως την τρίτη δεκαετία του 6^{ου} αι. π.Χ. και μας προσφέρει μια διαφωτιστική εικόνα για τα 80 πρώτα έτη της αποικίας.⁴³

Η παλαιοπαθολογική έρευνα του οστεολογικού υλικού απέδειξε πως ο ενήλικος πληθυσμός υπέφερε από υποσιτισμό και κακή διατροφή με επακόλουθα τον πυρετό, διάρροια, μολύνσεις, φλεγμονές, έλλειψη βιταμίνης C κ.α. Ταυτόχρονα, παρατηρήθηκε έντονη καταπόνηση στην σπονδυλική στήλη και στα άκρα των ενηλίκων ανδρών, γεγονός που οφείλεται στην σκληρή εργασία, πιθανόν στην αναζήτηση τροφής ή την καλλιέργεια της γης.

Ιδιαίτερος υψηλά επίπεδα καταλαμβάνει η βρεφική θνησιμότητα, το ποσοστό της οποίας φθάνει το 81%. Από το ποσοστό των ενηλίκων, το μεγαλύτερο μέρος αφορά άτομα που βρίσκονταν σε αναπαραγωγική ηλικία, γεγονός που στάθηκε τροχοπέδη για την δημογραφική ανάπτυξη της αποικίας. Παράλληλα, το κακό βιοτικό επίπεδο της ίδιας ηλικιακής ομάδας είχε ως συνέπεια την γέννηση βρεφών που δεν ήταν σε θέση να επιβιώσουν.

⁴²Η χρονολόγηση προκύπτει από το *Χρονικόν* (ή *Παντοδαπή Ιστορία*) του Ευσεβίου της Καισαρείας του 4^{ου} αι. μ.Χ. στα αρχαία ελληνικά και αρμενικά: Λάμψακος και Ἀβδηρα ἐκτίσθησαν (Sync 402.10), το οποίο διασώζεται από το *Χρονικόν* του Ιερώνυμου του 4^{ου} αι. μ.Χ. (κάποια τμήματα στα ελληνικά διασώζονται και σε άλλα μεταγενέστερα έργα), που αποτελεί την λατινική έκδοση του προαναφερθέντος: Lampsacus condita et Abdera. Τα Ἀβδηρα μαζί με την Λάμψακο τοποθετούνται στον πίνακα του Ιερώνυμου στην 3^η χρονιά της 31^{ης} Ολυμπιάδος (656 π.Χ.), άρα στο 654 π.Χ. Για την ίδρυση των Αβδήρων βάσει των δύο χρονικών βλ. την έκδοση του 1866 *Eusebi Chronicon libri duo* του εκδ. οίκου Weidmannos του Βερολίνου, Liber 1, σελ. 198 (καταγραφή 31^{ης} Ολυμπιάδος) και Liber 2, σελ. 86-87 (χρονολόγηση). Για την ίδρυση των Αβδήρων στην διάρκεια της 31^{ης} Ολυμπιάδος μας πληροφορεί και ο Ιούλιος Σολίνος (*Πολύστορ* 10.10.): Hanc Abderam, olympiade primae tricesima senio collapsam, Clazomenii ex Asia.

⁴³Σκαρλατίδου 2010, 356-7, 363. Για το αρχαϊκό νεκροταφείο αναλυτικότερα βλ. στο ίδιο και επίσης βλ. Skarlatidou 1986, 1987, 2004.

Η νοσηρή αυτή κατάσταση σχετίζεται με την παρουσία των ελών στην περιοχή, τα οποία δημιούργησαν ανθυγιεινές κλιματολογικές συνθήκες, βλαβερές κυρίως για τα νεογέννητα. Συνακόλουθη της δημογραφικής συρρίκνωσης ήταν η φθίνουσα πορεία της κλαζομενιακής αποικίας με το πέρασμα του χρόνου. Βάσει της χρονολόγησης των ταφών προκύπτει ότι η έξαρση των θανάτων αφορά την περίοδο του τελευταίου τετάρτου του 7^{ου} αι. με αρχές 6^{ου} αι. π.Χ.⁴⁴

Επιπλέον, οι Κλαζομένιοι είχαν να αντιμετωπίσουν τον κίνδυνο των Θρακών. Η άμεση τείχιση της πόλης, καθώς και η αναφορά του Ηροδότου (1.168), σύμφωνα με την οποία ο Κλαζομένιος οικιστής εξεδιώχθη λόγω των Θρακών, καταδεικνύουν σαφώς μη ειρηνικό κλίμα.⁴⁵

Παρά τις κακουχίες, η ζωή της πρώτης αποικίας υπήρξε συνεχής μέχρι το β' τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ. και πιθανόν μέχρι την άφιξη των Τηίων, όπως φανερώνουν τα ευρήματα της κεραμικής του αρχαϊκού νεκροταφείου και της πόλης. Η ολιγάριθμη πάντως, αλλά και εξασθενημένη αποικία των Κλαζομενίων των μέσων του 6^{ου} αι. π.Χ. δεν θα ήταν σε θέση –αλλά ούτε είχε κάποιο όφελος, ούτως ώστε να φέρει αντίσταση στο κύμα Τηίων αποίκων και γι' αυτό μάλλον αποδέχθηκε το καινούργιο *status quo* και ενσωματώθηκε στη νέα κοινωνία.⁴⁶

⁴⁴Σκαρλατίδου 2010, 358-63. Βλ. επίσης Agelarakis 2004.

⁴⁵Καλλιντζή 2011, 1321. Καλλιντζή 2012, 132-3. Σύμφωνα με την Σκαρλατίδου (2010, 363-5) η καθοδική πορεία της αποικίας οφείλεται ως επί το πλείστον στις νοσηρές συνθήκες και όχι στις προστριβές με τους Θράκες, καθώς κατά τη μελέτη του οστεολογικού υλικού δεν παρατηρήθηκαν τραυματισμοί, ώστε να υποτεθούν άμεσες συγκρούσεις με τους γηγενείς. Σύμφωνα με την Καλλιντζή (2011, 1321-2), αν και δεν μπορεί να παραβλεφθεί η γενική απουσία ευρημάτων που θα υποδείκνυαν εμπόλεμη κατάσταση, πιθανότερη είναι η υπόθεση όχι των άμεσων συγκρούσεων –μιας και οι Κλαζομένιοι δεν είχαν εγκατασταθεί σε παλαιότερο οικισμό των ντόπιων– αλλά των ενοχλήσεων που θα δέχονταν οι άποικοι από τους πλησιέστερους σε αυτούς Θράκες. Κατά τη γνώμη μου, με βάση την προαναφερθείσα υπόθεση, δεν μπορούμε να αποκλείσουμε και το ενδεχόμενο ο περιορισμός των Κλαζομενίων λόγω του φόβου των Θρακών να είναι η αιτία των διατροφικών προβλημάτων, που αποδείχθηκαν μέσω της οστεολογικής μελέτης, μιας και λόγω της έμμεσης πίεσης από τους Θράκες που ελλόχευαν στα περίχωρα θα ήταν δύσκολη η εξεύρεση γαιών για τον προσπορισμό της τροφής. Επομένως, παρά την έλλειψη περαιτέρω δεδομένων (όπλα, στρώματα καταστροφής) που θα υποδήλωναν μάχες, είναι εύλογη η υπόθεση της υπάρχουσας θρακικής απειλής.

⁴⁶Βλ. Graham 1992, 46-8. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1987, 407-9. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1997, 718, 722-3. Chryssanthaki 2001, 388. Koukouli-Chryssanthaki 2004, 241-2. Σκαρλατίδου 1987, 424. Σκαρλατίδου 2004, 258. Σκαρλατίδου 2010, 364. Η συνέχιση της ύπαρξης κλαζομενιακού πληθυσμού στην πόλη και κατά την τήρη φάση, μας αποκαλύπτεται από το Νεκροταφείο Χ, των τελών του 6^{ου} με τις αρχές 5^{ου} αι. π.Χ., στο οποίο απαντώνται ίδιες ταφικές πρακτικές και έθιμα με αυτά της πόλης των Κλαζομενίων και των Αβδήρων της κλαζομενιακής φάσης : Kallintzi 2004, 276-8, εικ. 9-13. Καλλιντζή 2011, 1207-8, 1325.

Πολύ πιθανόν, ο λόγος αυτής της ειρηνικής συγχώνευσης να οφείλεται σε προγενέστερες σχέσεις μεταξύ των Τηίων και των Κλαζομενίων. Σύμφωνα με τον J.F. May, η ταχύτητα με την οποία ανέπτυξαν τη νομισματοκοπία τους οι Τήιοι μπορεί να υποδηλώνει προϋπάρχουσα γνωριμία των Τηίων με την περιοχή.⁴⁷ Σύμφωνα με τον Μ. Τιβέριο, πιθανόν και οι ίδιοι οι Κλαζομένιοι των Αβδήρων να συντέλεσαν στην εγκατάσταση των Τηίων, καθώς είναι εύλογο κατά τον αποικισμό των Κλαζομενίων να συμμετείχαν αρκετοί Τήιοι δεδομένης της γειτνίασης των δύο ιωνικών πόλεων (εικ. 1). Μέσα σε αυτό το πλαίσιο μπορεί εύκολα να κατανοηθεί και η εκ μέρους των Τηίων λατρεία του οικιστή των Κλαζομενίων Τιμησίου.⁴⁸

2.1.2. Ο οικιστής Τιμήσιος

Για τον ιστορικό οικιστή των Κλαζομενίων Τιμήσιο μας πληροφορεί ο Ηρόδοτος, όταν αναφέρεται στον αποικισμό της πόλης από τους Τήιους. Ο οικιστής Τιμήσιος, σύμφωνα με τον ιστορικό, εξεδιόχθη από τους Θράκες, αλλά τιμήθηκε ως ήρωας από τους Τήιους (Ηροδ. 1. 168).

Ο Τιμήσιος εξακολουθεί να αναφέρεται σε μεταγενέστερους συγγραφείς, οι οποίοι δεν δίνουν περαιτέρω πληροφορίες σχετικά με τον ρόλο του ως οικιστή, αλλά σχετικά με την εχθρότητα που αντιμετώπιζε από τους συμπατριώτες του στις Κλαζομενές.⁴⁹ Ο Τιμήσιος υπήρξε ένας αγαθός άνδρας, ο οποίος ακούγοντας τυχαία ένα παιδί να επιθυμεί τον βίαιο θάνατό του συνειδητοποίησε το μένος και τον φθόνο των Κλαζομενίων και αποχώρησε από την πόλη.⁵⁰ Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο χρησμός της αποικίας των Κλαζομενίων, όπως παραδίδεται από τον Πλούταρχο με αφορμή την αστάθεια της φιλίας:

ὥσπερ οὖν ὁ τῷ Τιμησίᾳ περὶ τῆς ἀποικίας δοθεὶς χρησμός προηγόρευσε σμῆνα μελισσῶν τάχα τοι καὶ σφῆκες ἔσονται, οὕτως οἱ φίλων ζητοῦντες ἔσμον ἔλαθον ἐχθρῶν σφηκιᾱς περιπεσόντες. καὶ οὐκ ἴσον ἄγε ἰσταθμὸν ἐχθροῦ μνησικακία καὶ φίλου χάρις.

⁴⁷May 1966, 2, αρ.1.

⁴⁸Tiverios 2008, 94.

⁴⁹Αναφέρεται, όμως, με το όνομα «Τιμεσίας».

⁵⁰Πλουτ. *Πολιτικά Παραγγέλματα* 812 α-β. Αιλ. *Ποικίλη Ιστορία* 12.10.

(Πλουτ. *Περί Πολυφιλίας* 96.β)

Όπως λοιπόν ο χρησμός που δόθηκε στον Τιμησία σχετικά με την αποικία πως το σμήνος των μελισσών σύντομα θα γίνουν σφήκες, έτσι κι αυτοί που επιζητούν σμήνος φίλων θα πέσουν σε σφηκοφωλιές εχθρών. Δεν ζυγίζουν το ίδιο η μνησικακία του εχθρού και η εύνοια του φίλου.

(μετάφραση: Α. Μαστοράκου)

Σύμφωνα με τον I. Malkin, τον δυσνόητο χρησμό θα μπορούσαμε να εξηγήσουμε, μόνον αν ως τις μέλισσες που μετετράπησαν σε σφήκες ερμηνεύσουμε τους συμπατριώτες του Τιμησίου που τον εκδίωξαν.⁵¹ Συνεπώς, έχει θεωρηθεί πως ο αποικισμός των Κλαζομενίων πιθανόν να οφείλετο στην πρωτοβουλία του Τιμησίου και να μην ήταν αποτέλεσμα οργανωμένης επιχείρησης εκ μέρους της μητρόπολης,⁵² αν και η άποψη αυτή θεωρείται σήμερα ανεπιβεβαίωτη.⁵³

2.2. Η ίδρυση της αποικίας των Τηίων

2.2.1. Ιστορική επισκόπηση της πρώιμης αποικίας

Ο αποικισμός των Αβδήρων από τους Τήιους πραγματοποιήθηκε γύρω στο 545 π.Χ., μετά τα γεγονότα της περσικής κατάληψης της Ιωνίας. Οι μόνες μικρασιατικές πόλεις που προτίμησαν την φυγή από τον πόλεμο ή την υποδούλωση ήταν η Φώκαια και η Τέως (Ηροδ. 1.169). Για το γεγονός μας πληροφορούν ο Ηρόδοτος και ο Στράβων:

Φωκαίης μὲν νυν πέρι τῆς ἐν Ἰωνίῃ οὕτω ἔσχε. παραπλήσια δὲ τούτοισι καὶ Τήιοι ἐποίησαν. ἐπεὶ τε γὰρ σφέων εἶλε χώματι τὸ τεῖχος Ἀρπαγος, ἐσβάντες πάντες ἐς τὰ πλοῖα οἶχοντο πλέοντες ἐπὶ τῆς Θρηίκης, καὶ ἐνθαῦτα ἔκτισαν πόλιν Ἀβδηρα, τὴν πρότερος τούτων Κλαζομένιος Τιμήσιος κτίσας οὐκ ἀπόνητο, ἀλλ' ὑπὸ Θρηίκων ἐξελασθεὶς τιμὰς νῦν ὑπὸ Τηίων τῶν ἐν Ἀβδήροισι ὡς ἤρως ἔχει.

(Ηροδ. 1.167.4 -168.1)

⁵¹ Malkin 1987, 55-6. Σύμφωνα με τον ίδιο, ο χρησμός θα πρέπει να δόθηκε από τους Δελφούς, έστω και αν δεν αναφέρεται.

⁵² Λαζαρίδης 1971, 7. Chryssanthaki 2001, 388.

⁵³ Καλλιντζή 2011, 99. Βλ. επίσης Μέρος Β', Κεφάλαιο 2.1.

Αυτή είναι η ιστορία της Φώκαιας στην Ιωνία. Ανάλογα πράγματα μ' αυτούς έκαναν και οι κάτοικοι της Τέω: Όταν ο Άρπαγος κυρίεψε το τείχος τους με ανάχωμα, μπήκαν όλοι στα πλοία κι έφυγαν πλέοντας για τη Θράκη, και εκεί αποίκισαν την πόλη Άβδηρα, που πριν από αυτούς την ίδρυσε ο Κλαζομένιος Τιμήσιος δίχως να την χαρεί, γιατί τον έδιωξαν οι Θράκες· τώρα οι Τήιοι στα Άβδηρα τον τιμούν σαν ήρωα. (μετάφραση: Δ.Ν. Μαρωνίτη, Ηροδότου Ιστορίαι Κλειώ, εκδ. Γκοβόστη 1964)

Τήιοι τὴν πόλιν ἐκλιπόντες εἰς Ἀβδηρα ἀπώκησαν Θρακίαν πόλιν, οὐ φέροντες τὴν τῶν Περσῶν ὕβριν.
(Στράβ. 14.1.30)

Εἶναι πιθανόν το όνομα της πόλης να συνδέεται με την εγκατάσταση των Τηίων και τον μύθο του Αβδήρου, μιας και από αυτήν την περίοδο το όνομα είναι γνωστό στις πηγές. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Τηίου ποιητή Ανακρέοντα, που έλαβε μέρος στον αποικισμό, ο οποίος αναφέρεται στην πόλη ως «Ἀβδηρα καλή Τηίων ἀποικίη» (Στράβ. 14.1.30).⁵⁴ Από τον Β' *Παιάνα* του Πινδάρου (στ.59-70) πληροφορούμαστε για τις σφοδρές συγκρούσεις μεταξύ των νεοαφιχθέντων Τηίων και του τοπικού φύλου των Παιόνων. Έπειτα από μια πρώτη νίκη και κατόπιν μιας υποχώρησης, οι Τήιοι πέτυχαν οριστική κυριαρχία.⁵⁵

Η πόλη των Αβδήρων γρήγορα επιδόθηκε στην κοπή νομισμάτων, γεγονός που δηλώνει την ανάπτυξη εμπορικών σχέσεων ανάμεσα σε Τήιους και Θράκες ή και Θασίους, οι οποίοι ήλεγχαν τα μεταλλεία αργύρου της περιοχής και θα μπορούσαν να προμηθεύσουν τους νεοαφιχθέντες με άργυρο.⁵⁶ Αν και παλαιότερα η αρχή της νομισματοκοπίας τοποθετούνταν χρονικά γύρω στο 540-535 π.Χ.,⁵⁷ οι τελευταίες μελέτες της Α. Χρυσανθάκη κατέδειξαν την έναρξη γύρω 520-512 π.Χ.⁵⁸

⁵⁴Το όνομα επίσης αναφέρεται στην επιγραφή SEGXLIX 1536 : Βεληγιάννη-Τερζή 2004, 38. Σκαρλατίδου 2010, 365.Θα μπορούσε, όμως, το όνομα να προϋπήρχε και να διατηρήθηκε προς όφελος της δημιουργίας κοινού παρελθόντος και συνύπαρξης μεταξύ Κλαζομενίων και Τηίων: Chryssanthaki 2001, 389.

⁵⁵Isaac 1986, 86. Graham 1992, 49-51.

⁵⁶Chryssanthaki 2004, 311.Γενικώς, οι άποικοι στη Θράκη συνειδητοποίησαν πως οι εμπόλεμες συγκρούσεις με τους Θράκες δεν αποτελούσαν συνετή λύση. Αντιθέτως, επίκεντρο του ενδιαφέροντός τους αποτέλεσε η ανάπτυξη ενός δικτύου με τους ντόπιους που θα επέτρεπε την πρόσβαση στα μεταλλεία: Tsiafaki 2018, 225-6.

⁵⁷May 1966, 49.

⁵⁸Chryssanthaki 2001, 397.

Είναι ευρέως γνωστό ότι οι μητροπόλεις και οι αποικίες μοιράζονταν κοινούς θεσμούς, λατρείες και ημερολόγιο. Ακόμα, η απουσία προξενικών ψηφισμάτων ανάμεσα στις δύο πόλεις, αποδεικνύει πως οι πολίτες της μητρόπολης και της αποικίας δεν ήταν μεταξύ τους ξένοι.⁵⁹ Τα Άβδηρα, όμως, αποτελούν μια σπανιότατη περίπτωση ακόμη και για τις σχέσεις αποικίας και μητρόπολης, αφού πέραν τέτοιου είδους υφιστάμενων χαρακτηριστικών επανίδρυσαν την ‘μητέρα’ τους Τέω, πράξη που μαρτυρείται φιλολογικά από τον Στράβωνα και τον Πίνδαρο:

πάλιν δ' ἐπανῆλθόν τινες αὐτῶν χρόνῳ ὕστερον
(Στράβ. 14.1.30.)

νεόπολις εἶμι ματρός·
δέ μάτερ ἐμᾶς ἔτεκον ἔμπαν
πολεμίῳ πυρὶ πλαγεῖ-
σαν
(Πινδ. Β΄ Παιάν. στ. 28-31.)

Η πληροφορία αυτή σε συνδυασμό με τη χρήση του όρου «πάντες» στο χωρίο του Ηροδότου (1.168), μας υποδεικνύει μαζική φυγή του πληθυσμού της Τέω κατά την περσική εισβολή, ούτως ώστε να είναι δυνατόν αργότερα ένα μέρος των Τηίων των Αβδήρων να επιστρέψει στην πατρίδα. Διαφορετικά, θα ήταν δύσκολο να χαρακτηριστούν τα Άβδηρα στον παιάνα ως ιδρύτρια πόλη, αν στην επανίδρυση είχε λάβει μέρος μικρός αριθμός ατόμων.⁶⁰

Οι στενότεροι δεσμοί μητρόπολης και αποικίας αντικατοπτρίζονται και στα νομίσματα των δυο πόλεων. Στον εμπροσθότυπο απεικονιζόταν γρύπας, με τη διαφορά ότι στην περίπτωση των Αβδήρων ήταν στραμμένος στα αριστερά, ενώ στην περίπτωση της Τέω, οι πρώτες κοπές της οποίας είναι ταυτόχρονες και ελαφρώς έπονται των Αβδήρων, στα δεξιά (εικ. 44-47).⁶¹ Τα παραπάνω στοιχεία έχουν οδηγήσει στην διαπίστωση ότι πρωτεύοντα στόχο της ίδρυσης των Αβδήρων

⁵⁹Malkin 2018, 89-90.

⁶⁰Βεληγιάννη-Τερζή 1997, 692-3. Youni 2007, 725.

⁶¹Βλ. Κεφάλαιο 5.

αποτελούσε η εξασφάλιση της οικονομικής ευημερίας της Τέω μέσω της πρόσβασης στα μεταλλεία στην Θράκη.⁶²

Καθώς η Τέως συμμετείχε με 17 πλοία στη ναυμαχία της Λάδης το 494 π.Χ., (Ηροδ. 6.8.1) είναι βέβαιο πως έως τότε η πόλη θα είχε ανακάμψει. Επομένως, η συγκεκριμένη χρονολογία αποτελεί ένα ασφαλές *terminus ante quem*, σχετικά με την επανίδρυσή της, σύμφωνα, άλλωστε, και με τους περισσότερους μελετητές.⁶³ Εύλογη είναι η τοποθέτηση της επανίδρυσης οπωσδήποτε πριν από την περίοδο των πρώτων κοπών της πόλης, που προέκυψαν από τον απαραίτητο εφοδιασμό με τον θρακικό άργυρο από τους παλιννοστούντες Τήιους.⁶⁴

Πάντως, εν τέλει, ούτε οι Τήιοι των Αβδήρων βγήκαν αλώβητοι από τον περσικό επεκτατισμό. Μετά το τέλος της Ιωνικής Επανάστασης, ο Δαρείος αποφάσισε να εκδικηθεί την Αθήνα και την Ερέτρια για την συνδρομή τους στις ιωνικές πόλεις και εκστράτευσε εναντίον της Ελλάδας. Το 492 π.Χ. ο Μαρδόνιος κατέλαβε τη Θράκη και η πόλη των Αβδήρων φαίνεται ότι αποτέλεσε περσική βάση. Το 480 π.Χ. κατά την αναχώρησή του από την Ελλάδα, ο Ξέρξης διέμεινε στα Αβδηρα και για να επικυρώσει φιλία με την πόλη, που όταν εισέβαλε στην Ελλάδα, του προσέφερε φιλοξενία -το κόστος της οποίας θα πρέπει να ήταν δυσβάσταχτο (Ηροδ. 7.120) - της δώρισε χρυσό ξίφος και χρυσοποίκιλτη τιάρα (Ηροδ. 8.120).⁶⁵

Στην περίοδο μετά την λήξη των Περσικών Πολέμων και την επανίδρυση της Τέω χρονολογούνται δύο επιγραφές από την Τέω, γνωστές στην βιβλιογραφία ως «*Τηίων Αραιί*» (*Teiorum diarai*), οι οποίες παρά την ονομασία τους που παραπέμπει σε

⁶²Loukopoulou και Parissaki 2004, 306.

⁶³Βεληγιάννη-Τερζή 1997, 694. Kuznetsov 2000-2001, 73. Chryssanthaki 2001, 396. Chryssanthaki 2004, 312.

⁶⁴Ο Graham (1991, 177) πρότεινε με επιφύλαξη επανίδρυση λίγο μετά το 545 π.Χ. βάσει της θεωρούμενης κοπής των πρώτων νομισμάτων το 540 π.Χ. ή μετά το 493 π.Χ. λόγω της αναφοράς σε πυρκαγιά στον παιάνα (στ. 30-31), που ίσως δείχνει ότι η πόλη επανιδρύθηκε μετά τα γεγονότα της κατάπνιξης της Ιωνικής Επανάστασης. Όμως, σύμφωνα με την Βεληγιάννη-Τερζή (1997, 694-5) βάσει συντακτικής ανάλυσης του χωρίου, η επανίδρυση φαίνεται να αποτελεί ξεχωριστό και προγενέστερο περιστατικό από την πυρπόληση, ενώ η επιστροφή μάλλον τοποθετείται όχι πολύ αργότερα από την ίδρυση των Αβδήρων, λόγω της φράσης «*χρόνῳ ὕστερον*» που χρησιμοποιεί ο Στράβων και υποδηλώνει μικρό χρονικό διάστημα. Η Χρυσανθάκη-Nagle (2001, 396; 2004, 312; 2007, 100-1) θεωρεί εύλογα πως η στιγμή της επανίδρυσης βρίσκεται ανάμεσα στο 545/4 π.Χ. -δηλαδή την περίοδο ίδρυσης των Αβδήρων- και στο 512-510 π.Χ., περίοδο κατά την οποία οι παράκτιες πόλεις της Θράκης βρίσκονταν υπό περσική κατάληψη ή λίγο αργότερα στο πλαίσιο της περσικής επιχείρησης εναντίον της Σκυθίας. Ο λόγος φυγής τότε θα ήταν ο ίδιος με τον λόγο άφιξης στη Θράκη, δηλαδή η αποφυγή της περσικής υποδούλωσης.

⁶⁵Issac 1986, 89. Βλ. επίσης Κεφάλαιο 3.1.2.

τελετουργικό χαρακτήρα έχουν νομικό και πολιτικό περιεχόμενο, με στόχο τη διασφάλιση της λειτουργίας του πολιτεύματος.⁶⁶

Η πρώτη εξ αυτών (SEG 19, 686), το περιεχόμενο της οποίας διασώζεται από αντίγραφο του 18^{ου} αι., αφορά μόνο την Τέω και χρονολογείται μετά το 479 π.Χ., ενώ η δεύτερη (SEG XXXI 1981 985), που δημοσιεύτηκε από τον P.Herrmann το 1981 και είναι αυτή που θα μας απασχολήσει εδώ, αφορά ταυτόχρονα και τα Άβδηρα και χρονολογείται την περίοδο 480-450 π.Χ., μάλλον πιο κοντά στο 450 π.Χ.⁶⁷ Μέσω της δεύτερης επιγραφής συμπεραίνεται πως η μητρόπολη ήταν αυτή που νομοθετούσε στην αποικία.⁶⁸ Δεν επρόκειτο, όμως, για ηγεμονία της πρώτης σε βάρος της δεύτερης, αλλά για συμβολική ένωση των δύο πόλεων.⁶⁹

Ειδικότερα, περιλαμβάνεται νόμος που προστατεύει κάποιον πολίτη από την υποδούλωση εκ μέρους των *τιμούχων* (Όψη Α', στ. 5-10). Αναφέρεται πως τους τελευταίους θα μπορούσαν να βοηθήσουν στα σχέδιά τους κάποιοι «θετοί», οι οποίοι έχουν ερμηνευθεί ως οι επιστρέψαντες στην Τέω από τα Άβδηρα.⁷⁰ Ίσως πρόκειται για άτομα δεύτερης γενιάς των Αβδήρων, που δεν είχαν ποτέ την τήρη υπηκοότητα και με την επιστροφή τους την απέκτησαν.⁷¹ Το στοιχείο αυτό έχει οδηγήσει στο ερώτημα αν αυτοί οι «θετοί» ήταν επικίνδυνοι για την ισορροπία του πολιτεύματος της Τέω και αν επρόκειτο για άτομα με ολιγαρχικό παρελθόν και πρώην συνεργάτες των Περσών.⁷²

Περιλαμβάνεται ακόμη μια σειρά ρυθμίσεων σχετικών με την τέλεση σοβαρών εγκλημάτων κατά της πόλεως, όπως στάση,⁷³ εξέγερση και εγκαθίδρυση τυραννίδος, καθώς και άσκηση δικαστικής δίωξης, δήμευση περιουσίας, σύλληψη και θανάτωση στο πλαίσιο της αυτοδικίας και όχι με τη σύμφωνη απόφαση του συλλογικού οργάνου αποφάσεων. Στο τέλος των ρυθμίσεων περιλαμβάνεται όρκος των πολιτών, μέσω του οποίου θα εξασφαλιζόταν η τήρηση των νόμων (Όψη Α', στ. 10-25.). Η ανάγνωση του όρκου ήταν υποχρεωτική στην Τέω και στα Άβδηρα τρεις φορές τον χρόνο κατά τη διάρκεια των μεγάλων θρησκευτικών εορτών, κοινών και στις δύο πόλεις:

⁶⁶Youni 2007, 724.Γιούνη 2012-2013, 1-2.

⁶⁷Herrmann 1981, 3-6. Graham 1992, 54. Loukopoulou και Parissaki 2004, 306.

⁶⁸Graham 1992, 56. Βεληγιάννη-Τερζή 1997, 700.

⁶⁹Malkin 2018, 98-100.

⁷⁰Graham 1991, 176-8.

⁷¹Γιούνη 2012-2013, 5.

⁷²Youni 2007, 726-7.Γιούνη 2012-2013, 5-6

⁷³Ενδειξη για στάση στα Άβδηρα υφίσταται στον Β΄ *Παιάνα* του Πινδάρου (στ. 48-50). Βεληγιάννη-Τερζή 1997, 698-9.

Ανθεστήρια, Ηράκλεια και Ζηνός εορτή (Όψη Δ', στ. 1-23). Ο όρκος αυτός εκτός του ότι διασφάλιζε την απονομή της δικαιοσύνης από τις αυθαίρετες διώξεις, δείχνει πως στις δύο πόλεις υφίστατο όργανο με δικαστικές αρμοδιότητες που στηριζόταν στην ευρεία συμμετοχή των πολιτών, γεγονός που αποτελεί σαφή ένδειξη δημοκρατικού πολιτεύματος. Πιθανότατα, το σώμα αυτό ήταν Βουλή ή Δικαστήριο, ως μέρος της Εκκλησίας του Δήμου.⁷⁴

Για τα εγκλήματα της προδοσίας της πόλης και της ανατροπής του πολιτεύματος ως ποινή προβλεπόταν η εξορία (Όψη Β', στ. 5-12).⁷⁵ Η σημασία τέτοιων διατάξεων γίνεται πιο σαφής αν αναλογιστούμε τις αναταραχές που είχαν προκληθεί με την εγκαθίδρυση τυραννικών καθεστώτων μεταξύ της Ιωνικής Επανάστασης και των Περσικών Πολέμων.⁷⁶ Λόγω της επιγραφής αυτής ο Graham έχει κάνει λόγο για *συμπολιτεία*.⁷⁷ Οι στενές σχέσεις των δύο πόλεων εξακολούθησαν να υφίστανται τουλάχιστον μέχρι το α' μισό του 2^{ου} αι. π.Χ, όπως προκύπτει από το επιγραφικό υλικό.⁷⁸

Τέλος, σύμφωνα με τον Στέφανο τον Βυζάντιο, οι Αβδηρίτες είχαν ιδρύσει την Βεργέπολη (Στεφ. Βυζάντιος, λ. *Βεργέπολις*), η οποία ωστόσο, δεν έχει με βεβαιότητα ταυτιστεί. Ένας οικισμός της *χώρας* ανάμεσα στα χωριά Κουτσό και Βαφέικα, που αποτελεί τον ως προς την έκταση καλύτερα ανασκαμμένο, έχει ταυτιστεί με την Βεργέπολη με επιφύλαξη από τον ανασκαφέα, Δ.Τριαντάφυλλο. Από αυτόν έχουν έρθει στο φως ελληνιστική και ρωμαϊκή κεραμική, λίγα νομίσματα των Αβδήρων του 5^{ου} και 4^{ου} αι. π.Χ., αρχιτεκτονικά μέλη, καθώς και κατασκευή του 500-480 π.Χ. που ίσως αποτελεί ταφικό μνημείο.⁷⁹

⁷⁴Βεληγιάννη-Τερζή 1997, 697. Youni 2007, 729-31. Γιούνη, 2012-2013, 6-9.

⁷⁵Graham 1992, 54. Youni 2007, 727-8. Γιούνη 2012-3, 14.

⁷⁶Graham 1992, 54. Loukouroulou και Parissaki 2004, 307. Youni 2007, 730. Γιούνη 2012-2013, 9-10.

⁷⁷Graham 1992, 56. Ένα παράλληλο αυτής της περίπτωσης αποτελεί η *ισοπολιτεία* της Μιλήτου και της αποικίας της Ολβίας, οι κάτοικοι της οποίας μετά την μάχη της Μυκάλης επέστρεψαν σε μεγάλο βαθμό στην μητρόπολή τους. Βλ. Gorman 2002, 188-9.

⁷⁸Loukouroulou και Parissaki 2004, 308-9.

⁷⁹Τριαντάφυλλος 1973-4, 810-3, σχ. 5-6. Για τον οικισμό επίσης βλ. Σκαρλατίδου 1990, 616, σχ. 1.1.4. Καλλιντζή 2011, 1231-2.

2.2.2. Ο ήρωας Άβδηρος στον μύθο⁸⁰

Επώνυμος οικιστής της πόλης ήταν ο Άβδηρος, καρδιακός φίλος του Ηρακλή. Τη λεπτομερέστερη περιγραφή του μύθου μας δίνει ο Απολλόδωρος αναφερόμενος στον 8^ο άθλο του Ηρακλή:

ὄγδοον ἄθλον ἐπέταξεν αὐτῷ τὰς Διομήδους τοῦ Θρακὸς ἵππους εἰς Μυκήνας κομίζειν: ἦν δὲ οὗτος Ἄρεος καὶ Κυρήνης, βασιλεὺς Βιστόνων ἔθνους Θρακίου καὶ μαχιμωτάτου, εἶχε δὲ ἀνθρωποφάγους ἵππους. πλεύσας οὖν μετὰ τῶν ἐκουσίως συνεπομένων καὶ βιασάμενος τοὺς ἐπὶ ταῖς φάτναις τῶν ἵππων ὑπάρχοντας ἤγαγεν ἐπὶ τὴν θάλασσαν. τῶν δὲ Βιστόνων σὺν ὅπλοις ἐπιβοηθούντων τὰς μὲν ἵππους παρέδωκεν Ἀβδήρῳ φυλάσσειν: οὗτος δὲ ἦν Ἑρμοῦ παῖς, Λοκρὸς ἐξ Ὀποῦντος, Ἡρακλέους ἐρώμενος, ὃν αἱ ἵπποι διέφθειραν ἐπισπασάμεναι: πρὸς δὲ τοὺς Βίστονας διαγωνισάμενος καὶ Διομήδην ἀποκτείνας τοὺς λοιποὺς ἠνάγκασε φεύγειν, καὶ κτίσας πόλιν Ἀβδηρα παρὰ τὸν τάφον τοῦ διαφθαρέντος Ἀβδήρου, τὰς ἵππους κομίσας Εὐρυσθεῖ ἔδωκε.

(Απολλ.Βιβλιοθήκη 2.5.8.)⁸¹

(Ο Ευρυσθέας τον Ηρακλή) ὀγδοο ἄθλο τον διέταξε του Διομήδη του Θράκα τις φοράδες στις Μυκήνες να φέρει. Και ήταν αυτός γιος του Άρη και της Κυρήνης, βασιλιάς των Βιστόνων, ἔθνους θρακικού με εξαιρετικές πολεμικές επιδόσεις, και είχε ἄλογα ἀνθρωποφάγα. Ἐπλευσε λοιπόν μαζί με αυτούς που εθελοντικά τον ακολουθούσαν και αφού εξουδετέρωσε με τη βία αυτούς που βρίσκονταν στις φάτνες των αλόγων, τα μετέφερε στη θάλασσα. Και με τη βοήθεια των οπλισμένων Βιστόνων τις φοράδες παρέδωσε στον Άβδηρο να τις φυλάει. Και ήταν αυτός γιος του Ερμή, Λοκρός από τον Οπούντα, αγαπημένος του Ηρακλή, που οι φοράδες τον σκότωσαν σέρνοντάς τον. Και (ο Ηρακλής), αφού αντιμετώπισε τους Βίστονες και σκότωσε τον Διομήδη, ἀνάγκασε τους υπόλοιπους να φύγουν, και αφού ἔκτισε την πόλη Ἀβδηρα δίπλα στον τάφο του νεκρού Ἀβδήρου, ἔφερε τις φοράδες και τις ἔδωσε στον Ευρυσθέα.

(μετάφραση: Α. Μαστοράκου)

⁸⁰ Ακολουθείται θεματική και όχι χρονολογική σειρά παράθεσης των μυθικών παραλλαγών.

⁸¹ Στην εκδοχή του Απολλόδωρου, ο Άβδηρος πέθανε, επειδή οι ἵπποι τον ἔσυραν πίσω τους. Βλ. Liddel και Scott, 1905-1972, λ. ἐπισπάω.

Την ίδια εκδοχή, αλλά πιο περιληπτικά, δίνει και ο Στέφανος ο Βυζάντιος στο λ. *Ἀβδηρα*, ο οποίος αναφέρει πως αυτά λέγονται από τον Ελλάνικο, τον λογογράφο του 5^{ου} αι. π.Χ., και από άλλους.

Ο Στράβων, όταν περιγράφει την περιοχή των Αβδήρων, κάνει επίσης μνεία στον 8^ο άθλο του Ηρακλή και αναφέρει πως η πόλη συνδέεται με τον μύθο του Αβδήρου, ενώ λίγο παρακάτω αναφέρει πως πήρε το όνομά της μετά τον θάνατο του ήρωα από τους ίππους του Διομήδη:

μετὰ δὲ τὸν εἰς Θάσον πορθμὸν Ἀβδηρα καὶ τὰ περὶ Ἀβδήρου μυθευόμενα.

(Στράβ. fr.7.43.)

ὅτι μετὰ τὸν Νέστον ποταμὸν πρὸς ἀνατολὰς Ἀβδηρα πόλις, ἐπώνυμος Ἀβδήρου, ὃν οἱ τοῦ Διομήδους ἵπποι ἔφαγον

(Στράβ. fr.7.46)⁸²

Στον Β΄ *Παιάνα* του Πινδάρου, όπου υμνούνται οι μάχες των Τηίων αποίκων εναντίων των Θρακών, η καταγωγή του ήρωα διαφοροποιείται. Εκεί γονεῖς του Αβδήρου είναι η νύμφη Θρονία και ο Ποσειδώνας. Στην πρώτη αυτή εκδοχή που αφορά τον 6^ο-5^ο αι. π.Χ., ο ήρωας εμφανίζεται σε πλαίσιο εκτός του 8^{ου} άθλου του Ηρακλή, φέρει χάλκινο θώρακα και παρουσιάζεται ως ιδρυτής της πόλης:

[Ναῖδ]ος Θρονίας, Ἀβδηρε χαλκοθώραξ

[Πος]ειδᾶνός τε παῖ,

(Πινδ. *Παιάν* Β΄ στ. 1-2)

[Ἀβδ]ηρε, καῖστ[ρατὸν]ἵπποχάρμαν

[σᾶι] βίαι πολέ[μ]ωι τελευ-

[ταί]ωι προβι[β]άζοις.

⁸²Ο μύθος του Ηρακλή μνημονεύεται και από τον Διόδωρο Σικελιώτη (4.15.3-4), στον οποίο, εντούτοις, δεν γίνεται καμία αναφορά για τον Αβδηρο. Αναφέρεται, όμως, πως η ράτσα των συγκεκριμένων ίππων επιβίωσε έως τα χρόνια του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Isaac 1986, 78. Καμία μνεία στον Αβδηρο δεν γίνεται ούτε όταν περιγράφεται ο 8^{ος} άθλος στις τραγωδίες του Ευριπίδη (*Ηρακλής Μαινόμενος* στ.380-5, *Άλκηστις* στ. 481-506). Τσιαφάκη 1998, σημ. 904. Αλλά και στις ελάχιστες απεικονίσεις του άθλου στην τέχνη, ο Αβδηρος απουσιάζει. Βλ. Τσιαφάκη 1998, 198-200. Ο Αιλιανός (*Περί ζώων ιδιότητος* 15.25) αναφέροντας τον ποταμό Κοσσινίτη και τη λίμνη Βιστωνίδα, προσθέτει πως στην τελευταία διαδραματίστηκε ο 8^{ος} άθλος του Ηρακλή, αλλά επίσης δεν κάνει μνεία στον Αβδηρο.

(Πινδ. *Παιάν* Β' στ. 104-105)⁸³

Σύμφωνα με τον R.Fowler, ο Άβδηρος του Πινδάρου είναι μάλλον το ίδιο πρόσωπο με τον Άβδηρο του Ελλανίκου, παρά την διαφορετική καταγωγή. Στην *Καινή Ιστορία* του Πτολεμαίου του Χέννου, λόγιου του 2^{ου} αι. μ.Χ., η οποία διασώζεται στην *Βιβλιοθήκη* του Πατριάρχη Φωτίου (190.39), αναφέρεται ο Άβδηρος ως αδελφός του Πατρόκλου, ο οποίος στην *Ιλιάδα* (Σ. στ. 326) αναφέρεται επίσης ως Λοκρός. Αλλά και η Θρονία που αναφέρεται στον Πίνδαρο, ίσως θα μπορούσε ετυμολογικά να συνδεθεί με το Θρόνιον, το οποίο επίσης αναφέρεται στην *Ιλιάδα* ως πόλη Λοκρών (Β. στ. 531-533). Σημαντική είναι η αναφορά στην *Tabula Albana*, του 2^{ου} αι. μ.Χ., ότι ο Άβδηρος, προς τιμήν του οποίου ίδρυσε την πόλη ο Ηρακλής, είναι γιος του Θρονικού:

πόλιν τε Άβδηρα ἐπὶ Θράκας Ἡρακλῆς ᾤκισε τοῦ Θρονικοῦ υἱοῦ ἐπώνυμον Ἀβδήρου
(IG XIV 1293, 86-89).

Και την πόλη Άβδηρα στην περιοχή των Θρακών ο Ηρακλής έκτισε, δίνοντας το όνομα του Άβδηρου, του γιου του Θρονικού.

(μετάφραση: Α. Μαστοράκου)

Άρα, και στην αφήγηση του Πινδάρου ο Άβδηρος, έστω και με διαφορετικό πατέρα, συνδέεται με το έθνος των Λοκρών.⁸⁴

Σε άλλες εκδοχές η ιστορία του Αβδήρου απομακρύνεται πολύ από τον καθιερωμένο μύθο. Ο Ψευδο-Σκύμνος (*Περιήγησις* 666-670), τον 1^ο αι. π.Χ., αναφέρει ότι εν ζωή ο Άβδηρος ίδρυσε την πόλη και εν συνεχεία σκοτώθηκε από τους ξενοκτόνους ίππους του Διομήδη.⁸⁵ Σύμφωνα με τον Υγίνο, συγγραφέα του 1^{ου} αι. π.Χ -1^{ου} μ.Χ., ο Άβδηρος υπήρξε υπηρέτης του Διομήδη, τον οποίο σκότωσε ο Ηρακλής (*Hyg. Fab.*30).⁸⁶ Στο απόσπασμα του Πτολεμαίου του Χέννου, που αναφέρθηκε προηγουμένως, εμφανίζεται επίσης ο Άβδηρος πάλι ως φίλος του

⁸³Ενδεικτικά βλ. Dougherty 1994.

⁸⁴Fowler 2013, 288. Βλ. και σημείωση 98.

⁸⁵Isaac 1986, 77, σημ. 30.

⁸⁶Τζαβελοπούλου 2011, 477.

Ηρακλή να φονεύεται από τον Θησέα, επειδή του ανακοίνωσε τον θάνατο του Ηρακλή (Φωτ. Βιβλιοθήκη 190.12).⁸⁷

Μια διαφορετική ιστορία για την ίδρυση των Αβδήρων, στην οποία ως επώνυμη ιδρύτρια της πόλης παρουσιάζεται η Αβδήρα, αδελφή του Διομήδη, καταγράφεται στον Πομπόνιο Μέλα (2.29), γεωγράφο του 1αι. μ.Χ., στον Ιούλιο Σολίνο (*Πολυΐτωρ* 10.10), που προαναφέρθηκε, συγγραφέα του 3^{ου} αι.μ.Χ. και στον Μαρτιανό Καπέλλα (*Denuptiis Mercurii et Philologiae* 657), συγγραφέα του 4^{ου}-5^{ου} αι. μ.Χ. Στην πρώτη περίπτωση, η Αβδήρα αποφασίζει μόνη της να δώσει το όνομά της, στην δεύτερη από κοινού με τον αδερφό της -μιας και μαζί έκτισαν την πόλη- και στην τρίτη, ο αδερφός της.

Στον μύθο του Αβδήρου ζωτικό ρόλο για την εξέλιξη της ιστορίας διαδραματίζουν τα άλογα.⁸⁸ Η εμπλοκή των συγκεκριμένων ζώων στον εξεταζόμενο μύθο, όπως και σε άλλους, ασφαλώς και δεν είναι συμπτωματική, αφού όπως ήδη κατέστη σαφές, τα άλογα είναι πολύ δημοφιλή στην περιοχή. Στην Θράκη και στην Σκυθία, λόγω των πεδινών εκτάσεων που είχαν ως αποτέλεσμα την εύκολη εκτροφή και ίππευσή τους, τα άλογα κατείχαν μια ιδιαίτερη θέση στη ζωή των ανθρώπων.

Στα Αβδηρα αξιοσημείωτη είναι η ταφή-θυσία αλόγου που εντοπίστηκε μέσα στην λιθορριπή της ΒΔ γωνίας του Περιβόλου, η οποία αργότερα συνδέθηκε με το ελληνιστικό νεκροταφείο. Μαζί με τον σκελετό αποκαλύφθηκαν το σιδερένιο χαλινάρι του αλόγου και άλλα διακοσμητικά εξαρτήματα της ιπποσκευής, καθώς και μια σιδερένια αιχμή λόγχης στον λαιμό του (εικ.9).⁸⁹ Ταφές αλόγων απαντώνται και σε άλλα σημεία της Θράκης και της Σκυθίας.⁹⁰

⁸⁷Fowler 2013, 287.

⁸⁸ Για μια σημειολογική προσέγγιση του θανάτου του Αβδήρου από τα άλογα βλ. Xanthopoulou 2004.

⁸⁹Κουκούλη- Χρυσανθάκη 1983, 7, πίν. 9α. Κουκούλη- Χρυσανθάκη, 1987, 413, εικ.6-7. Κουκούλη- Χρυσανθάκη 1989α, 225-6. Κουκούλη- Χρυσανθάκη 1989β, 102-3. Κουκούλη- Χρυσανθάκη 1991, 193.

⁹⁰Για μια τελετουργική ταφή με διαμελισμό σκυθικού αλόγου από τους Έλληνες αποίκους του Παντικάπαιου κατά την αρχαϊκή εποχή στο πλαίσιο της συμπαθητικής μαγείας βλ. Tolstikov και Muratova, 2013, 188-190, εικ. 12. Για άλλες ταφές αλόγων από την Θράκη ενδεικτικά βλ. Τριαντάφυλλος και Τερζοπούλου 1995, 481, εικ. 20, Τριαντάφυλλος και Τερζοπούλου 2003, 1-12. Για τα οστεομετρικά δεδομένα των ίππων της Μικρής Δοξιάρας και μια συμπυκνωμένη παρουσίαση κατάλοιπων ίππων από τη νοτιοανατολική Ευρώπη βλ. Τρανταλίδου 2010. Για την τυπολογία των αλόγων της αρχαίας Θράκης βάσει οστεολογικής ανάλυσης και μελέτης της εικονογραφίας βλ. Spasson κ.ά 2018. Στους νομαδικούς λαούς της Σκυθίας, ο ρόλος του αλόγου κατανοείται από τις ταφές ανδρών και γυναικών μαζί με τα άλογά τους, ενώ η ύπαρξη των θρυλικών Αμαζόνων, που σύμφωνα με την μυθολογία υπήρξε άρρηκτα συνδεδεμένη με τα άλογα. Βλ. Mayor 2014, 68-82, 170-184.

2.2.3. Η λατρεία του Αβδήρου

Η λατρεία των οικιστών στις αποικίες, δηλαδή σε νεοσύστατες πόλεις δίχως ιστορικό και μυθολογικό παρελθόν, αποτελούσε πολιτική επιλογή που υποδήλωνε την προσπάθεια επιβολής των αποίκων στον τοπικό πληθυσμό και την δημιουργία κοινής ταυτότητας. Οι οικιστές λειτουργούσαν ως πρόγονοι της νέας πόλης, ως ενοποιητικά σημεία μεταξύ παρόντος και παρελθόντος και ως εγγυητές της ασφάλειας.⁹¹ Οι τάφοι των οικιστών λίγα χρόνια μετά τον αποικισμό ανεγείροντο στις αγορές των πόλεων εντός του πλαισίου της αστικής λατρείας. Η επιλογή της τοποθέτησης των τάφων στο πολιτικό, οικονομικό και θρησκευτικό κέντρο της πόλης, προσβάσιμο από όλους τους πολίτες και επισκέπτες, καταδεικνύει ακόμα πιο έντονα την πολιτική σημασία της λατρείας των οικιστών. Προς τιμήν τους ανετίθεντο προσφορές και διεξήγοντο τελετές, ενώ συχνά υπήρχε επέτειος της μνήμης τους.⁹² Ο ιδρυτικός μύθος φυσικά δεν περιγράφει την αληθινή ιστορία της αποικίας, αλλά μας δίνει μια ιδέα σχετικά με το πώς οι άνθρωποι σχετίζονταν με αυτήν.⁹³

Εν προκειμένω, ο θάνατος του ήρωα Αβδήρου από τα άλογα των Θρακών αντανakλά σαφώς τους σκληρούς αγώνες μεταξύ Τηίων και Θρακών για την επικράτηση των πρώτων στην περιοχή.⁹⁴ Κατά την γνώμη μου, μπορούμε να αντιληφθούμε τον μύθο του Αβδήρου και του Διομήδη ως μια επινόηση της ιδρυτικής περιόδου, πιθανόν βασισμένη στο μυθολογικό παρελθόν, το οποίο θα μπορούσε να απηχεί απόπειρες διείσδυσης των Ελλήνων στη Θράκη κατά την μυκηναϊκή περίοδο. Ως εκ τούτου, ο ήδη γνωστός από την μυθολογική παράδοση 8^{ος} αιώνας του Ηρακλή, θα μπορούσε να έχει 'εμπλουτιστεί' με την φιγούρα του Αβδήρου προκειμένου η νεοσύστατη πόλη να αποκτήσει το δικό της παρελθόν και τον δικό της ήρωα.

Από την περιοχή των Αβδήρων δεν έχουν προκύψει ευρήματα της μυκηναϊκής περιόδου, ώστε να δύναται να γίνει σύνδεση του μύθου με αυτήν την εποχή. Όμως, σε απόσταση 7 χλμ. από τα Άβδηρα ο οικισμός στην σημερινή Μάνδρα, βάσει της κεραμικής του, μπορεί να αποτέλεσε σημείο άφιξης των Μυκηναίων.⁹⁵ Επιπλέον, οι

⁹¹Τζαβελοπούλου 2011, 49, 69.

⁹²Τζαβελοπούλου 2011, 49, 106-181, 189-90.

⁹³Οι ιδρυτικοί μύθοι μας αποκαλύπτονται μέσω των γραμματειακών, επιγραφικών πηγών, της νομισματικής και του γλυπτού διακόσμου δημοσίων κτηρίων. Την σημασία του οικιστή και του μύθου ίδρυσης για την πόλη μαρτυρεί το γεγονός ότι οι ιστορίες ίδρυσης γίνονταν γνωστές και εκτός της εγγράμματης ελίτ : MacSweeney 2013, 39.

⁹⁴Βλ. Βεληγιάννη-Τερζή 2004, 41. Παυλοπούλου 2004, 112.

⁹⁵Koukouli-Chryssanthaki 1986, 87-8.

αναφορές του Ομήρου και ο μύθος του Ηρακλή που λαμβάνει χώρα στην περιοχή υποδηλώνουν κάποιου είδους γνώση των Ελλήνων για τους Θράκες από προγενέστερη περίοδο –αν όχι κατά τη μυκηναϊκή, τότε κατά την ηρωική. Ακόμη, η μυκηναϊκή κεραμική και τα μέταλλα αντικείμενα που έχουν εντοπισθεί σε διάφορες θέσεις θα μπορούσαν να λειτουργήσουν ως ένδειξη για την γνωριμία Ελλήνων και Θρακών σε πρωιμότερη εποχή.⁹⁶ Συνεπώς, παρά την έλλειψη ενδείξεων για άμεσες σχέσεις ανάμεσα σε Μυκηναίους και Θράκες, λαμβάνοντας υπ’ όψιν τα παραπάνω στοιχεία, μπορούμε να αναζητήσουμε μυκηναϊκό υπόβαθρο στην περίπτωση του ιδρυτικού μύθου. Ο Τιβέριος επίσης θεωρεί πιθανή μυκηναϊκή παρουσία στην περιοχή λόγω των ενδείξεων λατρείας του Ιάσονος στα Άβδηρα με ναό τουλάχιστον από τον 4ο αι. π.Χ.⁹⁷ Άλλωστε, συχνά οι ιδρύσεις αποικιών συνδέονται με γνωστούς μύθους με στόχο την επικύρωση των δικαιωμάτων των αποίκων στη νέα γη.⁹⁸

Συμπερασματικά, κατανοούμε, πως ο μύθος του Αβδήρου και η συνακόλουθη λατρεία του ως επώνυμου οικιστή, όπως ακριβώς και σε όλες τις άλλες περιπτώσεις ιδρύσεων αποικιών, αποσκοπεί στην απόκτηση κυριαρχικών δικαιωμάτων στην περιοχή, στη νομιμοποίηση της εγκατάστασης των αποίκων και στην δημιουργία ηρωικού παρελθόντος.⁹⁹

Στον Β΄ *Παιάνα* του Πινδάρου ο Αβδήρος –αν και δεν αναφέρεται ρητά ως θεός ή ήρωας- εμφανίζεται ως προστάτης της πόλης. Η μετατροπή του σε πολιούχο θεό θα πρέπει να είχε πραγματοποιηθεί έως τότε, δεδομένου ότι εμφανίζεται να

⁹⁶Τσιαφάκη 2009, 123-4. Tsiafaki 2018, 221-3. Για τις ενδείξεις παρουσίας των Ελλήνων στις ακτές του βορείου Αιγαίου προ της ιδρύσεως των αποικιών βλ. Tiverios 2008. Tsiafaki 2020, 414-6.

⁹⁷Τιβέριος 2008, 99. Για τη λατρεία του Ιάσονος μας πληροφορεί ο Στράβων (11.14.12.) : Isaac 1986, 106. Λουκοπούλου κ.ά 2005, 169.

⁹⁸Malkin 1987,2. Για την άποψη επίσης περί μεταγενέστερης σύνδεσης του μύθου του Αβδήρου με τον γνωστό μύθο του Ηρακλή βλ. Παυλοπούλου 2004, 110. Για την άποψη σύμφωνα με την οποία η ονομασία της πόλης έχει φοινικική προέλευση και αντίστοιχο φοινικικό παρελθόν βλ. Issac 1986 77-78 σημ. 25, Graham 1992, 44-5, αν και στην περιοχή των Αβδήρων δεν έχουν έρθει στο φως ευρήματα που να πιστοποιούν φοινικική παρουσία.Βλ. Koukouli-Chryssanthaki 1986, 84-87. Chryssanthaki 2001, 386. Καλλιντζή 2011, 98. Για την άποψη (που για αντίστοιχους λόγους είναι ανεπιβεβαιώτη) περί θεσσαλικής εγκατάστασης που αντανακλάται στην καταγωγή του Αβδήρου από την Λοκρίδα βλ. Σακελλαρίου 1958, 222-3.Για την άποψη σύμφωνα με την οποία το τοπωνύμιο Άβδηρα έχει ελληνική ρίζα βλ. Σαμσάρης 1980, 240, σημ. 6. Βλ. επίσης για μία σύντομη παρουσίαση των διαφορετικών ετυμολογιών Λουκοπούλου κ.ά 2005, 157, σημ. 3.

⁹⁹Για μύθους που σχετίζονται με τον αποικισμό και εμπεριέχουν το στοιχείο της θαλασσινής περιπέτειας-περιπλάνησης και της περιπέτειας κατά την εγκατάσταση στη νέα γη βλ. Κεφαλίδου 2014, 46-53.

αντιπροσωπεύει την πόλη. Αργότερα, σε τιμητικό ψήφισμα του 346/5 π.Χ., ο Άβδηρος μαζί με την Αθηνά καταγράφεται ως κύρια θεότητα των Αβδήρων:

θεοί Άβδηρος Άθηνά Διοσκουρίδης
(IG II2 218, 1)¹⁰⁰

Ο τάφος του ήρωα, σύμφωνα με τον Απολλόδωρο βρισκόταν στο κέντρο της πόλης. (*Βιβλιοθήκη* 2.5.8). Επιπλέον, προς τιμήν του Αβδήρου διεξήγοντο αγώνες πυγμαχίας, παγκρατίου, πάλης και γενικώς όλοι οι γυμνικοί αγώνες πλην των ιππικών, λόγω του θανάτου του ήρωα από τα άλογα (Φίλοστρ. *Εἰκόνες* 2.25),¹⁰¹ καθώς και θρήνοι (Φίλοστρ. *Ἡρωικά* 730).¹⁰²

Τέλος, μία αναθηματική επιγραφή του 4^{ου} αι. π.Χ., που βρέθηκε εντοιχισμένη σε ρωμαϊκό κτήριο στο Νότιο Περίβολο, έχει θεωρηθεί πως σχετίζεται με την λατρεία του Αβδήρου:

Ἑρμῶναξ Διονυσᾶδος Εὐρυσθενίδης
Ἡρώι Μεσοπολίτη(ι) Ἐπήνορι
(SEG 46-841)

Αν και το όνομα του ήρωα Αβδήρου δεν εμπεριέχεται, τα δύο επίθετα, «μεσοπολίτης» και «ἐπὴνωρ», έχουν συσχετισθεί με αυτόν. Σύμφωνα με τις Κ. Καλλιντζή και Χ. Βεληγιάννη-Τερζή, καθώς το επίθετο *πολίτης* ανευρίσκεται και σε άλλες περιπτώσεις θεών, όπως στην περίπτωση της Αρτέμιδος στον αρκαδικό Ορχομενό και δεδομένου ότι το συνθετικό «μέσο» θα μπορούσε να υποδεικνύει τον τόπο ταφής του Αβδήρου στο κέντρο της πόλης, όπως παραδίδεται από τις πηγές, είναι δυνατό να γίνει σύνδεση με τον εν λόγω ήρωα. Το ίδιο μπορεί να ειπωθεί και για το επίθετο «ἐπὴνωρ», που θα προσδιόριζε τον ήρωα Άβδηρο λόγω του τρόπου θανάτου του και της ιδιότητάς του ως πολεμιστή-προστάτη, όπως παρουσιάζεται στον Πίνδαρο. Ως προς την απουσία του ονόματος αυτή σύμφωνα με την παραπάνω άποψη

¹⁰⁰Kallintzi και Veligianni 1996, 61. Βεληγιάννη-Τερζή 2004, 40.

¹⁰¹Λαζαρίδης 1971, 28. Παυλοπούλου 2004, 110.Τζαβελοπούλου 2011, 217-8. Λουκοπούλου κ.ά 2005, 169.

¹⁰²Τζαβελοπούλου 2011, 217. Σε διαφοροποίηση με την εκδοχή του Απολλόδωρου, στην εκδοχή αυτή του 2^{ου}-3^{ου} αι. μ.Χ. ο Άβδηρος φαγώθηκε από τους ίππους. Βλ. Liddel και Scott, 1905-1972, λ. *δαίνυμι*.

θα μπορούσε να εξηγηθεί λόγω της καθημερινής παράλληλα με την επίσημη λατρεία.¹⁰³ Λαμβάνοντας υπ' όψιν τη χρονολόγηση της επιγραφής και το σημείο εύρεσής της, έχει διατυπωθεί η άποψη πως στο Νότιο Περίβολο θα υπήρχε ιερό του Αβδήρου, το οποίο θα είχε μεταφερθεί από τον Βόρειο.¹⁰⁴

2.2.4. Η λατρεία του Τιμησίου

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, η μετάβαση από την αποικία των Κλαζομενίων στην αποικία των Τηίων υπήρξε ομαλή. Είναι, επομένως, εύλογη η άποψη του Τιβερίου, σύμφωνα με την οποία η συνέχιση της λατρείας του οικιστή των Κλαζομενίων Τιμησίου από τους Τηίους, όπως παραδίδεται από τον Ηρόδοτο (1.168), οφείλεται στην ειρηνική αυτή μετάβαση, αλλά και στις προγενέστερες σχέσεις τους.¹⁰⁵ Σημαντικό βέβαια ρόλο θα έπαιξε και η κοινή ιωνική καταγωγή.¹⁰⁶

Παράλληλα, θα πρέπει να αναζητήσουμε και πολιτικούς λόγους, καθώς η επιλογή αυτή εκ μέρους των Τηίων διασφάλιζε την ειρηνική συνύπαρξή τους με τους εναπομείναντες Κλαζομενίους¹⁰⁷ και ταυτόχρονα συνιστούσε συνδετικό κρίκο με την προηγούμενη αποικία στην προσπάθεια δημιουργίας ενός αρχαιότερου παρελθόντος στην περιοχή λόγω των αγώνων του Τιμησίου εναντίον των Θρακών και κατ' επέκτασιν στην ανάπτυξη κοινού αισθήματος.¹⁰⁸

Αξίζει, επιπλέον, να σημειωθεί πως η παρουσία πέραν του ενός οικιστή, καθώς και ο πλουραλισμός των ιδρυτικών ιστοριών, αποτελούν ένα σύνηθες στοιχείο που

¹⁰³Kallintzi και Veligianni 1996, 54-55, 57-62, εικ. 3, σχ.2.

¹⁰⁴Καλλιντζή 2011, 1170, εικ. 1528. Με τη λατρεία του Αβδήρου, πιθανόν συνδέονται και τα όστρακα ιωνικών κυλίκων με την εγχάρακτη επιγραφή ΑΒΔ που έχουν εντοπιστεί στο Νότιο Περίβολο: Καλλιντζή 2011, 1170, εικ. 1529.

¹⁰⁵Βλ. Tiverios 2008, 94. Και η Χ. Βεληγιάννη-Τερζή (2004, σημ. 82) έχει παρατηρήσει τον υπαινιγμό στο χωρίο του Ηροδότου σχετικά με προϋπάρχουσες σχέσεις.

¹⁰⁶Malkin 1987, 222.

¹⁰⁷Koukouli-Chryssanthaki 2004, 242. Τζαβελοπούλου 2011, 217.

¹⁰⁸Malkin 1987, 222. Kallintzi και Veligianni 1996, 61-2. Παυλοπούλου 2004, 100, 111-2. Τζαβελοπούλου 2011, 217. Για ανάλογες περιπτώσεις λατρείας δύο οικιστών με στόχο την δημιουργία αρχαιότερου παρελθόντος βλ. Malkin 1998, 211-2. Σύμφωνα με τον Malkin (1987, 56, 222), η λατρεία του Τιμησίου προέκυψε κατόπιν υποδείξεως των Δελφών, δεδομένου ότι η πρώτη αποικία ιδρύθηκε έπειτα από χρησμό, αλλά απέτυχε. Έτσι, θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι εν τέλει με την αποικία των Τηίων η έκβαση της αποικίας υπήρξε επιτυχής. Η ίδρυση της αποικίας από τον Τιμήσιο, αποτελεί τη μοναδική περίπτωση αποτυχημένης αποικίας κατόπιν χρησμού. Τζαβελοπούλου 2011, 478. Για την άποψη περί πρόκλησης των Τηίων απέναντι στους Κλαζομενίους βλ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1997, 724. Koukouli-Chryssanthaki 2004, 242.

χαρακτηρίζει και τον ιωνικό χώρο.¹⁰⁹ Για όλους αυτούς τους λόγους δεν θα πρέπει να μας προβληματίζει η συνύπαρξη και η λατρεία δύο οικιστών, ενός ιστορικού, του Τιμησίου, και ενός μυθικού, του Αβδήρου.

¹⁰⁹ Στη Μίλητο ως οικιστές λατρεύονταν ο Μίλητος (Ηροδ.*FGrHist* 31 f45) και ο Νειλεύς (*Didyma* 565 και *Miletos* 386). Σύμφωνα με τον Παυσανία (7.2.7-8), η Έφεσος πήρε το όνομά της από τον Έφεσο, γιο του ποταμού Καῦστρου, ενώ σύμφωνα με την αναφορά του Έφορου από την ομώνυμη Αμαζόνα (Στράβ. 12.3.21). Στην Χίο οικιστής ήταν ο γιος του Ποσειδώνα Χίος (*FGrHist* 392 f45), αλλά και ο Οινοποίων. (Θεόπομπος *F GrHist* 115f 276, Παυσ. 7.5.13). Για τον ιωνικό πλουραλισμό βλ. MacSweeney 2013, 48-72, 80-91, 138-43, 201. Βλ. επίσης Malkin 1987, 222-3.

3. Η ΠΟΛΗ

3.1. Οχύρωση

Όπως προαναφέρθηκε, η απειλή από τη θρακική ενδοχώρα υπαγόρευσε άμεσα την ανέγερση τείχους κατά την άφιξη των Κλαζομενίων. Με την αρχαϊκή πόλη συνδέεται ο λεγόμενος Βόρειος Περιβόλος, ο οποίος χρησιμοποιήθηκε εν συνεχεία και από τους Τηίους. Χαρακτηρίζεται από καμπύλο σχήμα, ασύμμετρο στη δυτική πλευρά και περικλείει μια έκταση περίπου 1.075 μ.²,¹¹⁰ και, όπως φαίνεται από τον χάρτη, προστάτευε την πρώτη πόλη από την ενδοχώρα (εικ.4, 10). Οι ανασκαφές στην ΒΔ γωνία του περιβόλου στην θέση Βάλτα Ζαμπάκη έχουν αποκαλύψει δύο οικοδομικές φάσεις του τείχους, των Κλαζομενίων (Α΄) και των Τηίων (Β΄) (εικ. 11-12).¹¹¹

3.1.1.Κλαζομενιακή φάση

Το τείχος της Α΄ φάσης χρονολογείται την περίοδο άφιξης των Κλαζομενίων, δηλαδή στο 650-625 π.Χ. Το τείχος πατάει στο φυσικό έδαφος, άλλοτε στην άμμο και άλλοτε στον βράχο του φυσικού υποβάθρου. Εμφανίζει ιδιαίτερα τονισμένο πλάτος που φθάνει τα 4 μ. Οι παρειές του αποτελούνται από λίθους διαφόρων μεγεθών με αδρά δουλεμένη την επιφάνεια όψης, ενώ το γέμισμά του συνίσταται από σχετικά μικρές λίθους (εικ. 13-14). Η ανωδομή του ήταν πιθανόν πλίνθινη.¹¹²

Η κατάληξη του τείχους στα δυτικά παραμένει άγνωστη, λόγω της παρέμβασης του τείχους της Β΄ φάσης. Στην άλλη πλευρά του τείχους έχει έρθει στο φως πύλη, τα κατάλοιπα της οποίας υποδεικνύουν μεταγενέστερη επισκευή στο τείχος. Στο βόρειο σκέλος της γωνίας, που ερευνήθηκε, αποκαλύφθηκε ορθογώνια κατασκευή, η οποία βρισκόταν αριστερά του εισερχομένου στην πόλη και ταυτίστηκε με πύργο ή φυλάκιο (εικ. 10-12).¹¹³

¹¹⁰ Καλλιντζή 2011, 1087, εικ. 1468. Καλλιντζή 2012, 132, εικ. 1, σχ. 1.

¹¹¹ Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1982, 3. Κουκούλη- Χρυσανθάκη 1983, 5. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1997, 715-6. Koukouli-Chrysanthaki 2004, 237-8.

¹¹² Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1983, 5. Κουκούλη- Χρυσανθάκη 1987, 409. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1997, 716-8. Koukouli-Chrysanthaki 2004, 237-8.

¹¹³ Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1984, 3. Κουκούλη- Χρυσανθάκη 1987α, 180. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1987β, 410. Κουκούλη- Χρυσανθάκη 1997, 716, εικ. 3-4. Koukouli-

Προσκολλημένο στην εσωτερική παρειά του τείχους βρίσκεται το αρχαιότερο κτήριο της πόλης. Πρόκειται για ένα τετράπλευρο και δίχωρο κτήριο, το οποίο έχει υποστεί διαταραχή εξαιτίας της θεμελίωσης της βόρειας κιονοστοιχίας του μεταγενέστερου νεωσοίκου (εικ. 11, 15-17, 24-25). Στη ΝΔ γωνία του νότιου χώρου έχει αποκαλυφθεί μικρή τετράγωνη κατασκευή αποθηκευτικού χαρακτήρα πλαισιωμένη από όρθιες πλάκες και με πυθμένα στρωμένο με θραύσματα κεραμίδων και μεγάλων αγγείων (εικ. 18). Στο κέντρο του ίδιου χώρου έχουν εντοπιστεί ισχυρά ίχνη καύσης, γεγονός που ίσως υποδηλώνει την ύπαρξη εστίας. Το σωζόμενο κατά τόπους δάπεδο ήταν απλό πατημένο χώμα πάνω σε στρώμα λιθορριπής, με το οποίο καλυπτόταν η φυσική κατωφέρεια του εδάφους στην θέση αυτή. Στο δάπεδο ανευρέθησαν δύο σιδερένια εργαλεία, εκ των οποίων το ένα ήταν διπλός πέλεκυς (εικ. 19). Από την επίχωση του δαπέδου προέκυψαν όστρακα αγγείων του ρυθμού των Αιγώνων, καθώς και ανατολικοϊωνικές κύλικες με πτηνά, άνθη λωτού και σχηματοποιημένους οφθαλμούς, ευρήματα τα οποία και χρονολογούν το κτήριο στα τέλη του 7^{ου} –αρχές 6^{ου} αι. π.Χ. (εικ. 20). Η χρονολόγηση της καταστροφής του κτηρίου αποτελεί ένα *terminus ante quem* για τη χρονολόγηση της πρώτης φάσης της οχύρωσης, καθώς επιβεβαιώνει την ανέγερση των πρώτων τειχών πριν από το τέλος του 7^{ου} αι. π.Χ. Ένα ειδώλιο δαιδαλικού ρυθμού από τον άλλο χώρο του ίδιου κτηρίου ανεβάζει την χρονολόγηση στο γ' τέταρτο του 7^{ου} αι. π.Χ. (εικ. 21).¹¹⁴

3.1.2. Τηή φάση

Το τήιο τείχος κατασκευάστηκε στα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ. και καταστράφηκε στο β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. ή στις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ. Ακολουθεί σε μεγάλο βαθμό την πορεία του κλαζομενιικού, πατώντας απευθείας στο παλαιότερο χωρίς την μεσολάβηση επίχωσης ή εφάπτεται με αυτό. Διαφέρει από το προηγούμενο ως προς το πλάτος του, που κυμαίνεται ανάμεσα στα 2,70-3 μ., και ως προς την τοιχοδομία, καθώς η εξωτερική παρειά έχει κτισθεί με μεγάλους ορθογώνιους λιθόπλινθους κατά το ισοδομικό σύστημα και η εσωτερική με μικρούς λίθους και με προσεκτική κατά

Chrysanthaki 2004, 238, εικ. 9-10. Σύμφωνα με την Καλλιντζή (2011, 1130) πιθανότατα το κτήριο να λειτουργούσε ως κατάλυμα της φρουράς παρά ως αμυντική κατασκευή.

¹¹⁴Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1991, 196, πίν. 123, 125 α. Κουκούλη- Χρυσανθάκη 1992, 160-2, πίν. 66-67α. Κουκούλη- Χρυσανθάκη 1997, 716-7, εικ. 5-9. Koukouli-Chrysanthaki 2004, 238-40, εικ. 11-18. Καλλιντζή 2011, 1088, εικ. 1418α, 1468, σχ. 95.1, 96, 115. Η Κουκούλη-Χρυσανθάκη (1991, 197) έχει υπογραμμίσει τη σπανιότητα τέτοιων χώρων κατά την αρχαϊκή εποχή, παραδείγματα των οποίων ανευρίσκονται στη Σμύρνη και στην Ζαγορά της Άνδρου.

κανόνα τοιχοδομία (εικ. 11-12, 15, 22). Το βόρειο σκέλος πατάει πάνω στην πύλη της προηγούμενης φάσης και την επικαλύπτει, όπως και την ορθογώνια κατασκευή ανατολικά της πύλης, για την οποία έγινε λόγος. Σε αυτή την περίοδο, κατασκευάστηκε πηγάδι, του οποίου τα μέχρι τώρα ευρήματα δείχνουν την ύπαρξή του τουλάχιστον από το γ' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. (εικ. 11-12). Στον προς τα δυτικά στραμμένο βραχίονά του, το τείχος πατάει λοξά πάνω από το τείχος της προηγούμενης φάσης απολήγοντας προς δυσμάς σε τετράπλευρο πύργο (εικ.23).¹¹⁵

Σε συνδυασμό με αυτόν τον πύργο, προστασία στον λιμένα από την ΒΑ πλευρά προσέφερε και το κτήριο που έχει αναγνωριστεί ως νεώσοικος (εικ.11-12, 24-25). Από αυτόν έχει διασωθεί η βόρεια κιονοστοιχία κατασκευασμένη από τοπικό πωρόλιθο, που αποτελείται από αρράβδωτους κίονες στηριγμένους σε τετράπλευρες βάσεις και που στο δυτικό άκρο αντικαθίστανται με τοίχο. Ο νεώσοικος βρισκόταν σε παράλληλη πορεία με το νέο τείχος, σε απόσταση 6 μ. Ήταν στεγασμένος με κεραμίδια, αλλά δεν διέθετε δάπεδο. Η θέση του σε περιοχή με παράκτιες αποθέσεις άμμου επιβεβαιώνει τη θέση της αρχαίας ακτογραμμής που προέκυψε βάσει των γεωμορφολογικών μελετών και παράλληλα ορίζει το ΒΑ άκρο του λιμένα της αρχαϊκής πόλης. Η καταστροφή του νεώσοικου προήλθε από ισχυρή πλημμύρα, η οποία μετέφερε μεγάλη ποσότητα άμμου με όστρακα και όστρεα που κάλυψε το δυτικό του τμήμα, καθώς και τον χώρο μεταξύ του νεώσοικου και του τείχους των Κλαζομενίων. Η νεότερη κεραμική από το στρώμα της πλημμύρας χρονολογείται στα τέλη 6^{ου} αι. π.Χ. με αρχές 5^{ου} αι. π.Χ., προσφέροντας ένα *terminus ante quem* για την χρονολόγηση της καταστροφής του κτηρίου. Στις επιχώσεις της πλημμύρας ανεγέρθη αργότερα δυτικό παράλιο τείχος με άξονα Β-Ν που προστάτευε την αρχαϊκή πόλη από τη θάλασσα, του οποίου το υψηλότερο επίπεδο θεμελίωσης σε σχέση με το βόρειο σκέλος και η διαφορετική τοιχοδομία καταδεικνύουν ότι αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη.¹¹⁶

¹¹⁵Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1983, 6-7, πίν. 6-8. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1984, 3-4, πίν. 3β-5β. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1987α, 179-180, πίν.126-7. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1987β, 410-1, εικ. 4. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1997, 719, εικ. 3, 12, 13, 14, σχ. 2. Koukouli-Chryssanthaki, 2004, 242-4, εικ.5-6, 21-2. Καλλιντζή 2011, 1090, 1133-4, σχ.95.1,115.Τ., εικ. 1468.Τ, 1469.Τ., 1470.Τ. Καλλιντζή 2012, 133, σχ.1-2Τ.εικ. 1.1.

¹¹⁶Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1991, 193-5, πίν. 120-1α. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, 162-3. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1997, 720-1, εικ. 18., σχ.2. Koukouli-Chryssanthaki 2004, 244-6, εικ. 6, 31- 34. Καλλιντζή 2011, 1134, 1188-9, εικ. 1468, 1471, αρ. 1, 1545-6. Καλλιντζή 2012, 133-4, σχ. 2.Δ.Σ. Καλλιντζή (υπό έκδοση).

Ιδιαίτερο εύρημα από το στρώμα της πλημμύρας συνιστούν τα θραύσματα χάλκινου οχάνου ασπίδας με έκτυπη ανάγλυφη διακόσμηση σε μετωπικά θέματα, ανάμεσα στα οποία αναγνωρίζεται παράσταση μάχης Θησέα και Μινώταυρου (εικ. 26).¹¹⁷

Ο λιμένας της πόλης θα πρέπει να ήταν καλά οργανωμένος στις αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ., καθώς κατά το 491 π.Χ. οι Πέρσες τον χρησιμοποίησαν ως ορμητήριο. Επιπλέον, εκεί παρέδωσαν τα πλοία τους οι Θάσιοι με εντολή του Δαρείου (Ηροδ. 6.46-47).¹¹⁸ Σύμφωνα με μια πρόσφατη θεωρία, ίσως η κατασκευή του λιμένα να συνδέεται με την παρουσία των Περσών λόγω της χρονολόγησης των λιμενικών κατασκευών αυτή την περίοδο, καθώς και του εμφανούς στρατιωτικού χαρακτήρα τους (νεώσοικος, πύργος).¹¹⁹ Στη μέση περίπου της δυτικής πλευράς του τείχους έχει εντοπιστεί προκυμαία του 5^{ου} αι. π.Χ. (εικ. 27).¹²⁰

Νοτιοδυτικά της προκυμαίας σχηματίζεται αναβαθμός με άξονα ΝΔ-ΒΑ και μήκους 200 μ. Με τον καθαρισμό του αποκαλύφθηκε τμήμα του δυτικού σκέλους του τείχους μήκους 5,40 μ., το οποίο προστάτευε την πόλη από την πλευρά της θάλασσας. Αποτελείται από μέτριοι μεγέθους αδρά λαξευμένους λίθους, οι οποίοι σε κάποια σημεία αντικαθίστανται από μικρότερους. Ασφαλής χρονολόγηση δεν προέκυψε, αλλά είναι πιθανή μια χρονική τοποθέτηση κατά τον 5^ο αι. π.Χ.¹²¹

Τα υπόλοιπα τμήματα του Βορείου Περιβόλου δεν έχουν ανασκαφεί, αλλά είναι ευδιάκριτα, καθώς έχουν την μορφή χαμηλού συνεχόμενου εξάρματος, παρόμοιας με αυτήν του προαναφερθέντος αναβαθμού (εικ. 27). Το ανατολικό σκέλος στη νότια απόληξή του εφάπτεται με το βόρειο σκέλος του Νοτίου Περιβόλου. Σε δύο σημεία του, εδαφικά εξάρματα κυκλοτερούς σχήματος έχουν ερμηνευθεί ως πύργοι. Το νότιο σκέλος του Βορείου Περιβόλου δεν έχει εντοπιστεί.¹²²

¹¹⁷ Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1991, 195, πίν. 121β. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1997, 723. Koukouli-Chryssanthaki 2004, 241, εικ. 20.

¹¹⁸ Καλλιντζή 2011, 1187, 1189.

¹¹⁹ Καλλιντζή (υπό έκδοση).

¹²⁰ Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1983, 8. Καλλιντζή 2011, 1189, εικ. 1427, 1547-8.

¹²¹ Καλλιντζή 2007, 1083-6, εικ. 1-7.

¹²² Καλλιντζή 2011, 1135, εικ. 1427, 1474, 1476, 1478, 1479. Καλλιντζή 2012, 134, εικ. 1.14, 1.15, 1.16, 2.3. σχ. 1. Στο Ιπποκρατικό Corpus γίνεται αναφορά σ' έναν πύργο και σε πύλες προς την πλευρά του λιμένος (*Επιστολαί* 17), καθώς και σε μία πύλη με την ονομασία «Θρηϊκία Πύλαι» (3.3.17). Με βάση την ονομασία τους η θέση τους κατανοείται στα βόρεια του Περιβόλου προς την πλευρά της ενδοχώρας της Θράκης: Καλλιντζή 2011, 1135, εικ. 1475, σχ. 116.17. Καλλιντζή 2012, 134, εικ. 1.17.

3.2. Αστική ανάπτυξη

Από την αρχαϊκή φάση δεν υπάρχουν πολλά στοιχεία για το οδικό δίκτυο της πόλης, ούτε από τη φάση των Κλαζομενίων ούτε από την φάση των Τηίων. Στον Βόρειο Περίβολο έχουν ανασκαφεί μόνον τρεις οδοί των κλασικών χρόνων.¹²³

3.2.1. Κλαζομενιακή φάση

Ο ιστορικός πυρήνας των Κλαζομενίων εντοπίζεται σε κοντινή απόσταση από την θάλασσα, στη θέση Βάλτα Ζαμπάκη. Τα στρώματα αυτής της πρώιμης φάσης έχουν υποστεί έντονη διατάραξη από μεταγενέστερες κατασκευές, καθώς η ίδια θέση χρησιμοποιήθηκε και από τους Τηίους. Τα κατάλοιπα των κτηρίων της πρώτης περιόδου είναι εξαιρετικά πενιχρά. Όμως, ακόμα και σε επιχώσεις που δεν εντοπίστηκαν οικοδομικά λείψανα, ανευρέθη κεραμική ιωνικών και κορινθιακών εργαστηρίων του β' μισού του 7^{ου} αι. π.Χ., μαρτυρώντας έτσι την χρήση του χώρου από τους πρώτους αποίκους. Η συνέχιση της παρουσίας των Κλαζομενίων στην ίδια θέση συμπεραίνεται από την -έστω και όχι τόσο έντονη- κεραμική του β' τετάρτου του 6^{ου} αι. π.Χ.¹²⁴

Θεμελιωμένες σε έντονα διαταραγμένες αρχαϊκές επιχώσεις είναι δύο οικίες του τέλους του 5^{ου} με αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ., τα Σπίτια Β και Γ (**εικ. 28**). Από τα κατώτερα στρώματα των λιγότερο διαταραγμένων επιχώσεων κάτω από τα θεμέλια τους ήρθε στο φως κεραμική, που χρονολογείται από τα τέλη του 7^{ου} αι. έως τις αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ., αποδεικνύοντας την χρήση του χώρου από τους αρχαϊκούς χρόνους (**εικ. 30**). Επιπλέον, εσωτερικά και εξωτερικά της κεντρικής θύρας του Σπιτιού Β και 0,10 μ. βαθύτερα του επιπέδου της εισόδου της οικίας, εντοπίστηκαν δύο μικρά τμήματα τοίχων της οικοδομικής φάσης από τα μέσα του 6^{ου} αι. έως τις αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ. (**εικ. 29**).¹²⁵

¹²³ Καλλιντζή 2011, 1177, σχ. 95.3.

¹²⁴ Σκαρλατίδου 1988α, 149-151. Σκαρλατίδου 1988β, 459-64. Σκαρλατίδου 1989β, 569-74. Σκαρλατίδου 1992β, εικ.6.

¹²⁵ Σκαρλατίδου 1991 208-9, πίν. 138α-β, 139 β-γ. Σκαρλατίδου 1992α 16-7, εικ. 14-9, σχ.3. Σκαρλατίδου 1992β, 688-9, σχ.1. Καλλιντζή 2011, 1088, εικ. 1418α, 1468, σχ.95.1, 115. Για τα σπίτια Β και Γ, καθώς και για το μεταγενέστερο και θεμελιωμένο σε αυτά Σπίτι Α βλ. Σκαρλατίδου 1992α 15-7. Σκαρλατίδου 1992β, 685-90. Καλλιντζή 2011, 1093-4. Για τις ίδιες αρχαϊκές επιχώσεις επίσης βλ. Σκαρλατίδου 1988α, 150-1, πίν. 104α. Σκαρλατίδου 1988β, 463, εικ.8. Σκαρλατίδου 1989α, 231. Σκαρλατίδου 1989β, 570. Στις δημοσιεύσεις αυτές,

3.2.2. Τηή φάση

Από την τηή φάση έχουν εντοπιστεί τρία κτήρια, εκ των οποίων το ένα είναι αρχαϊκό. Πρόκειται για ένα τετράπλευρο οικοδόμημα, 100 μ. ΝΑ της ΒΔ γωνίας του Βορείου Περιβόλου, του οποίου η χρήση διήρκεσε από τα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ. έως τον 4^ο αι. π.Χ. (εικ. 31). Οι διαστάσεις του κτηρίου, η περίοπτη θέση του και ο μεγάλος αριθμός πήλινων σφραγισμάτων και μικρογραφικών λύχνων που ανευρέθησαν στο εσωτερικό του οδηγούν στο συμπέρασμα πως μάλλον πρόκειται για δημόσιο κτήριο.¹²⁶

όμως, οι αρχαϊκές επιχώσεις με βάση τα μέχρι τότε δεδομένα αναφέρονται πως βρίσκονται κάτω από οικία δύο φάσεων (υστεροαρχαϊκή και κλασική).

¹²⁶Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1991, 200-1, πίν. 129β, 131α. Καλλιντζή 2011, 1090, εικ. 1419, 1420, σχ. 95, αρ. 2. Αντίστοιχες λύχνοι έχουν ανευρεθεί σε μεγάλες ποσότητες και στις νεκροπόλεις των Κλαζομενών. Καλλιντζή 2011, 1090.

4. ΛΑΤΡΕΙΕΣ

4.1.Δήμητρα και Κόρη

Έξω από την ΒΔ γωνία του Βόρειου Περιβόλου και σ' επαφή με το τήιο τείχος σε φυσικό άνδηρο έχει εντοπιστεί το ιερό Δήμητρας και Κόρης, έκτασης περίπου 700 μ². Πρόκειται για το μοναδικό ανεσκαμμένο ιερό της πόλης. Έχουν αποκαλυφθεί τρεις εσχάρες, μία μνημειακή κλίμακα, τρεις βωμοί, ένα κτήριο, ένα φρέαρ κι ένας αποθέτης (εικ. 12,32).¹²⁷

Η εσχάρα E1, ορθογωνίου σχήματος και διαστάσεων 3,5 × 2,5 μ., είναι κτισμένη στην κορυφή του φυσικού ανδρήρου, ενώ η εσχάρα E2, τετράγωνου σχήματος, βρίσκεται στη βόρεια πλευρά του τείχους. Στην δυτική πλευρά της μια κατασκευή δύο βαθμίδων ίσως αποτελούσε κλίμακα που οδηγούσε σε αυτήν. Η απουσία ενδείξεων για έμπυρες και αιματηρές θυσίες υποδεικνύει ίσως την τέλεση αναίμακτων προσφορών στο εσωτερικό της E2 και πιθανόν λειτουργία του χώρου της συνολικά για την τέλεση προθυσιών. Η χρήση των εσχάρων ξεκινά από το β' μισό του 6^{ου} αι. π.Χ., όπως συμπεραίνεται από τα κινητά ευρήματα, ειδώλια, κεραμική και μικρογραφικά αγγεία που αποκαλύφθηκαν κυρίως από την E1 που έσωζε αδιατάρακτο το μεγαλύτερο μέρος του εσωτερικού της, εν αντιθέσει με την E2 που ήταν περισσότερο διαταραγμένη και έδωσε λιγότερα ευρήματα. Η E2 ήταν θεμελιωμένη στην ευθυντηρία του τείχους της β' φάσης, γεγονός που επίσης καταδεικνύει χρήση της από την ίδια περίοδο. Τα πρωιμότερα ειδώλια χρονολογούνται στο β' μισό 6^{ου} αι. π.Χ., ενώ τα νεότερα στα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ. με αρχές 3^{ου} αι. π.Χ (εικ. 33-34). Ο κυρίαρχος τύπος είναι αυτός της καθιστής γυναικείας μορφής, που συνδέει και το ιερό με τη λατρεία της Δήμητρας, ενώ απαντώνται και άλλοι τύποι, όπως μία φτερωτή μορφή που είναι γνωστή στα Άβδηρα και από άλλες θέσεις, ένα ειδώλιο της Αθηνάς (εικ. 35), καθώς και ειδώλια παιδικών μορφών (εικ. 36)¹²⁸

¹²⁷Koukouli-Chryssanthaki 2004, 242-3. Καλλιντζή 2011, 1164. Σαμίου-Λιανού 2019, 1.

¹²⁸Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1982, 3, πίν. 3β-4γ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1984, 4-5, πίν. 5α. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1987α, 181-2, εικ. 1, πίν. 124α, 128β, 130. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1987β, 410, 412, εικ.5, εικ. 12. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1988, 144. Koukouli-Chryssanthaki 2004, 242-3, εικ. 21,23-5. Μότσιου 2017, 25-6, εικ. 9,11-12,21,22,26, 27, 35. Σαμίου-Λιανού 2019, 4-5,13, εικ.5-6, 24, 26-7.

Στην ίδια περίοδο με τις εσχάρες εντάσσεται και η κατασκευασμένη από τοπικό λίθο μνημειακή κλίμακα επτά βαθμίδων, της οποίας το σωζόμενο τμήμα είναι 12, 60 μ. (**εικ. 32**). Το νότιο τμήμα της εφάπτεται στην εξωτερική παρειά του τείχους της τήϊης φάσης. Η νότια πλευρά της είναι ειδικά λαξευμένη, ούτως ώστε να προσαρμόζεται στο υφιστάμενο τείχος. Θεμελιωμένη στο φυσικό υπόβαθρο οδηγούσε στο ιερό, αλλά παράλληλα λειτουργούσε και ως ανάλημμα του ανδρήρου. Μετά την καταστροφή και την επίχωση του ανδρήρου, η κλίμακα έχασε την πρώτη ιδιότητά της και παρέμεινε απλό ανάλημμα. Με την λιθολόγηση του τείχους ίσως διεκόπη η χρήση της εσχάρας E2.¹²⁹

Στα βόρεια της κλίμακας αποκαλύφθηκε η ΝΔ γωνία του ορθογωνίου κτηρίου Α (**εικ. 12**). Από το στρώμα καταστροφής του προέκυψε χονδροειδής κεραμική του α' μισού του 5^{ου} αι. π.Χ. Διέθετε και αυτό αναλημματικό χαρακτήρα.¹³⁰

Παρά την ερείπωση του Βορείου Περιβόλου, η ύπαρξη του ιερού συνεχίστηκε, όπως μαρτυρεί η ύπαρξη της εσχάρας E3 κατασκευασμένης πάνω από το λιθολογημένο τείχος (**εικ. 12**). Η δυτική της πλευρά, που σώζεται ολόκληρη, είναι μήκους 2,70 μ. και κατασκευασμένη από γωνιόλιθους τοπικού ασβεστόλιθου. Στο εσωτερικό της βρέθηκε μεγάλος αριθμός ειδωλίων, ενώ δεν εντοπίστηκαν ίχνη καύσης. Δίπλα της εντοπίστηκε βωμός τέφρας, ο οποίος περιελάμβανε μαύρο χώμα, καμένα οστά, όστρεα, ειδώλια και κεραμική. Τα ευρήματα καταδεικνύουν ταυτόχρονα την τέλεση έμπυρων θυσιών μαζί με άλλες προσφορές.¹³¹

Από το α' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ. με την καταστροφή του τείχους, η λειτουργία της κλίμακας και του Κτηρίου Α διεκόπη. Στο νότιο τμήμα της κλίμακας, στις τελευταίες τέσσερις βαθμίδες, δημιουργήθηκε αποθέτης των απορριμμάτων του ιερού, πάχους τουλάχιστον 2 μ. και έκτασης 70 μ² (**εικ. 12**). Εμπεριείχε ανακατεμένα με την τέφρα οστά ζώων, όστρεα, λύχνους, χάλκινα νομίσματα και σημαντικό αριθμό ειδωλίων και κεραμικής (**εικ. 37**). Από τα ειδώλια κυριαρχεί ο τύπος της ένθρονης γυναικείας μορφής, όπως και στην εσχάρα E1 (**εικ. 38**). Τεράστιος ήταν ο αριθμός

¹²⁹Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1988, 143-144, πίν. 98-99. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1989α, 222. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1989, 98. Καλλιντζή 2011, 1164. Μότσιου 2017, 25,27. Σαμίου-Λιανού 2019, εικ.4.

¹³⁰Σαμίου-Λιανού 2019,7,18, εικ.8.

¹³¹Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1987α, 181,εικ. 1, πίν. 123α, 128β. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1988, 144, πίν. 98. Καλλιντζή 2011, 1164. Μότσιου 2017, 25, 27, εικ. 18, 22-3. Σαμίου-Λιανού 2019, εικ.8.

των μικρογραφικών υδριών.¹³² Ο αποθέτης βρισκόταν σε λειτουργία μέχρι τα τέλη 4^{ου} αι. π.Χ. με αρχές 3^{ου} αι. π.Χ., οπότε και χρονολογούνται τα τελευταία ευρήματα.¹³³ Από την ίδια φάση, δύο βωμοί (1, 2) εδράζονται στο στρώμα καταστροφής του Κτηρίου Α (εικ. 12).¹³⁴

Ο εντυπωσιακός αριθμός των υδρίσκων σε συνδυασμό με τα ειδώλια ένθρονων και όρθιων γυναικείων μορφών και τα καμένα ζωικά οστά, εύλογα έχει οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για ιερό Δήμητρας και Κόρης.¹³⁵

Οι υδρίσκες σχετίζονται άμεσα με την λατρεία της Δήμητρας, λόγω του ζωτικού ρόλου του νερού στην γεωργία, αλλά και της ατομικής κάθαρσης στα λατρευτικά δρώμενα. Η υδρία, ως αγγείο συνυφασμένο με τις γυναίκες, στην μικρογραφική εκδοχή της αποκτά συμβολικό ρόλο και ανατίθεται από αυτές. Η ανάγκη αυτή γίνεται πιο κατανοητή, αν αναλογιστούμε το σημαντικό ρόλο της αγροτικής παραγωγής στα Άβδηρα, καθώς και τον ρόλο του Νέστου, που άλλοτε υπήρξε ευεργετικός και άλλοτε καταστροφικός για τις καλλιέργειες. Έξαρση της λατρείας παρατηρείται κατά τον 4^ο αι. π.Χ., γεγονός που συμπίπτει άλλωστε και με την ευρύτερη κορύφωση της λατρείας της Δήμητρας, καθώς και με την πολυτάραχη περίοδο στην ιστορία των Αβδήρων, που έκανε ακόμη επιτακτικότερη την ανάγκη για διαφύλαξη των οικονομικών πόρων της πόλης.¹³⁶

¹³²Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1987α, 181, πίν. 128β-129. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1987β, 411, εικ. 10-11. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1988, 144, πίν. 100α. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1989α, 222-3, πίν. 152-154. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1989β, 99. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1991, 197, πίν. 125β, γ, δ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, 165-6. Καλλιντζή 2011, 1164. Μότσιου 2011, 26, εικ. 26-27, 30-34.

¹³³Μότσιου 2019, 593. Στο β' μισό του 3ου αι. π.Χ. ιδρύεται στην ίδια θέση νεκροταφείο. Βλ. Σαμίου-Λιανού 2019, 16.

¹³⁴Σαμίου-Λιανού 2019, 8-10, εικ. 12-3.

¹³⁵Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1988, 145: 1987, 182. Koukouli-Chryssantaki 2004, 244, εικ. 28-9. Μότσιου 2017.26. Σαμίου-Λιανού 2019 17-22. Υπολογίζεται ότι ο αριθμός τους είναι περίπου στις 20.000: προφορική πληροφορία από Π. Μότσιου. Το σύνολο των μικρογραφικών υδριών είναι υπό μελέτη στην υπό εκπόνηση διδακτορική διατριβή: Μότσιου, Π. *Υδρίσκες από τα Άβδηρα: συμβολή στην μελέτη των μικρογραφικών αγγείων στην Θράκη και το βορειοανατολικό Αιγαίο από την αρχαϊκή έως την ελληνιστική περίοδο*. Διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Βλ. για τις υδρίσκες Μότσιου 2017, ιδίως 28-52, Μότσιου 2019, 591-601. Σύμφωνα με την ίδια (2017, 51), είναι πιθανή μια προϋπάρχουσα λατρεία γυναικείας θεότητας στην περιοχή ήδη από την περίοδο των Κλαζομενίων.

¹³⁶Μότσιου 2017, 49-51. Μότσιου 2019, 600-1. Το ιερό θα μπορούσε να λειτουργεί ως Θεσμοφόριο -η ύπαρξη του οποίου στα Άβδηρα μαρτυρείται σε μεταγενέστερες βέβαια πηγές- λόγω της θέσης του εκτός του άστεως, των ενδείξεων τελετουργικών δείπνων βάσει της κεραμικής και των οστών από τον αποθέτη, της εύρεσης λύχνων, που υποδηλώνουν νυχτερινές δραστηριότητες, και της δραστηριοποίησης γυναικών βάσει των υδρίσκων. Μολοταύτα, η μη ανακάλυψη μεγάρων για την εναπόθεση χοιριδίων, ζώων συνδεομένων με

4.2. Διόνυσος

Ο Διόνυσος, ο πολιούχος θεός της Τέω,¹³⁷ ήταν πολιούχος θεός και των Αβδήρων καθ' όλη την διάρκεια της τήιης φάσης τους. Η λατρεία του θεού μετεφέρθη από τους Τήιους στην αποικία.¹³⁸ Σύμφωνα με κάποιους μελετητές δεν αποκλείεται η λατρεία του στην αποικία να επηρεάστηκε και από στοιχεία της Θράκης, στην οποία άλλωστε η λατρεία του θεού υπήρξε δημοφιλέστατη.¹³⁹ Πάντως, η πρώιμη παρουσία του στην πόλη πιστοποιείται από τις απεικονίσεις του στα πρώτα νομίσματα με βότρυ, όπως και από την τέλεση των Ανθεστηρίων -όπως και στην Τέω- προς τιμήν του κατά το α' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ., όπως μας πληροφορούν το κείμενο «*Τήϊων Αραί*»: ἐν Αβδ[ή] ρο[ι]σιν: Ἀν[θ]-εστηρίοι[σ] ιν (Γ', όψη Δ' στ.5-8).¹⁴⁰ Ο ιερέας του Διονύσου ήταν επίσης ο επώνυμος άρχων της πόλης, τουλάχιστον κατά τους ελληνιστικούς χρόνους, όπως προκύπτει από το επιγραφικό υλικό.¹⁴¹

Από επιγραφές του 2ου αι. π.Χ. (*IThrAeg* E7-10) και του 2ου αι. μ.Χ. (*SEG* 16 [1959] 413) πληροφορούμαστε για την ύπαρξη ιερού στον Νότιο Περίβολο, καθώς και για την τέλεση των Διονυσίων.¹⁴² Γι' αυτό είναι πιθανόν το πρώτο ιερό του Διονύσου να βρισκόταν στο πλαίσιο του Βόρειου Περιβόλου και εν συνεχεία να μεταφέρθηκε στον Νότιο.¹⁴³ Πλήθος ειδωλίων ηθοποιών, σατύρων, παπποσιληνών και άλλων μελών του διονυσιακού κύκλου (**εικ. 39-40**) συνήθως από τοπικό πηλό, όπως και μητρών (**εικ.41**), έχουν προκύψει κυρίως από τον Νότιο Περίβολο και ως επί το πλείστον από τη θέση που ταυτίστηκε από τον Λαζαρίδη με εργαστήριο κοροπλαστικής. Τα περισσότερα χρονολογούνται στον 2^ο αι. π.Χ., χωρίς να απουσιάζουν και κάποια πρωιμότερα του 4^{ου} αι. π.Χ.¹⁴⁴

την Δήμητρα, η μεταγενέστερη χρονική περίοδος στις οποίες ανήκουν οι πηγές, αλλά και η ανολοκλήρωτη μελέτη του υλικού, εμποδίζουν την εξαγωγή ασφαλούς συμπεράσματος : Μότσιου 2016, 46. Ενδεικτικά για τα Θεσμοφόρια βλ. Clinton 1996 111-25. Larson 2007, 69-73. Μότσιου 2017, 46-8.

¹³⁷Cole 1995, 313-6.

¹³⁸Chryssanthaki 2001, 392-3. Chryssanthaki- Nagle 2007, 94-96.

¹³⁹Isaac 1986, 84. Tiverios 2008, 99.

¹⁴⁰Επίσης Όψη Β', στ. 32-33. Λουκοπούλου κ.ά 2005, 169.

¹⁴¹*Syll.* 3656, *IThrAeg* E8. Chryssanthaki 2001, 392: 2007, 95-6.

¹⁴²Λουκοπούλου κ.ά 2005, 169-170, 200-10, 218. Καλλιντζή 2011, 1169.

¹⁴³Καλλιντζή 2011, 1169.

¹⁴⁴Λαζαρίδης 1960, 44-8, 52-8, 69-70, αρ.Α3,Β3,Α48, Β113-Β122, πίν. 2-3, 25-27, 31. Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1988, 148. Χασάπη-Χριστοδούλου 1991-1992, 313-316, 321-323. Καλλιντζή 2011, 1169, εικ. 1524-7. Δημητρακοπούλου 2017, 26, 45, αρ.27, εικ. 74. Για το θέατρο των Αβδήρων βλ. Λαζαρίδης 1971, 38-9. Καλλιντζή 2011, 1102-4, εικ. 1432-4, σχ.

4.3 Απόλλων

Στον Β΄ *Παιάνα* του Πινδάρου (στ. 5) αναφέρεται η ύπαρξη του ιερού του Απόλλωνος Δηριηνού κοντά στο ιερό της Αφροδίτης. Το ίδιο ιερό μνημονεύεται και από τον *Σχολιαστή του Λυκόφρωνος* σε περιοχή κοντά στα Άβδηρα με το όνομα *Δήραινός τόπος*.¹⁴⁵ Αν και το όνομα έχει θεωρηθεί θρακικό και αντιστοίχως ενδεικτικό για ύπαρξη θρακικού πληθυσμού κοντά στα Άβδηρα,¹⁴⁶ δεν είναι καθόλου σαφές αν πρόκειται για τοπωνύμιο και συνακολούθως για επίθετο με θρακική επιρροή.¹⁴⁷ Πιθανότατα, η πρώιμη λατρεία του Απόλλωνος δείχνει ίδρυση της αποικίας βάσει δελφικού χρησμού.¹⁴⁸ Η παρουσία του Απόλλωνος στα νομίσματα των Αβδήρων είναι γνωστή ήδη από τον 5ον αιώνα. Όμως, ο συγκεκριμένος εικονογραφικός τύπος γίνεται σταθερός μετά την μακεδονική κατάκτηση της πόλης το 346 π.Χ. και συνεχίζεται και μετά τον 3ο αι. π.Χ.¹⁴⁹

4.4. Αθηνά

Από τα χρόνια της ιδρυτικής περιόδου φαίνεται να λάμβανε χώρα η λατρεία της Αθηνάς.¹⁵⁰ Ο Ησύχιος ο Αλεξανδρεύς μας πληροφορεί για τη λατρεία της Αθηνάς Επιπυργίτιδος στα Άβδηρα στο αντίστοιχο λήμμα.¹⁵¹ Το συγκεκριμένο επίθετο έχει ερμηνευθεί από τον Λαζαρίδη ως ένδειξη για την διαίρεση των πολιτών σε πύργους, όπως συνέβαινε στην Τέω.¹⁵² Πάντως, ειδώλια και κεφαλές Αθηνάς έχουν προέλθει τόσο από την αρχαϊκή εποχή, όπως αυτά που ανευρέθησαν από το ιερό Δήμητρας και Κόρης, όσο και από την ελληνιστική εποχή, από το Νότιο Περίβολο (**εικ.42**).¹⁵³ Ακόμη, δύο πήλινα ειδώλια Αθηνάς βρέθηκαν στο βορειοανατολικό τμήμα της

101. Για μια συνολική επισκόπηση των θέσεων γύρω από το «εργαστήριο κοροπλαστικής» βλ. Καλλιντζή 2011, 1116-9, εικ. 1453-9, σχ. 108-9.

¹⁴⁵ *Σχολ. Λυκόφρωνος* 440.

¹⁴⁶ Σαμσάρης 1980, 114, 253.

¹⁴⁷ Issac 1986, 106-7. Graham 1992, 67.

¹⁴⁸ Tiverios 2008, 99.

¹⁴⁹ Chryssanthaki-Nagle 2007, 130.

¹⁵⁰ Λουκοπούλου κ.ά 2005, 169.

¹⁵¹ Επιπυργίτις: ἡ Ἀθηνᾶ οὕτως ἐν Ἀβδήροις ἐκαλεῖτο.

¹⁵² Βλ. Λαζαρίδης 1971, 27.

¹⁵³ Λαζαρίδης 1960, 35, αρ. B64-B67, πίν. 18. Δημητρακοπούλου 2018, 36, αρ. 5, εικ. 49.

πόλης, σε σημείο που υφίστανται ενδείξεις ύπαρξης ιερού.¹⁵⁴ Η λατρεία της θεάς κατά τον 4^ο αι. π.Χ. μαρτυρείται και από την επιγραφή που υποδεικνύει ταυτόχρονα λατρεία του Αβδήρου (IGII2 218, 1), για την οποία έγινε ήδη λόγος.

4.5. Άλλες πρώιμες λατρείες

Στον Β΄ *Παιάνα* γίνεται μνεία στην Αφροδίτη, όπως προαναφέρθηκε, και στην Εκάτη (στ. 78). Μερικά ειδώλια και προτομές της Αφροδίτης από τοπικό πηλό έχουν προέλθει από την ελληνιστική φάση των Αβδήρων, όπως και ένα θυμιατήριο ανάγλυφης παράστασης Αφροδίτης και Έρωτος του δ΄ τετάρτου του 2^{ου} αι. π.Χ. (εικ.43).¹⁵⁵

Ο μυθικός φίλος του επώνυμου ήρωα Αβδήρου, ο κτίστης της πόλης Ηρακλής, φαίνεται ότι κατείχε σημαντική θέση στην λατρεία. Στο κείμενο «*Τήϊων Αραί*» γίνεται μνεία στην κοινή με της μητρόπολης εορτή των Ηρακλείων: «καὶ Ἡρα[κ] λείουσιν» (Γ΄, όψη Δ΄, στ.8-9).¹⁵⁶ Μια κεφαλή ειδωλίου του 3^{ου} αι. π.Χ. ίσως απεικονίζει Ηρακλή.¹⁵⁷

Τρίτη κοινή εορτή με την μητρόπολη, μετά τα Ανθεστήρια και τα Ηράκλεια, ήταν η εορτή προς τιμήν του Δία, που επίσης αναφέρεται στο ίδιο κείμενο: «Ζηνός:έορτή» (Γ, όψη Δ΄ 10-11).¹⁵⁸

¹⁵⁴ Καλλιντζή κ.ά (υπό έκδοση). Στο σημείο αυτό έχουν εντοπιστεί δύο επίκρανα που χρονολογούνται γύρω στο 480 π.Χ. Έχουν θεωρηθεί τμήματα πειύσχημου βωμού. Βλ. Skarlatidou 2006.

¹⁵⁵ Λαζαρίδης 1960, 29-35, 62, αρ. Α32, Α33, Β60, Β 61, πίν.15-18.

¹⁵⁶ Βλ. επίσης «*Τήϊων Αραί*» Β΄, στ. 33. Λουκοπούλου κ.ά 2005, 169. Καλλιντζή 2011, 1165.

¹⁵⁷ Λαζαρίδης 1960, 19, 53, αρ. Α7, πίν.3.

¹⁵⁸ Βλ. επίσης «*Τήϊων Αραί*» Β΄, στ. 34. Λουκοπούλου κ.ά 2005, 169. Στο Ιπποκρατικό Corpus (*Επιστολαί* 17) γίνεται περιγραφή άλσους των Νυμφών σε λόφο μέσα στην πόλη ή λίγο έξω από τα τείχη της. Αν και η επιστολή έχει θεωρηθεί πλαστή, δεν αποκλείεται η πληροφορία να αληθεύει: Λαζαρίδης 1971, 41. Λουκοπούλου κ.ά 2005, 169. Καλλιντζή 2011, 1165-6.

5. ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ

Η πρώτη μελέτη της νομισματοκοπίας των Αβδήρων πραγματοποιήθηκε από τον May. Σύμφωνα με τον μελετητή, οι αργυρές κοπές της πόλης ξεκίνησαν λίγο αργότερα από την ίδρυση της αποικίας το 540-535 π.Χ.¹⁵⁹ Νέα δεδομένα, εντούτοις, από τους θησαυρούς της Ασιούτ και του Ελμαλί έχουν βοηθήσει στην αναθεώρηση της χρονολόγησης από την μελέτη της Χρυσανθάκη-Nagle.

Σύμφωνα με την ταξινόμηση της τελευταίας, τα Άβδηρα ξεκίνησαν τις κοπές γύρω στο 520/515 π.Χ. Η περίοδος Ι της νομισματοκοπίας αφορά τα έτη 520/515-500 π.Χ. Στις κοπές αυτές κυριαρχεί ο γρύπας στον εμπροσθότυπο, ενώ ο οπισθότυπος κοσμεύεται από έγκοιλο τετράγωνο. Με βάση την πρόσφατη ταξινόμηση μπορούμε να υποδιαιρέσουμε την περίοδο Ι σε δύο ομάδες και 15 κοπές.

Στην πρώτη ομάδα, που αποτελείται από οκτάδραχμα και τετράδραχμα, ο γρύπας απεικονίζεται είτε να περπατά προς τα αριστερά είτε καθιστός στα αριστερά να εγείρει το δεξί πόδι (εικ.44), είτε καθιστός με τα πόδια μπροστά. Το φτερό του είναι επίπεδο και ελαφρώς κοίλο. Σπανίως, απεικονίζονται και άλλα σύμβολα εκτός του γρύπα, όπως λαγός σε τετράδραχμα και λωτός σε οκτάδραχμα (εικ.45).¹⁶⁰

Η δεύτερη ομάδα αποτελείται από οκτάδραχμα, τετράδραχμα, δραχμές, δίδραχμα, τριώβολα και οβολούς. Ο γρύπας εδώ απεικονίζεται είτε όρθιος εγείροντας το πόδι προς τα δεξιά είτε καθιστός εγείροντας το πόδι προς τα δεξιά, είτε καθιστός με τα πόδια μπροστά. Το φτερό του είναι σε σχήμα κοχυλίου. Η ομάδα αυτή χαρακτηρίζεται από συχνότερη χρήση συμβόλων, παράλληλα με τον γρύπα, που διαφοροποιούν μεταξύ τους τις κοπές. Επί παραδείγματι, σε τετράδραχμα απεικονίζεται επίσης αετός, σε οκτάδραχμα κάνθαρος, σκύλος και ανθέμιο (εικ.46), καθώς και πάπια. Στην προτελευταία κοπή της ομάδας αντί συμβόλου, απαντάται το γράμμα Α μαζί με τρία σφαιρίδια. Το μοναδικό τετράδραχμο της τελευταίας κοπής από τον θησαυρό της Ασιούτ, που θάφτηκε το 475 π.Χ., φέρει κάτω από το πόδι του γρύπα το γράμμα Δ.¹⁶¹

Οι θησαυροί, όπως της Ασιούτ, της Νταμανχούρ και του Σελινούντος, οι οποίοι θάφτηκαν ανάμεσα στα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ. (510-500 π.Χ.) και τις αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ. και από τους οποίους προέρχονται ορισμένα νομίσματα αυτής της περιόδου,

¹⁵⁹ May 1966, 49-58.

¹⁶⁰ Chryssanthaki-Nagle 2007, 97-98, πίν. 6.

¹⁶¹ Chryssanthaki-Nagle 2007, 98-99, πίν. 6.

τοποθετούν χρονικά την περίοδο Ι στο τέλος του 6^{ου} αι. π.Χ., δίνοντας ένα τέλος της περιόδου στο 500 π.Χ.¹⁶² Αντιστοίχως, η αρχή της περιόδου μπορεί να τοποθετηθεί γύρω στο 520-515 π.Χ. υπό το σκεπτικό ότι οι κοπές θα ήταν ετήσιες και αφήνοντας περιθώριο για ύπαρξη νέων κοπών.¹⁶³

Ανάμεσα στα νομίσματα της δεύτερης ομάδας και στους πρώτους στατήρες της Τέω παρατηρούνται σαφείς στυλιστικές ομοιότητες, όπως το σχήμα του φτερού και το έγκοιλο τετράγωνο στον οπισθότυπο. Η απουσία τήιων νομισμάτων από τους αρχαϊκούς θησαυρούς του τέλους του 6^{ου} αι. π.Χ. στους οποίους ανευρίσκονται αβδηρίτικα νομίσματα, καθώς και η απουσία του τύπου του γρύπα με το επίπεδο φτερό, όπως στην πρώτη ομάδα των Αβδήρων, σε συνδυασμό με το γεγονός της επανίδρυσης της Τέω από τα Άβδηρα,¹⁶⁴ οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η νομισματοκοπία των Αβδήρων είναι ελαφρώς προγενέστερη από αυτήν της Τέω.¹⁶⁵

Ένα επιπρόσθετο στοιχείο που συνηγορεί υπέρ της χρονολόγησης της έναρξης της νομισματοκοπίας των Αβδήρων γύρω στο 525 π.Χ. συνιστά το τετράδραχμο των πρώτων κοπών της πόλης που βρέθηκε στο παλάτι της Περσέπολης, το οποίο κτίστηκε γύρω στο 500 π.Χ., παρέχοντας επομένως ένα ασφαλές *terminus ante quem* για το νόμισμα των Αβδήρων. Πιθανότατα, το νόμισμα θα πρέπει να αποτελούσε μέρος του φόρου που προσέφερε η πόλη στον Μέγα Βασιλέα μετά την εκστρατεία στην Θράκη του 513 π.Χ.¹⁶⁶

Κατά τον May η περίοδος ΙΙ της νομισματικής κυκλοφορίας στα Άβδηρα χρονολογήθηκε από το 520-515 π.Χ. μέχρι το 492 π.Χ. και περιελάμβανε 16 τύπους οκταδράχμων, έναν τετραδράχμου, δραχμές και οβολούς. Εκτός από ένα οκτάδραχμο με τα γράμματα ΑΒ (εικ.47) που ανήκε σε θησαυρό της νότιας Μ. Ασίας, κανένα άλλο νόμισμα αυτής της περιόδου δεν ανήκε σε θησαυρούς. Η απουσία νομισμάτων των Αβδήρων σε θησαυρούς του Δέλτα του Νείλου καταδεικνύει ότι ναι μεν συνεχίζεται το εμπόριο των Αβδήρων με την Αίγυπτο, αλλά όχι πλέον μέσω Ιώνων εμπορών λόγω της επανάστασης των ιωνικών πόλεων.

Κατά την Χρυσανθάκη- Nagle, νέα δεδομένα προκύπτουν από τους θησαυρούς της Ασιούτ και του Ελμαλί που αποδεικνύουν την ύπαρξη σημαντικής εμπορικής δραστηριότητας των Αβδήρων εφάμιλλης της περιόδου Ι στο α' τέταρτο του 5ου αι.

¹⁶²Chryssanthaki-Nagle 2007, 99.

¹⁶³Chryssanthaki-Nagle 2007, 101.

¹⁶⁴Βλ. Κεφάλαιο 2.2.1.

¹⁶⁵Chryssanthaki-Nagle 2007, 100.

¹⁶⁶Chryssanthaki-Nagle 2007, 101-3.

π.Χ. Στην Ασιούτ τα νομίσματα των Αβδήρων ήταν σχεδόν όλα οκτάδραχμα της περιόδου II, ενώ στο Ελμαλί βρέθηκαν μόνον τρία οκτάδραχμα της περιόδου II και τα υπόλοιπα ήταν τετράδραχμα της περιόδου III. Τα ευρήματα των θησαυρών επιβεβαιώνουν την σειρά στον κατάλογο του May, στον οποίο πρέπει να προσθέσουμε πέντε νέες εκδόσεις νομισμάτων.

Πριν από την παρουσίαση πέντε νέων εκδόσεων επισημαίνονται τα εξής: Το οκτάδραχμο με την ένδειξη ΣΙ κατά May φέρει ένα μεγάλο φύλλο κισσού. Οκτάδραχμα αυτής της κοπής βρέθηκαν στο Αντιλιμπάν και στην Ασιούτ. Υπάρχουν έντεκα δείγματα αυτής της κοπής. Επιπλέον, μετά την κοπή του οκτάδραχμου με το εθνικό ΑΒ τοποθετείται ένα οκτάδραχμο στο Βρετανικό Μουσείο με το εθνικό ΑΒΔΗ. Ένα ίδιο νόμισμα προέρχεται από τον θησαυρό του Ελμαλί.

Ανάμεσα στα νέα νομίσματα απαντώνται ένα οκτάδραχμο με επιγραφή ΘΕΜ από τον θησαυρό της Ασιούτ προς τα τέλη της περιόδου II, ένα νόμισμα με σύμβολο έναν πετεινό και ένα ακόμη με το κεφάλι ενός μαύρου άντρα. Μετά το νόμισμα ΑΝΤΙ τοποθετείται ένα οκτάδραχμο με την ένδειξη ΑΠΟΛ, που απεικονίζει το κεφάλι ενός μαύρου άντρα και προέρχεται από τον θησαυρό του Ελμαλί. Για πρώτη φορά στην περίοδο II τα φτερά του γρύπα απεικονίζονται αιχμηρά, προαναγγέλλοντας την περίοδο II. Στον κατάλογο του May υπάρχει το τετράδραχμο με την ένδειξη ΧΡΑ, που φαίνεται να σχετίζεται με το οκτάδραχμο ΑΡΧ με αντιστροφή των γραμμμάτων (εικ.47). Επίσης γι' αυτήν την περίοδο γνωρίζουμε νομίσματα με ενδείξεις ΕΡ και ΧΡΑ, που απαντώνται και σε οκτάδραχμα και σε τετράδραχμα. Ακόμη, από την περίοδο II είναι γνωστή μια έκδοση διδράχμων με την ένδειξη ΗΡΑ, που σχετίζεται με το οκτάδραχμο ΗΡΑ.

Από την περίοδο II γνωρίζουμε συνολικά 22 τύπους νομισματικών εκδόσεων, που, αν υποθέσουμε ότι ήταν ετήσιες, φαίνεται να αντιστοιχούν μία σε κάθε χρονιά του διαστήματος 500 π.Χ.- 475 π.Χ.

Η περίοδος II για τα Άβδηρα ξεκινάει με την επανάσταση των ιωνικών πόλεων το 500/499 π.Χ. –που πυροδότησε μια σειρά από εξεγέρσεις στις πόλεις της Θράκης που ήταν υποταγμένες στους Πέρσες. Σε αντίθεση με άλλες πόλεις τα Άβδηρα έμειναν πιστά στην περσική κυριαρχία και το λιμάνι τους εξυπηρετούσε τους Πέρσες, όπως έχει ήδη αναφερθεί. Στην περίοδο II κόβονταν νομίσματα με μεγάλη ονομαστική αξία, τα οκτάδραχμα. Αυτό απαιτούσε η περσική κυριαρχία στην περιοχή, δηλαδή να πληρώνονται οι φόροι από τις πόλεις της Θράκης και της Ιωνίας σε βαριά νομίσματα. Το τέλος της περιόδου τοποθετείται γύρω στα 475 π.Χ. με την

ίδρυση της συμμαχίας της Δήλου, το τέλος της περσικής κυριαρχίας και την στάση που αναφέρεται στον Β΄ Παιάνα του Πινδάρου.¹⁶⁷

¹⁶⁷Chryssanthaki-Nagle 2007, 103-7, πίν. 6.7-13.

6. ΚΕΡΑΜΙΚΗ

Πολύτιμες πληροφορίες για τις εμπορικές σχέσεις της αποικίας των Κλαζομενών μας προσφέρουν και τα ευρήματα που αποκαλύφθηκαν στο Νεκροταφείο Κ των Αβδήρων, το οποίο ήταν σε χρήση από τα μέσα του 7^{ου} αι. π.Χ. έως τις τρεις πρώτες δεκαετίες του 6^{ου} αι. π.Χ.

6.1. “Zeest Protothasian”

Ο Μ. Lawall έχει υποθέσει την μεταφορά ενός νοτιανατολικού αιγαιακού τοπικού ρυθμού στην Θράκη εκ μέρους των Τηίων. Πρόκειται για έναν τύπο αμφορέα, ο οποίος χαρακτηρίζεται από έντονα καμπύλο χείλος, ομαλή μετάβαση από τον λαιμό στον ώμο και έντονα διακεκριμένο δακτυλιόσχημο πόδι (εικ.58). Ο συγκεκριμένος τύπος αμφορέα είναι αρκετά διαδεδομένος στην βόρεια Ιωνία και πιθανόν κατά τον μελετητή το κέντρο παραγωγής του είναι η ίδια η Τέως ή κάποιο σημείο σε μικρή απόσταση από την Τέω. Από το 525 π.Χ. περίπου αυτός ο νοτιανατολικός τύπος αρχίζει να πιστοποιείται και στην Θράκη, συνυπάρχοντας με έναν πιθανότατα προγενέστερο τύπο αμφορέα που χαρακτηρίζεται με χείλος με επίπεδη άνω επιφάνεια και κλίση προς το εσωτερικό. Σύμφωνα με τον μελετητή, ο τύπος μεταφέρθηκε στην Θράκη από τους Τηίους και άλλους Ίωνες πρόσφυγες. Επιπλέον, μπορεί, κατά τον μελετητή, να ταυτιστεί με τον τύπο “Zeest Protothasian”. Ο τύπος βρίσκεται σε χρήση μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 5^{ου} αι. π.Χ., οπότε και αντικαθίσταται από τον αμφορέα που χαρακτηρίζεται από το χείλος του, με την επίπεδη άνω επιφάνεια και με κλίση προς το εσωτερικό. Κατά τον ίδιο μελετητή, η κυριαρχία του νοτιανατολικού ρυθμού κατά το διάστημα αυτό θα πρέπει να οφείλεται στην ισχυρή παρουσία Ιώνων αποίκων στην περιοχή και στο ζωηρό εμπόριο στο οποίο αυτοί είχαν επιδοθεί με την περιοχή του Εύξεινου Πόντου.¹⁶⁸

¹⁶⁸Lawall 2017, 299-302, εικ. 8.

6.2. Κτερίσματα από το Νεκροταφείο Κ

6.2.1. Εισαγόμενη κεραμική

Ανάμεσα στην πληθώρα των ευρημάτων ξεχωρίζει η ανατολικοϊωνική κεραμική, που αντιπροσωπεύεται κυρίως από κύλικες με βαθύ σώμα και μονοκόμματο χείλος, τόσο του τύπου με τα πουλιά όσο και οι ιωνικές. Ειδικότερα, στους τάφους των Αβδήρων βρέθηκαν 14 κύλικες του τύπου με τα πουλιά, που χρονολογούνται την περίοδο 650-615 π.Χ. (**εικ.48**). Εξίσου διαδεδομένες με εκείνες με τα πτηνά, είναι γραπτές κύλικες που χρονολογούνται στα τέλη του 7^{ου} αι. π.Χ. με αρχές 6^{ου} αι. π.Χ. Από το πλήθος των ευρημάτων ξεχωρίζουν τρία παραδείγματα που κατατάσσονται στον τύπο A1 των Vallet-Villard και χρονολογούνται την περίοδο 630-615/610 π.Χ. (**εικ.49**). Οι κύλικες αυτές αποτελούν δείγματα της ιωνικής *κοινής* και προέρχονται από κάποιο εργαστήριο της βόρειας Ιωνίας και ίσως των Κλαζομενών.

Μια άλλη κατηγορία της ανατολικοϊωνικής κεραμικής είναι τα μόνωτα κύπελλα που απηχούν βορειοϊωνικά πρότυπα. Είναι κατασκευασμένα από μαλακό ερυθρό πηλό, ένα στοιχείο που δηλώνει την κοινή προέλευση αυτών των αγγείων. Από το ίδιο είδος πηλού είναι κατασκευασμένες οι όλπες και τα θήλαστρα με ταινιωτή διακόσμηση που βρέθηκαν στο ίδιο νεκροταφείο (**εικ.51**). Επίσης, στο νεκροταφείο βρέθηκαν και αρυβαλλόσχημα ληκύθια που χαρακτηρίζονται από αμφικωνικό σώμα και ταινιωτή διακόσμηση, χωρίς να λείπουν και παραδείγματα χωρίς κόσμηση. Πρόκειται για αγγεία, τα πρότυπα των οποίων θα πρέπει να αναζητηθούν είτε στον ανατολικονησιωτικό χώρο, είτε στον ηπειρωτικό της ΥΓ περιόδου. Πέντε αγγεία, πιθανότατα από την βόρεια Ιωνία, ανήκουν στον ιωνικό τύπο των δακτυλιόσχημων αρυβάλλων με γεωμετρική διακόσμηση που χρονολογούνται στο β' μισό του 7^{ου} αι. π.Χ. (**εικ.50**). Τέλος, έχουν ανευρεθεί οινοχοϊσκες μικρού μεγέθους και ταινιωτής διακόσμησης. Έτσι, η ανατολικοϊωνική κεραμική του Νεκροταφείου Κ δείχνει ότι ένα σημαντικό τμήμα της ανήκει στην ιωνική *κοινή* και προέρχεται κυρίως από τη βόρεια Ιωνία, πιθανόν από τις Κλαζομενές, και δευτερευόντως από τη νότια, κυρίως από την Σάμο.¹⁶⁹

¹⁶⁹ Skarlatidou 2004, 249-53, εικ. 10-16. Σκαρλατίδου 2010, 255-80. Σκαρλατίδου 2012, 453-4, 456-8, εικ. 2, 5 7-9, 11-14.

Μια δεύτερη σημαντική κατηγορία αποτελεί και η γραπτή κεραμική του Ρυθμού των Αιγάρων. Πρόκειται κυρίως για τριφυλλόστομες οινοχόες με ωσειδή σώματα (εικ.52), ενώ απαντούν και παραδείγματα με πλατιά σώματα και κυλινδρικό λαιμό, που αποδίδονται σε βορειοϊωνικά εργαστήρια και χρονολογούνται γύρω στο 600 π.Χ., δηλαδή στη φάση II του Μέσου Ρυθμού των Αιγάρων.¹⁷⁰ Από την άλλη πλευρά, η γκριζόχρωμη αιολική κεραμική, αποτελεί μία μικρή κατηγορία, η οποία αντιπροσωπεύεται από δύο μόνωτα κύπελλα, δύο όλπες και ένα θραύσμα φιάλης, τα οποία συνδέονται με τη Λέσβο και χρονολογούνται στις αρχές του 6^{ου} αι. π.Χ.¹⁷¹

Παράλληλα με τις εισαγωγές από την Ανατολική Ελλάδα αξιοσημείωτη είναι η παρουσία της κορινθιακής κεραμικής, ειδικότερα της μέσης πρωτοκορινθιακής και της μέσης κορινθιακής εποχής, η οποία αντιπροσωπεύεται από 33 αρυβάλλους και εννέα αλάβαστρα (εικ.53).¹⁷²

6.2.2 Τοπική κεραμική

Εκτός από τις εισαγωγές, στο νεκροταφείο γίνεται χρήση και της τοπικής κεραμικής, τροχήλατης και χειροποίητης, η οποία απαντά σε μικρότερη ποσότητα. Στο πρώτο είδος ανήκουν έντεκα κύπελλα και έξι χύτρες, ενώ στο δεύτερο 20 μικκύλα αγγεία, τα οποία χρονολογούνται στα τέλη του 7^{ου} αι. π.Χ. με αρχές 6^{ου} αι. π.Χ. (εικ.54). Τα περισσότερα αγγεία, τα οποία διατηρούνται σε αποσπασματική κατάσταση, ανήκουν σε κλειστά σχήματα, όπως για παράδειγμα οι υδρίσκες. Ο πηλός των αγγείων είναι έντονα κόκκινος ή πορτοκαλέρυθρος, άλλοτε μαλακός και άλλοτε σκληρός.¹⁷³ Τέλος, ταφική χρήση είχαν χύτρες και χυτροειδή αγγεία, πιθανόν τοπικού εργαστηρίου, καθώς και πιθαμοφορείς και πίθοι.¹⁷⁴

¹⁷⁰ Skarlatidou 2004, 253-4, εικ. 17-18. Σκαρλατίδου 2010, 288-302. Σκαρλατίδου 2012, 459, εικ. 16.

¹⁷¹ Skarlatidou 2004, 254, εικ. 19-20. Σκαρλατίδου 2010, 305-7.

¹⁷² Skarlatidou 2004, 254-5, εικ. 21-25. Σκαρλατίδου 2010, 308-17. Σκαρλατίδου 2012, 455-7, 459, εικ. 6, 10, 15.

¹⁷³ Skarlatidou 2004, 255, εικ. 26-27. Σκαρλατίδου 2010, 320-3. Σκαρλατίδου 2012, 455, εικ. 2-4.

¹⁷⁴ Skarlatidou 2010, 324-31.

6.3. Αμφορείς από το Νεκροταφείο Κ

Παράλληλα, με τα παραπάνω αγγεία που είχαν τοποθετηθεί ως κτερίσματα στους τάφους, μια σημαντική κατηγορία αποτελούν και τα αγγεία που χρησιμοποιήθηκαν για τους εγχυτρισμούς. Πρόκειται για 189 αγγεία, εκ των οποίων τα 162 αποτελούν οι αμφορείς της βόρειας Ιωνίας και της ηπειρωτικής Ελλάδας.

Την πλειονότητα αποτελεί ο τύπος του χιακού αμφορέα με λευκό επίχρυσμα και διακόσμηση με οριζόντιες ταινίες στο χείλος και στο σώμα, ελικοειδείς ταινίες κάτω από τις λαβές, ενώ ένα σιγμοειδές μοτίβο βρίσκεται στον ώμο (εικ.55).

Χάρη στις χημικές αναλύσεις προέκυψε το συμπέρασμα ότι τουλάχιστον κατά αυτό το πρώιμο στάδιο, οι λεγόμενοι «χιακοί» αμφορείς δεν προέρχονται μόνο από τη νήσο της Χίου, αλλά και από το τμήμα της Βόρειας Ιωνίας απέναντί της. Μερικώς έχει πιστοποιηθεί σύνδεση και με το κλαζομενιακό εργαστήριο. Στην κατηγορία των χιακών αμφορέων συμπεριλαμβάνονται και πρόδρομοι του “Samian type” του Zeest.¹⁷⁵

Την δεύτερη θέση στις εισαγωγές αμφορέων κατέχουν οι λεσβιακοί αμφορείς,¹⁷⁶ ενώ απαντώνται και αμφορείς μιλησιακού τύπου με ψηλό κυρτό χείλος. Όπως και σε άλλες περιοχές, ο μικρός αριθμός των αγγείων αυτών, κατά τους μελετητές, πιθανόν να οφείλεται στο γεγονός ότι μετέφεραν ελαιόλαδο, το οποίο ήταν πιο διαδεδομένο από τον οίνο (εικ.56). Το ίδιο αφορά και τους σαμιακούς αμφορείς, κάποιοι εκ των οποίων προέρχονται από την ίδια την Σάμο και κάποιοι από την Βόρεια Ιωνία (εικ. 57).¹⁷⁷

Ένα σημαντικό τμήμα των ευρημάτων αποτελείται από τα πρώτα προϊόντα του Β. Αιγαίου, του “Thracian Circle” του Zeest, τα οποία χρονολογούνται στα τέλη της αρχαϊκής με αρχές της κλασικής περιόδου. Προέρχονται από συγκεκριμένα κέντρα παραγωγής και δείχνουν ανάπτυξη της αμπελουργίας στην περιοχή ήδη από τα πρώτα χρόνια της ζωής της αποικίας.¹⁷⁸

¹⁷⁵Dupont και Σκαρλατίδου, 2012, 253, εικ. 1-4, 5,7-8, 10-12.

¹⁷⁶Dupont και Σκαρλατίδου, 2012, 257, εικ. 15-17.

¹⁷⁷Dupont και Σκαρλατίδου, 2012, 259.

¹⁷⁸Dupont και Σκαρλατίδου, 2012, 259, εικ. 20-22.

Διόλου ευκαταφρόνητος είναι ο αριθμός των αμφορέων από την ηπειρωτική Ελλάδα, όπως αυτός αντιπροσωπεύεται από τις αττικές, κορινθιακές και λακωνικές εισαγωγές, αλλά και από κάποιες απροσδιόριστου εργαστηρίου.¹⁷⁹

¹⁷⁹Dupont και Σκαρλατίδου, 2012, 259-60, εικ. 23-26, 28-31.

ΜΕΡΟΣ Β΄: ΦΑΝΑΓΟΡΕΙΑ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1.1 Γεωγραφική θέση και περιβάλλον

Στις εσχατιές του αρχαίου κόσμου, εκεί όπου σύμφωνα με τους Σκύθες κανείς δεν μπορούσε να δει παραπέρα τι υπάρχει λόγω των πολλών φτερών που πέφτουν από τον ουρανό –δηλαδή των χιονιών (Ηροδ. 4.31.1-2.), βρισκόταν ο Κιμμέριος Βόσπορος, τον οποίο αποτελούν δύο τμήματα: ο Ευρωπαϊκός Βόσπορος στα δυτικά (σημ. χερσόνησος Κερτς, Κριμαία, Ρωσία), και ο Ασιατικός Βόσπορος στα ανατολικά (σημ. χερσόνησος Ταμάν, Κρασνοντάρ, Ρωσία), τα οποία χωρίζονται μεταξύ τους από τον στενό πορθμό του Κιμμερίου Βοσπόρου (σημ. στενά του Κερτς), που ενώνει την Μαιώτιδα Λίμνη (σημ. θάλασσα του Αζόφ) με τον Εύξεινο Πόντο (εικ.59).¹⁸⁰ Λόγω της εύφορης γης τους, του πλούτου τους σε αλιεύματα, της αφθονίας τους σε ξυλεία και των αποθεμάτων τους σε μέταλλα, οι περιοχές αυτές προσέλκυσαν νωρίς τους Έλληνες. Από το β' μισό του 7^{ου} αι. π.Χ. άρχισαν να λαμβάνουν χώρα οι πρώτες μικρής εκτάσεως και διερευνητικού χαρακτήρα εγκαταστάσεις. Η περιοχή ήταν γνωστή και πιο πριν, ήδη από τον 8ο αι. π.Χ., που υπήρξε αιώνας εξερευνήσεων, όπως μαρτυρεί το αρχαιολογικό υλικό από την Κολχίδα.¹⁸¹

Η Φαναγόρεια είχε ιδρυθεί στον Ασιατικό Βόσπορο, στη νότια ακτή του κόλπου Ταμάν, στην αρχαία λίμνη Κοροκονδαμίτιδα, πολύ κοντά στα σημερινά χωριά Πριμόρσκι και Σενόι. Σύμφωνα με τον Στράβωνα, η Φαναγόρεια είχε ιδρυθεί πάνω σε νήσο, πληροφορία που παραδίδεται και από τον Στέφανο τον Βυζάντιο:

εἰσπλεύσαντι δ' εἰς τὴν Κοροκονδαμίτιν ἢ τε Φαναγόρειά ἐστι πόλις ἀξιόλογος καὶ Κῆποι καὶ Ἑρμώνασσα καὶ τὸ Ἀπάτουρον τὸ τῆς Ἀφροδίτης ἱερὸν: ὧν ἡ Φαναγόρεια καὶ οἱ Κῆποι κατὰ τὴν λεχθεῖσαν νῆσον ἴδρυνται εἰσπλέοντι ἐν ἀριστερᾷ.

(Στράβ. 11.2.10.)

¹⁸⁰Tsetskhladze 2002, 129, εικ. 1 : 2016, 45, εικ. 1-2.

¹⁸¹Tsetskhladze 1994, 113-124. Βλ. επίσης Boardman 1980, 238-45. Boer, 2006-2007. Κάποιου είδους επαφές μέσω του βασιλικού εμπορίου πιστοποιούνται ήδη από τις αρχές της 2ης χιλιετίας: Tsetskhladze 1994, 113.

Καθώς κάποιος εισπλέει στην Κοροκονδαμίτιν και η Φαναγόρεια υπάρχει, πόλη αξιόλογη, και οι Κήποι και η Ερμώνασσα και το Απάτουρον, το ιερό της Αφροδίτης. Από αυτές τις πόλεις η Φαναγόρεια και οι Κήποι στη νήσο που προαναφέρθηκε έχουν ιδρυθεί στα αριστερά κάποιου που εισπλέει.
(μετάφραση: Α. Μαστοράκου)

ή νήσος Φαναγόρη καί Φαναγόρεια.
(Στεφ. Βυζαντίου, *Ἐθνικά* λ. *Φαναγόρεια*)

Η γεωγραφία της Φαναγόρειας επιβεβαιώνεται από την παλαιογεωγραφική έρευνα. Σύμφωνα με τα αποτελέσματά της, ο Ασιατικός Βόσπορος αποτελούσε κατά το παρελθόν γεωλογικό σχηματισμό αποτελούμενο από μια ανεπτυγμένη συστάδα νησιών, στην κύρια νήσο του οποίου είχαν ιδρυθεί η Φαναγόρεια, οι Κήποι και η Ερμώνασσα (εικ. 60). Η νήσος αυτή, καθώς και άλλες δύο μικρότερες, είχαν σχηματιστεί περίπου το 5000 π.Χ., ως συνέπεια της μεταπαγετώδους περιόδου. Εκεί που σήμερα είναι το δέλτα του ποταμού Κουμπάν, υπήρχε ένα θαλάσσιο πέρασμα, ο Ύπανις, το οποίο ήδη κατά τον 6^ο αι. π.Χ. ένωνε την Μαιώτιδα λίμνη με τον Εύξεινο Πόντο¹⁸², όπως και ο πορθμός του Κιμμερίου Βοσπόρου.

Η Φαναγόρεια αποτέλεσε, την *μητρόπολιν* του Ασιατικού Βοσπόρου, καθώς συνιστούσε κόμβο στον δρόμο του εμπορίου μεταξύ του ελληνικού κόσμου και του κόσμου των ντόπιων φυλών:

τοῖς δὲ τοῦ Βοσπόρου δυνάσταις ὑπήκοοι ὄντες ἅπαντες Βοσπορανοὶ καλοῦνται· καὶ ἔστι τῶν μὲν Εὐρωπαίων Βοσπορανῶν μητρόπολις τὸ Παντικάπαιον, τῶν δ' Ἀσιανῶν τὸ Φαναγόρειον (καλεῖται γὰρ καὶ οὕτως ἡ πόλις, καὶ δοκεῖ τῶν μὲν ἐκ τῆς Μαιώτιδος καὶ τῆς ὑπερκειμένης βαρβάρου κατακομιζομένων ἐμπορίων εἶναι τὰ Φαναγόρεια, τῶν δ' ἐκ τῆς θαλάττης ἀναφερομένων ἐκεῖσε τὸ Παντικάπαιον.

(Στράβ. 11.2.10)

Και αυτοί που είναι υπήκοοι στους δυνάστες του Βοσπόρου ονομάζονται όλοι Βοσπορανοί. Και είναι των Ευρωπαίων Βοσπορανών πρωτεύουσα το Παντικάπαιον,

¹⁸²Zhuralev κ.ά 2009, 122-3, εικ. 1. Tsetskhladze 2016, 47, εικ.4.

ενώ των Βοσπορανών της Ασίας πρωτεύουσα είναι το Φαναγόρειον (γιατί ονομάζεται και έτσι η πόλη), και φαίνεται πως για τις εμπορικές δραστηριότητες από την Μαιώτιδα και την περιοχή των βαρβάρων που βρίσκεται υψηλότερα κέντρο είναι τα Φαναγόρεια, ενώ για τις εμπορικές δραστηριότητες που προέρχονται από την μεριά της θάλασσας κέντρο είναι το Παντικάπαιον.
(μετάφραση: Α. Μαστοράκου)

Ο όρος *εμπόριον* εκ μέρους του Στράβωνος στο παρόν χωρίο υποδηλώνει τον εμπορικό χαρακτήρα της πόλης, στην οποία, ήδη από τα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ., τα προϊόντα των τοπικών φυλών έφθαναν μέσω του εγγύς στην πόλη περάσματος Κουμπάν.¹⁸³

Οι κυριότερες από τις τοπικές φυλές του Ασιατικού Βοσπόρου ήταν αυτές των Σίνδων, των Μαιωτών και των Σκυθών.¹⁸⁴ Ο Ηρόδοτος, αναφερόμενος στους Σκύθες και τους Σίνδους,¹⁸⁵ μας πληροφορεί για τις εξαιρετικά δυσχερείς καιρικές συνθήκες της περιοχής, που είχαν ως αποτέλεσμα να παγώνει ο πορθμός του Βοσπόρου (Ηροδ. 4. 28.1-2. 4.28.3-4).¹⁸⁶

Κατά την έλευσή τους οι Έλληνες μπόρεσαν να εκμεταλλευθούν ένα πλούσιο οικοσύστημα, γεγονός που τους επέτρεψε την ανάπτυξη σταθερής οικονομίας. Στα αρχαϊκά στρώματα της πόλης βρέθηκαν οστά άγριων ζώων, όπως ελαφιών,

¹⁸³ Koshelenko και Marinovitch 2000, 171-4.

¹⁸⁴ Οι Σίνδοι ήταν οι κοντινότεροι γείτονες των Ελλήνων αποίκων (Ψευδο-Σκυμν.72). Κατοικούσαν στις όχθες του πορθμού του Κιμμερίου Βοσπόρου. Σταδιακά, ελληνοποιήθηκαν και κατά τον 4ο αι. π.Χ. απορροφήθηκαν από το Βασίλειο του Βοσπόρου. Οι Μαιώτες εμφανίστηκαν στην περιοχή από τον 7ο αι. π.Χ. Από τον 6ο αι. π.Χ. και εντεύθεν άρχισαν στενές εμπορικές επαφές με τους Έλληνες, οι οποίες είχαν ως αποτέλεσμα την οικονομική-κοινωνική τους ανάπτυξη. Από την πλευρά τους τροφοδοτούσαν τους αποίκους με αγροτικά προϊόντα και δούλους, ενώ αυτοί προμηθεύονταν οίνο, ελαιόλαδο και γραπτή κεραμική. Καθοριστική υπήρξε η παρουσία των Σκυθών, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν στην βόρεια Καυκασία μετά το 670 π.Χ. (Διοδ. Σικ. 2.43.2.). Οι παραπάνω φυλές, λόγω της μητριαρχικής κοινωνίας τους, συνέβαλαν στην διαμόρφωση της ελληνικής μυθολογίας γύρω από τις Αμαζόνες. Βλ. Rostovtzeff 1922, 33. Limberis και Marchenko 2010, 187-91, 214, 261-2, εικ. 1. Gorontsarovskii και Ivantsik 2010, 219-23. Alekseen και Ryabkova 2010, 237-44, εικ. 1.

¹⁸⁵ Αξίζει να αναφερθεί πως το φύλο των Σίνδων είναι το μόνο του Ασιατικού Βοσπόρου για το οποίο ενδιαφέρεται να γράψει ο Ηρόδοτος, στο μυαλό του οποίου ολόκληρη η Ταμάν είναι η γη των Σίνδων, η λεγόμενη Σινδική (Ηροδ. 4.86.3): Braund 2007, 17.

¹⁸⁶ Η περιοχή της Κριμαίας και της νότιας Ρωσίας αποτελεί σήμερα δημοφιλέστατο θέρετρο της χώρας λόγω των κλιματικών συνθηκών της που 'θυμίζουν' την βόρεια Ελλάδα. Επομένως, αν και συχνά οι κλιματολογικές συνθήκες της αρχαιότητας μεταβάλλονται, μάλλον η περιγραφή του Ηροδότου σε σχέση με τις χαμηλές θερμοκρασίες –μολονότι γίνεται με αφορμή τα σημερινά στενά του Κερτς- θα πρέπει να αντικατοπτρίζει περισσότερο την ενδοχώρα και να οφείλεται στη ευρύτερη σύγχυση του ιστορικού για τις βόρειες περιοχές.

ζαρκαδιών, αλεπούδων, λύκων, αγριόχοιρων, αλλά και πτηνών, όπως περιστεριών, κορμοράνων, παπιών, χηνών και ενυδρίδων. Η δραματική μείωση του αριθμού των θηραμάτων αυτών στα μεταγενέστερα στρώματα δείχνει την ανάπτυξη της αγροτικής οικονομίας και της ευημερίας της πόλης εις βάρος της πανίδας.¹⁸⁷ Από τα οικόσιτα ζώα, την σημαντικότερη θέση κατελάμβαναν τα βοοειδή, έπειτα τα αμνοερίφια και τέλος οι χοίροι.¹⁸⁸

Εκτός της πλούσιας πανίδας και των πλούσιων σε ψάρια νερών του Υπάνιδος και της Μαιώτιδος λίμνης, μεγάλο πλεονέκτημα αποτελούσαν τα γόνιμα εδάφη, τα οποία έπαιζαν ρόλο στην μαζική καλλιέργεια σίτου. Ωστόσο, την περιοχή χαρακτηρίζει έλλειψη λίθου, εν αντιθέσει με τον Ευρωπαϊκό Βόσπορο.¹⁸⁹

1.2 Τοπογραφία

Η πόλη της Φαναγόρειας εκτείνεται σε άξονα ΒΑ-ΝΔ και αποτελείται από δύο πλατώματα: το άνω, δηλαδή την Άνω Πόλη, που αποτέλεσε τον ιστορικό πυρήνα, και το κάτω πλάτωμα, που εκτείνεται βόρεια και φθάνει μέχρι την ακτή (εικ.61-62,85). Στην ανατολική, δυτική και νότια πλευρά περιβάλλεται από νεκρόπολη. Οι ενάλιες έρευνες στα τέλη της δεκαετίας του 1950 έδειξαν ότι κατά την αρχαιότητα η ακτογραμμή εκτεινόταν περίπου 250 μ. βόρειότερα, με αποτέλεσμα σήμερα 150.000 μ² του κάτω πλατώματος να είναι βυθισμένα, δηλαδή περίπου το 1/3 της συνολικής πόλης (εικ.63-65). Όμως, όπως, έδειξαν οι ενάλιες έρευνες το 1999, την στιγμή της άφιξης των Ελλήνων αποίκων το παραθαλάσσιο τμήμα της μελλοντικής πόλης ήταν επίσης κάτω από το επίπεδο της θαλάσσης. Σύμφωνα με τα δεδομένα, η θάλασσα άρχισε να υποχωρεί τον 4^ο αι. π.Χ., από τον οποίο προκύπτει το αρχαιότερο στρώμα της παραθαλάσσιας περιοχής.¹⁹⁰

Μια πρώτη ματιά στον τοπογραφικό χάρτη (εικ. 64) θα μπορούσε να προκαλέσει την εντύπωση ότι πολλές περιοχές της Φαναγόρειας έχουν ανασκαφεί.

¹⁸⁷Dobrovolskaya 2013.

¹⁸⁸PAN 2016, 144.

¹⁸⁹Kuznetsov 2001, 319-20; 2003, 897. Ο πλούτος της περιοχής σε σιτηρά γίνεται καταφανής στην διάρκεια του 4^{ου}-3^{ου} αι. π.Χ., όταν το Βασίλειο του Κιμμερίου Βοσπόρου, στο οποίο ανήκει πλέον και η Φαναγόρεια, είναι σε θέση να προμηθεύει την Αθήνα με τεράστιες ποσότητες σιτηρών, όπως μας πληροφορεί ο ρήτορας Δημοσθένης (*Πρός Φορμίωνα υπέρ Δανείου* 36, *Περί της Άτελείας προς Λεπτίνην* 29, 33, 36).

¹⁹⁰Tsetskhladze 2002, 129-30. Kuznetsov 2003, 899-902. Kuznetsov 2013, 13-4. Kuznetsov 2019α, 398.

Πράγματι, ικανοποιητικός αριθμός τομών χαρακτηρίζει το βόρειο τμήμα του άνω πλατώματος, την παραθαλάσσια ζώνη, καθώς και τα νότια προάστια της πόλης. Εντούτοις, τα μαύρα και ορθογώνια τετράγωνα δείχνουν ότι τα στρώματα στις περιοχές αυτές έχουν καταστραφεί, εξαιτίας κυρίως των μεθόδων των ανασκαφών του 19^{ου} αιώνα.¹⁹¹

Η γνώση μας σήμερα για την αρχαία Φαναγόρεια είναι αρκετά περιορισμένη και άνιση. Υπολογίζεται πως λίγο παραπάνω από το 1% της περιοχής έχει ανασκαφεί μέχρι τώρα, ενώ κάποια τμήματα της πόλης παραμένουν ανεξερεύνητα. Παρ' όλα αυτά, η απουσία σύγχρονων κατασκευών από την επιφάνεια της αρχαίας Φαναγόρειας παρέχει τη δυνατότητα συστηματικών ανασκαφών.¹⁹²

Με έκταση πάνω από 3.000 μ² η Άνω Πόλη αποτελεί τον ιστορικό πυρήνα της Φαναγόρειας, καθώς εκεί εντοπίζονται τα αρχαιότερα στρώματα, το βάθος των οποίων πολλές φορές φθάνει τα 7 μ. Εντούτοις, πολλά εξ αυτών έχουν καταστραφεί ήδη από την αρχαιότητα λόγω του ανασχεδιασμού της πόλης και της διαρκούς ανοικοδόμησης ως αποτέλεσμα των συχνών καταστροφών και επιθέσεων. Η επιλογή της θέσης υπήρξε ιδανική, λόγω της φυσικής της οχύρωσης με προστασία από χαράδρα στα ανατολικά και γκρεμό στα βόρεια. Αξιοσημείωτες είναι οι οχυρώσεις της πρώιμης αποικίας. Στην Άνω Πόλη έχει ανακαλυφθεί σημαντικός αριθμός, περίπου 24, δημόσιων και ιδιωτικών κτηρίων του γ' τέταρτου του 6^{ου} αι. π.Χ. Με την πάροδο των ετών η περιοχή μετετράπη στην ακρόπολη του οικισμού και διατηρήθηκε έτσι μέχρι το 63 π.Χ., όταν ένα από τα κτήρια καταστράφηκε κατά την διάρκεια της επανάστασης της Φαναγόρειας εναντίον του Μιθριδάτη Στ' (εικ.66-67).¹⁹³

Το κάτω πλάτωμα αποτελείται από την Κεντρική Ανασκαφή, τη Βόρεια Πόλη στην παράκτια ζώνη και την Πόλη Α' στα δυτικά.¹⁹⁴ Στην Κεντρική ανασκαφή με έκταση 575 μ.² ανιχνεύονται στρώματα από την αρχαϊκή εποχή έως τον 9^ο-10^ο αι. μ.Χ.¹⁹⁵

Από την παράκτια ζώνη προέκυψαν στρώματα από τους αρχαϊκούς χρόνους έως τον 13^ο αι. μ.Χ, αν και οι ανασκαφές στα παλαιότερα στρώματα αποδείχθηκαν

¹⁹¹Kuznetsov και Zavoykin 2014, 29, εικ. 1.

¹⁹²Kuznetsov 2013,30, 35.

¹⁹³Kuznetsov και Zavoykin 2014, 39.

¹⁹⁴Kuznetsov και Zavoykin 2014,29-30.

¹⁹⁵Kobyлина 1983, 51-61. Kuznetsov και Zavoykin 2014, 41.

δύσκολες, καθώς σημαντικό μέρος τους βρίσκεται κάτω από την στάθμη της θαλάσσης.¹⁹⁶

Στα νότια προάστια του οικισμού, όπου βρίσκεται και η λεγόμενη «βιοτεχνική περιοχή», έχει ερευνηθεί ο Κεραμεικός του 3^{ου} και 4^{ου} αι. μ.Χ. Ανάμεσα στα ευρήματα της μεσαιωνικής εποχής, αποκαλύφθηκαν παλαιότερα κατάλοιπα, όπως όστρακα γραπτής κεραμικής των 5^{ου} και 4^{ου} αι. π.Χ., αλλά και λίγα αρχαϊκά. Στην ίδια περιοχή βρισκόταν κατά τους αρχαϊκούς χρόνους νεκροταφείο.¹⁹⁷ Στα νότια προάστια βρίσκεται επίσης η Νότια Πόλη με έκταση 2.850 μ². Σημαντική εκεί ήταν η ανακάλυψη του εργαστηρίου κοροπλαστικής του α' μισού του 5^{ου} αι. π.Χ., καθώς και 'πρόχειρες κατοικίες' του 5^{ου} αι. π.Χ. για τους τεχνίτες.¹⁹⁸

Η βασική αρτηρία ΒΔ-ΝΑ κατεύθυνσης ξεκινούσε από την παράκτια ζώνη, διέσχισε την Άνω Πόλη ακολουθώντας τη χαράδρα και οδηγούσε έξω από την Φαναγόρεια στο σημερινό Όρος Μαΐσκοϊ, ένα 'ηφαίστειο' λάσπης, μέσω μιας εκ των νοτίων πυλών (Πύλη 2). Πίσω από το Μαΐσκοϊ, στη νότια νεκρόπολη, σώζονται και άλλα κατάλοιπα του δρόμου. Άλλη αρτηρία ξεκινώντας από την ανατολική νεκρόπολη μέσω της ανατολικής πύλης (Πύλη 1) ανέβαινε στο άνω πλάτωμα και εν συνεχεία, ακολουθώντας την χαράδρα, οδηγούσε επίσης στη νότια πύλη. Ο δρόμος που περνούσε έξω από την ανατολική πύλη ήταν παράλληλος με την ακτογραμμή και είχε κατεύθυνση προς τα ανατολικά, προς τους Κήπους. Μία ακόμη βασική αρτηρία εντοπίζεται στο δυτικό τμήμα της Φαναγόρειας. Ξεκινούσε από το κάτω πλάτωμα, συνέχιζε στο άνω και έφθανε στην δεύτερη νότια πύλη (Πύλη 3). Ένας ακόμη δρόμος από τη δυτική οχύρωση (Πύλη 4) οδηγούσε προς την Ερμώνασσα.¹⁹⁹

Η έκταση της νεκρόπολης της Φαναγόρειας υπολογίζεται σε περίπου 8.000 στρέμματα. Καθίσταται, συνεπώς, η μεγαλύτερη στη χερσόνησο Ταμάν. Η νότια νεκρόπολη με κατεύθυνση προς το όρος «Μαΐσκοϊ» διέθετε τους περισσότερους τύμβους (κουργκάν), χαρακτηριστικό που της έχει δώσει την ονομασία «Κοιλάδα των τύμβων» (εικ.69). Η μεγάλη έκταση της εντυπωσιακής αυτής νεκρόπολης προκαλούσε διαχρονικά το ενδιαφέρον των ταξιδιωτών και περιηγητών της περιοχής,

¹⁹⁶Blavatsky 1940, 287-300.

¹⁹⁷Kobylyina 1967, 127-32, εικ. 48-9.

¹⁹⁸Kuznetsov 2013, 29-30,37. Στη δημοσίευση δεν δίνονται περαιτέρω πληροφορίες για τις συγκεκριμένες οικίες. Επιπλέον, οι ανασκαφές των κατοικιών δεν έχουν δημοσιευτεί.

¹⁹⁹Kouznetsov και Zavoykin 2014, 33-36, εικ. 2,3,4.

οι περισσότεροι εκ των οποίων ορθά αντιλήφθηκαν για ποια αρχαία πόλη επρόκειτο.²⁰⁰

1.3.Ιστορία της έρευνας

Μετά την κατάληψη της χερσονήσου του Ταμάν τον 18^ο αι. από τους Ρώσους, αναγνωρίστηκε η ανάγκη της προστασίας των αρχαιοτήτων της περιοχής. Οι πρώτες ανασκαφές ξεκίνησαν στα τέλη του 18^{ου} αι. από στρατιωτικούς και αφορούσαν μόνον τη νεκρόπολη με βασική αποστολή την εύρεση χρυσού και έργων υψηλής καλλιτεχνικής αξίας. Σήμερα, το υλικό των ανασκαφών αυτών δεν μπορεί να αξιοποιηθεί σε ικανοποιητικό βαθμό εξαιτίας της απώλειας των ανασκαφικών συμφραζομένων.

Ο οικισμός άρχισε να ανασκάπτεται μετά το 1853, έτος κατά το οποίο ανευρέθη αναθηματική επιγραφή της Αφροδίτης Ουρανίας (*CIRB 971*) στο κάτω πλάτωμα του οικισμού. Κατά το β' μισό του 19^{ου} αι. διενεργήθηκαν μεγάλης κλίμακας ανασκαφές, και στο άνω πλάτωμα, οι οποίες δεν συνοδεύονταν από επαρκείς καταγραφές, σχέδια και αποτύπωση στρωμάτων (**εικ.70**). Το διάστημα 1926-1931 πραγματοποιήθηκαν μικρής έκτασης ανασκαφές, αρχαιολογικές και τοπογραφικές μελέτες και δημιουργήθηκε ο πρώτος αρχαιολογικός χάρτης της χερσονήσου Ταμάν.

Οι επιστημονικές ανασκαφές ξεκίνησαν το 1936. Εκείνη και την επόμενη χρονιά, οι ανασκαφές διοργανώθηκαν από το Κρατικό Μουσείο Καλών Τεχνών Πούσκιν και το Κρατικό Ιστορικό Μουσείο υπό την διεύθυνση του Β.Ν. Μπλαβάτσκι και του Α.Π. Σμιρνόφ (**εικ.71**). Το διάστημα 1938-1939 τις ανασκαφές του Κρατικού Μουσείου Καλών Τεχνών Πούσκιν συνέχισε μόνος του ο Μπλαβάτσκι.

Μετά την μεσολάβηση του πολέμου, οι ανασκαφές ξεκίνησαν εκ νέου το 1947 από το Ινστιτούτο Αρχαιολογίας της Ακαδημίας Επιστημών ΕΣΣΔ σε συνεργασία με Κρατικό Μουσείο Καλών Τεχνών Πούσκιν υπό την διεύθυνση της Μ.Μ. Κομπιλίνα και διήρκεσαν έως το 1978. Από το 1975 ξεκίνησε να ανασκάπτεται συστηματικά το άνω πλάτωμα, ενώ σημαντικές υπήρξαν και οι ανακαλύψεις στο Όρος Μαΐσκοϊ. Την περίοδο 1979-1991 πραγματοποιήθηκαν μεγάλης κλίμακας ανασκαφές υπό τον Β. Ντολγκορούκωφ, το υλικό των οποίων, όμως, δεν έχει δημοσιευτεί σε μεγάλο βαθμό.

²⁰⁰Kuznetsov 2013,15.

Από το 1992 έως σήμερα, οι ανασκαφές διοργανώνονται από την Ρωσική Ακαδημία Επιστημών με διευθυντή ανασκαφών τον Β. Ν. Κουζνετσώφ. Η περίοδος 1992-2001 σηματοδεύτηκε από περιορισμένη δραστηριότητα λόγω της γενικότερης δυσπραγίας της χώρας κατά την εποχή αυτή. Το 1995, ένα νέο τμήμα της Άνω Πόλης άρχισε να ανασκάπτεται, η μελέτη του οποίου εξακολουθεί έως σήμερα. Από το 2004, η έρευνα μπόρεσε να γίνει περισσότερο παραγωγική, χάρη στη χορήγηση μεγάλων ποσών από ιδιωτική πρωτοβουλία.²⁰¹

Ιδιαίτερη μνεία αξίζει η ενάλια έρευνα. Στα τέλη της δεκαετίας του 1950, οι έρευνες που πραγματοποιήθηκαν υπό τον Μπλαβάτσκι είχαν ως στόχο την κατανόηση της έκτασης της πόλης που σήμερα είναι βυθισμένη. Το 1999 οι ενάλιες έρευνες ξεκίνησαν εκ νέου. Από το 2012 λαμβάνουν χώρα συστηματικές έρευνες τηλεπισκόπησης.²⁰²

Τέλος, σε ό,τι αφορά την εξερεύνηση της *χώρας* της Φαναγόρειας, οι πρώτες θέσεις ταυτοποιήθηκαν την περίοδο 1920-1930. Από το 2005 διεξάγεται επιφανειακή έρευνα με χρήση εξελιγμένης τεχνολογίας, όπως συστημάτων GPS και GIS. Ως αποτέλεσμα, έχει ερευνηθεί περίπου μια έκταση περίπου 10 χλμ.², δηλαδή το 13-20% της *χώρας* (**εικ. 72-73**).²⁰³

²⁰¹Kuznetsov 2003, 902-10. Kuznetsov 2013.

²⁰²RAN 2016, 48-59.

²⁰³RAN 2016, 75-81.

2. Η ΙΔΡΥΣΗ ΤΗΣ ΑΠΟΙΚΙΑΣ

2.1 Ίδρυση και ιστορική επισκόπηση της πρώιμης αποικίας

Εν αντιθέσει με τα Άβδηρα, των οποίων η ιδρυτική περίοδος και οι ιδρυτικοί μύθοι διασώζονται μέσω του πλούσιου φιλολογικού υλικού, μέρος του οποίου προέρχεται και από συγγραφείς της εποχής της ίδρυσης, η περίπτωση της Φαιναγόρειας είναι αρκετά νεφελώδης. Μόνον δύο αρκετά μεταγενέστερες της ίδρυσης πηγές παρέχουν στοιχεία για τις συνθήκες του αποικισμού. Η πιο λεπτομερής εξ αυτών ανήκει στον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης, λόγιο του 12^{ου} αιώνα, στον σχολιασμό του για τον Διονύσιο περιηγητή, γεωγράφο του 2^{ου} αι. μ.Χ., με προσθήκη της πληροφορίας του Αρριανού, συγγραφέα του 1^{ου} αι. μ.Χ. :

Ὅτι ἐντὸς τῆς Μαιώτιδος νῆσος ἀπειρεσίῃ ἐστήρικται, ἣν καλοῦσι Ταυρικὴν, ἐν ἣ Φαιναγόρα καὶ Ἑρμώνασσα, Ἰώνων ἀποικοὶ πόλεις, ὧν ἡγήσατο Φαιναγόρας τις καὶ Ἑρμων ἀφ’ ὧν οἱ τόποι καλοῦνται. Ἀρριανὸς δὲ οὕτω φησί «Φαιναγόρεια, ἣν ἔκτισε Φαιναγόρας ὁ Τήιος, φεύγων τὴν ἀπὸ Περσῶν ὕβριν...»

(Εὐσταθίου, *Διονυσίου οἰκουμένης περιήγησις* : εἰς αὐτὴν παλαιῶν σχόλια, καὶ *Εὐσταθίου παρεκβολαί*, 1.549)

Και μέσα στη Μαιώτιδα, νήσος πολύ μεγάλη βρίσκεται, που την ονομάζουν Ταυρική, στην οποία έχουν ιδρυθεῖ οι πόλεις Φαιναγόρα και Ερμώνασσα, αποικίες των Ιώνων, στον αποικισμό των οποίων αρχηγός ήταν κάποιος Φαιναγόρας και κάποιος Έρμων, που από αυτούς ονομάστηκαν οι πόλεις. Και ο Αρριανός αυτά γράφει: «Φαιναγόρεια, την οποία ἔκτισε ο Φαιναγόρας ο Τήιος, αποφεύγοντας την ὕβρη την προερχόμενη από την κυριαρχία των Περσών...»

(μετάφραση: Α. Μαστοράκου)

Η ἑτέρα προέρχεται από τον Ψευδο-Σκύμνο, γεωγράφο του 1^{ου} αι. π.Χ. :

Εἴτ’ ἔστιν Ἑρμώνασσα Φαιναγόρεια τε, ἣν Τήιους λέγουσιν οἰκίσαι ποτέ.

(Ψευδο-Σκύμνου, *Περιήγησις* 886)

Μετά είναι η Ερμόνασσα και η Φαναγόρεια, την οποία λένε πως κάποτε αποίκισαν οι Τήιοι.

(μετάφραση: Α. Μαστοράκου)

Στη βιβλιογραφία, οι παραπάνω πηγές έχουν οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι η Φαναγόρεια ιδρύθηκε από Τήιους πρόσφυγες με οικιστή τον Φαναγόρα, παράλληλα με τα Άβδηρα λόγω της περσικής εισβολής του 545 π.Χ.²⁰⁴ Πρόκειται για ένα εύλογο συμπέρασμα, που έρχεται σε αρμονία με τα πρώιμα στρώματα κατοίκησης της πόλης, τα οποία χρονολογούνται στο γ' τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ.²⁰⁵

Παρότι από την πληροφορία του Αρριανού είναι σαφής ο λόγος εγκατάλειψης της Τέω, πουθενά στις πηγές δεν παρέχεται κάποιο ασφαλές στοιχείο που να συσχετίζει την πολιορκία του Αρπάγου με τον σχηματισμό της αποικίας του Εύξεινου Πόντου. Επιπλέον, όπως επισημαίνει ο D. Braund, η χρήση των λέξεων «λέγουσιν» και «ποτέ» στο χωρίο του Ψευδο-Σκύμνου υποδηλώνουν έλλειψη βεβαιότητας για τις ακριβείς συνθήκες.²⁰⁶ Η αποσπασματικότητα των πηγών, καθώς και εμφανείς διαφορές σε σχέση με τα Άβδηρα, οι οποίες θα αναλυθούν στη συνέχεια, έχουν προβληματίσει τους λίγους μελετητές που έχουν ασχοληθεί με το ζήτημα της ίδρυσης.

Ο Κουζνετσόφ έχει διατυπώσει μια αρκετά τολμηρή θεωρία, σύμφωνα με την οποία η Φαναγόρεια θα μπορούσε να έχει ιδρυθεί όχι παράλληλα με τα Άβδηρα, αλλά από τα ίδια τα Άβδηρα λίγο μετά τη δεύτερη ίδρυσή τους από τους Τήιους, υπόθεση που ωστόσο δεν επιβεβαιώνεται από κανένα γραμματειακό στοιχείο. Ο μελετητής έχει παρατηρήσει πως η ίδρυση της Φαναγόρειας δεν μνημονεύεται ούτε από τον Ηρόδοτο (1.168) ούτε από τον Στράβωνα (14.1.30), όταν κάνουν λόγο για την περσική εισβολή στην Τέω και για την συνεπακόλουθη μετακίνηση των Τηίων στη Θράκη.²⁰⁷ Το επιχείρημα είναι ισχυρό, αν και όπως παραδέχεται ο ίδιος ο μελετητής αποτελεί ένα *argumentum ex silentio*. Σύμφωνα με τον Braund, η μη αναφορά της

²⁰⁴ Η πόλη πάντοτε αναφέρεται ως αποικία της Τέω. Ενδεικτικά βλ. Tsetskhladze 2002, 131. Rubinstein 2004, 1102. Loukopoulou 1989, 46, σημ. 5, 58, σημ. 5. Graham 1992, 48. Malkin 1985, 122

²⁰⁵ Βλ. Κεφάλαια 3 και 6.

²⁰⁶ Braund 2014, 56.

²⁰⁷ Kuznetsov 2001, 70-1. Kuznetsov 2019, 398-9. Αντιστοίχως στο σωζόμενο κείμενο του *Περίπλου του Εύξεινου Πόντου* του Αρριανού δεν γίνεται μνεία στη Φαναγόρεια : Kuznetsov 2001, 71.

Φαναγόρειας στον Ηρόδοτο μπορεί να δικαιολογηθεί λόγω της γενικότερης σιωπής του Ηροδότου για τις αποικίες στον βόρειο Εύξεινο Πόντο.²⁰⁸

Ο Κουζνετσόφ έχει εύστοχα υποστηρίξει πως θα ήταν αδύνατον σε συνθήκες πολιορκίας, οι Τήιοι να ήταν σε θέση να λάβουν δελφικό χρησμό και να ορίσουν οικιστή προκειμένου να ιδρύσουν αποικία. Το εύλογο είναι να μετακινήθηκαν μόνον προς την περιοχή που θα τους ήταν γνωστή, δηλαδή τα Άβδηρα, και όχι προς μια απομακρυσμένη περιοχή του Εύξεινου Πόντου (εικ. 1). Σε μικρό χρονικό διάστημα μετά την εγκατάσταση στα Άβδηρα, ενδεχομένως λόγω της εμπόλεμης κατάστασης με τους Θράκες ή του νοσηρού κλίματος, θα οργάνωσαν κατόπιν χρησμού και ορισμού οικιστή την αποστολή τους στον Εύξεινο Πόντο. Κατά τον ίδιο μελετητή, εφόσον στις πηγές γίνεται λόγος γενικώς για Τήιους αποίκους, θα μπορούσαν με το εθνικό Τήιοι να αυτοχαρακτηριστούν οι πρώτοι κάτοικοι της Φαναγόρειας, καθώς Τήιοι αποκαλούνται και από τον Ηρόδοτο (1.168) οι πρώτοι κάτοικοι των Αβδήρων, όπως αντίστοιχα Μιλήσιοι αποκαλούνται οι κάτοικοι του Βορυσθένη (Ηροδ.4.78).²⁰⁹

Πράγματι, δεν μπορούμε να παραβλέψουμε το γεγονός ότι τα Άβδηρα ήταν ήδη γνωστά στους Τήιους. Υπέρ αυτής της θέσης συνηγορούν αφ' ενός η ειρηνική συνύπαρξη με τους Κλαζομενίους, η οποία θα μπορούσε να υποδηλώνει προγενέστερες σχέσεις και συμμετοχή Τηίων κατά τον πρώτο αποικισμό των Αβδήρων, που διεξήγαν οι γείτονες τους, και αφ' ετέρου η σημαντική πιθανότητα της γνώσης των μεταλλείων της Θράκης εκ μέρους των Τηίων, η οποία έχει οδηγήσει τους μελετητές να κάνουν λόγο ακόμα και για σκόπιμη ίδρυση της αποικίας, προκειμένου να διασφαλιστεί η οικονομική συνέχεια της Τέω.²¹⁰ Συνεπώς, θα φάνταζε περισσότερο φυσικό υπό τον άμεσο περσικό κίνδυνο, ο πληθυσμός της Τέω να προσέφυγε σε μία ήδη ιδρυμένη και γνώριμη πόλη, παρά σε μια άγνωστη γη του βόρειου Εύξεινου Πόντου.

²⁰⁸Braund 2014, 56. Όντως, ο Ηρόδοτος ενδιαφέρεται σχεδόν αποκλειστικά για το φυσικό περιβάλλον και τα έθιμα της Σκυθίας. Αρκεί να επισημανθεί πως κάνει απλή μνεία μόνο για δύο πόλεις της δυτικής Ταυρικής, την Χερσόνησο (4.143.1) και την Καρκινίτιδα (4.55.1, 4.99.2). Ενδεικτική είναι η παντελής αδιαφορία του για τη σημαντικότερη πόλη του Κιμμερίου Βοσπόρου, το Παντικάπαιον, παρότι ο ποταμός Παντικάπης αναφέρεται από αυτόν (4.18.2, 4.19.1). Αλλά, εξαιρετικά φειδωλός είναι και στις πληροφορίες που δίνει μόνο για τέσσερις αποικίες της δυτικής ακτής του Εύξεινου Πόντου, δηλαδή για την Ολβία (4.79.2, 4.48.3), τη Μεσημβρία (4.93.1, 6.33.2), τον Ίστρο (2.33.4) και τον Τύρα (4.51.1) και για το εμπόριον του Βορυσθένη (4.17.1, 4.24.1, 4.78.3).

²⁰⁹Kuznetsov 2019α, 399.

²¹⁰Βλ. Μέρος Α', Κεφάλαιο 2.2.1.

Μπορούμε να αξιοποιήσουμε ως παράλληλο σε αυτήν την πρόταση το παράδειγμα της Φώκαιας, της μόνης πόλης της Ιωνίας εκτός της Τέω, που επέλεξε τη φυγή από την υποδούλωση κατά την περσική εισβολή (Ηροδ. 1.169.1). Αν και οι Φωκαείς αρχικά θέλησαν να καταφύγουν στις γειτονικές τους Οινούσσες, η άρνηση της Χίου να πωλήσει την περιοχή της, φοβούμενη την ανάπτυξη ενός εμπορίου δίπλα της που θα υποβάθμιζε την θέση της, τους ώθησε να εγκατασταθούν στην μακρινή και προ εικοσαετίας ιδρυμένη αποικία τους στην Κύρνο (σημ. Κορσική), την Αλαλία. (Ηροδ. 1.165.1, 1.167.4).²¹¹

Ο Braund αποδεχόμενος την κοινή συνιστώσα της περσικής ύβρεως στη δημιουργία των δύο αποικιών, έχει καταλήξει -με επιφύλαξη- στο σενάριο της ταυτόχρονης αποστολής δύο αποικιακών ομάδων από την Τέω, μίας στα Άβδηρα και μίας στη Φαναγόρεια, κατά τα γεγονότα του 545 π.Χ. Κατά την γνώμη του, η έντονη μιλησιακή παρουσία στον Εύξεινο Πόντο θα ενθάρρυνε τους Τήιους να επιχειρήσουν την κατά τα άλλα επικίνδυνη αποστολή τους, καθώς η Τέως και η Μίλητος διέθεταν κοινές ρίζες: οι Ορχομένιοι της Θεσσαλίας, που ίδρυσαν με οικιστή τον Αθάμαντα την Τέω (Στράβ. 14.1.3), συμμετείχαν επίσης στην ίδρυση της Μιλήτου από τον Νειλέα, λόγω της συγγενειάς τους με τον πατέρα του, τον Κόδρο (Παυσ. 7.2.3) Επομένως, το κοινό θεσσαλικό στοιχείο στην ταυτότητα των δύο πόλεων θα διευκόλυνε την ανάπτυξη της τήιης αποικίας ανάμεσα στις μιλησιακές.²¹² Επιπλέον, κατά την γνώμη του, κάποιοι Τήιοι θα μπορούσαν να είχαν συμμετάσχει στον σχηματισμό των μιλησιακών αποικιών και να ήταν ήδη εξοικειωμένοι με τον βόρειο Εύξεινο Πόντο. Αλλά, σύμφωνα με τον ίδιο, είναι περισσότερο εύλογο οι άποικοι της Φαναγόρειας να αποτελούντο από νεαρούς άνδρες που υπό την αρχηγία του Φαναγόρα θα τολμούσαν το επικίνδυνο εγχείρημα στον μακρινό Εύξεινο Πόντο, εν αντιθέσει με τους αποίκους του ασφαλούς προορισμού των Αβδήρων που θα αποτελούντο από οικογένειες.²¹³

²¹¹Για την ίδρυση της Αλαλίας βλ. Graham 1982, 143-145, Malkin 1987, 19-23.

²¹²Braund 2014, 63-4. Σύμφωνα μάλιστα με την ίδια θεωρία, η θεσσαλική καταγωγή από την γενιά του Αθάμαντα, πατέρα του Φρίξου και της Έλλης και συζύγου της Ινώ-Λευκοθέας, μυθικών προσώπων δηλαδή που συνδέονται με τον Εύξεινο Πόντο και η λατρεία των οποίων καταγράφεται στις αποικίες, θα μπορούσε να αξιοποιηθεί από τους Τήιους της Φαναγόρειας στην προσπάθειά τους για εδραίωση της θέσης τους στην περιοχή, παρά το ότι δεν υπάρχουν στοιχεία που να πιστοποιούν κάτι τέτοιο: Braund 2014, 61-7.

²¹³Braund 2014, 60, 64, 70, 73.

Αντίστοιχη θέση έχει εκφρασθεί και από τον Κουζνετσώφ σε ό,τι αφορά το φύλο που θα κυριάρχησε στο αποικιακό κύμα που θα ξεκίνησε από τα Άβδηρα.²¹⁴ Αν και ενδιαφέρουσα, η άποψη αυτή μοιάζει περισσότερο να απηχεί στερεότυπα που σχετίζονται με τον ευρωπαϊκό αποικισμό εξωτικών περιοχών, ο οποίος αποτελούσε ανδρική υπόθεση.²¹⁵ Αντιθέτως, είναι γενικώς αποδεκτό πως στις αποικιακές αποστολές μετείχαν και γυναίκες, καθώς ήταν απαραίτητες για την ανάληψη σημαντικών ρόλων της αρχαϊκής οικονομίας, στους οποίους δεν ήταν σε θέση οι ντόπιες να αντεπεξέλθουν. Επιπλέον, η παρουσία γυναικών μαρτυρείται σε επιτύμβιες στήλες, ενώ γνωστά είναι τα πρώιμα παραδείγματα ιερειών (Στράβ. 4.179), με χαρακτηριστικότερο αυτό της Κλεόβοιας από την Πάρο, που καθιέρωσε τη λατρεία της Δήμητρας στη Θάσο (Παυσ. 10.28.3).²¹⁶

Η Φαναγόρεια ιδρύθηκε πράγματι ανάμεσα σε δυο προϋπάρχουσες αποικίες, τους μιλησιακούς Κήπους σε απόσταση 5 χλμ. και την λεσβιακή ή ιωνική Ερμώνασσα σε απόσταση 18 χλμ. Οι σχέσεις της πόλης με τις άλλες δύο αποικίες δεν είναι σαφείς. Μια πυρκαγιά, όμως, που είχε ως αποτέλεσμα την πλήρη καταστροφή των Κήπων και που συμπίπτει χρονικά με την εγκατάσταση των Τηίων στο γ' τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ. ίσως είναι απόρροια εχθρικών σχέσεων.²¹⁷

Ως προς την απαραίτητη κατά τον Κουζνετσώφ διαβούλευση με το μαντείο και την λήψη χρησμού μπορούν να γίνουν ορισμένες παρατηρήσεις. Κατά τον A.Graham ο δελφικός χρησμός ήταν απαραίτητος, καθώς αποτελούσε την θεϊκή έγκριση για την κυρίευση της ξένης γης, η κατάληψη της οποίας θα συνιστούσε έγκλημα δίχως την συγκατάθεση θεού. Ταυτόχρονα, η θεϊκή έγκριση ήταν αναγκαία για τους αποίκους κατά την διάρκεια ενός τόσο επικίνδυνου εγχειρήματος, προκειμένου να έχουν το απαραίτητο ηθικό, ώστε να ιδρύσουν νέες κοινότητες μακριά από τις πατρίδες τους.²¹⁸ Αν και η πρώτη φιλολογική μαρτυρία ίδρυσης αποικίας με χρησμό αφορά την Αλαλία το 565 π.Χ., για την οποία έγινε λόγος, ήδη από το β' μισό του 8^{ου} αι. π.Χ. υπάρχουν στοιχεία για την εμπλοκή του Απόλλωνος στην ίδρυση αποικιών, όπως στη Νάξο της Σικελίας, που έχουν οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι το μαντείο των Δελφών

²¹⁴ Kuznetsov 2019α, 402-3.

²¹⁵ Βλ. MacSweeney 2013, 46.

²¹⁶ Graham 1982, 147-148.

²¹⁷ Kuznetsov 2019α, 400-1. Για τους Κήπους βλ. Kuznetsov 2003, 895-7.

²¹⁸ Graham 1982, 145-6, 159. Για την άποψη σύμφωνα με την οποία ο Απόλλωνας που ιδρύει την αποικία είναι ταυτόχρονα και ο Απόλλωνας που εξιλεώνει τον οικιστή για φόνο βλ. Dougherty 1993, 178-98.

ήδη από την αρχή του αρχαϊκού αποικισμού διαδραμάτιζε σημαντικό ρόλο.²¹⁹ Παρόλο που οι μελετητές επικεντρώνονται στον ρόλο του μαντείου των Δελφών, θα είχε ενδιαφέρον σε μελλοντική έρευνα να εξεταστεί ο ρόλος του μαντείου του Απόλλωνος στα Δίδυμα στις αποικίες των ιωνικών πόλεων.

Ωστόσο, η θεϊκή νομιμοποίηση που πήγαζε από τους χρησμούς δεν αποτελούσε υποκατάστατο για τα όργανα αποφάσεων μιας πόλης, αλλά επικύρωνε μια ήδη διαμορφωμένη πριν από τον χρησμό απόφαση, από την οποία εξαρτιόταν η επιτυχία ή όχι της αποστολής.²²⁰ Αν και υπάρχει πλήθος φιλολογικών μαρτυριών για αποικίες που ιδρύθηκαν κατόπιν χρησμού του μαντείου των Δελφών, υπάρχουν και μαρτυρίες που κάνουν λόγο αορίστως για χρησμό, χωρίς να περιλαμβάνουν κάποια αναφορά στους Δελφούς,²²¹ όπως ο χρησμός που δόθηκε στον Κλαζομένιο Τιμήσιο (Πλουτ. *Ηθ.* 96.β). Υπάρχουν, τέλος, και αναφορές για περιπτώσεις οικιστών που δρούσαν δίχως λήψη χρησμού παραβιάζοντας τα έθιμα της εποχής, όπως ο Δωριεύς της Σπάρτης, ο οποίος τον 6^ο αι. π.Χ. ορίστηκε επικεφαλής της αποστολής για την Λιβύη (Ηροδ. 5.42.2).²²²

Τη σημασία του δελφικού χρησμού της εμπλοκής του Απόλλωνα, μπορούμε να αντιληφθούμε στην περίπτωση της Κυρήνης, για την ίδρυση της οποίας σώζονται πολλές μαρτυρίες συγκριτικά με άλλες αποικίες. Η Κυρήνη ιδρύθηκε γύρω στο 630 π.Χ. από την Θήρα, με οικιστή τον Βάττο. Τις πιο αξιόλογες ιστορίες ίδρυσης μας παραθέτουν ο Πίνδαρος (*Πυθ.* Δ', στ.1-8, 255-262) και ο Ηρόδοτος (4.145-167), ο οποίος παραδίδει δύο εκδοχές. Αμφότεροι οι συγγραφείς σημειώνουν τον ρόλο του δελφικού μαντείου εμφανικά, καθώς κατόπιν υποδείξεώς του με τον έναν ή τον άλλο τρόπο ορίστηκε η αποικιακή αποστολή και ο οικιστής.²²³

Είτε οι άποικοι της Φαναγόρειας -από όπου και αν ξεκίνησαν- είχαν εν τέλει λάβει χρησμό είτε όχι, βέβαιο παραμένει το στοιχείο της ύπαρξης οικιστή, σύμφωνα

²¹⁹Graham 1982, 145. Malkin 1987, 19-22. Morgan 1992, 176.

²²⁰Morgan 1992, 154-5. Τέτοια περίπτωση αποτελεί η προειλημμένη απόφαση από τους Σπαρτιάτες για την ίδρυση της Ηράκλειας τον 5^ο αι. π.Χ. (Θουκ. 3.92.5) με τυπική ερώτηση στο μαντείο: Graham 1982, 143. Malkin 1987, 31.

²²¹Βλ. Malkin 1987, 22-186.

²²²Παρ' όλα αυτά στο παρόν χωρίο του Ηροδότου είναι καταφανής η αναγκαιότητα λήψης χρησμού για την ίδρυση νέας αποικίας: Graham 1982, 143. Malkin 1987, 22-3.

²²³Malkin 1987, 60-9. Ευδόπουλος 2007β, 20-5. Αξίζει, ακόμη, να αναφερθεί η παρουσία της Σπάρτης και της Κρήτης στις δύο εκδοχές του Ηροδότου, καθώς και η παρουσία ευρημάτων από τις περιοχές αυτές στη Λιβύη, στοιχείο που δείχνει πως κατά τον αποικισμό συμμετείχαν κι άλλες πόλεις: Ευδόπουλος 2007β, 24. Ειδικά, αυτό είναι εύλογο στην περίπτωση της Σπάρτης, αφού αυτή ήταν σύμφωνα με το μύθο, η μητρόπολη της Θήρας (Ηροδ. 4.147.1).

με τις πηγές. Αυτό έρχεται σε αντίθεση με τα Άβδηρα, τα οποία δεν είχαν δικό τους οικιστή και απέδωσαν τιμές στον ιστορικό οικιστή των Κλαζομενίων, ενώ αργότερα αξιοποίησαν και διάνθισαν τον μύθο του Ηρακλή και του Διομήδη, προκειμένου να αποκτήσουν τον δικό τους μυθικό οικιστή. Θα μπορούσε αυτή η διαφορά να μαρτυρεί τη μη εκκίνηση των αποίκων της Φαναγόρειας από την Τέω, δεδομένου ότι η βέβαιη αποικία της Τέω υπό εμπόλεμες συνθήκες δεν είχε την ευχέρεια να οργανώσει αποστολή κατόπιν διαβούλευσης με το μαντείο και άρα να ορίσει οικιστή; Η απάντηση δεν μπορεί να είναι βέβαιη, καθώς οι αρκετά μεταγενέστεροι συγγραφείς θα μπορούσαν να έχουν επινοήσει το όνομα του οικιστή στο πλαίσιο της αιτιολογικής παράδοσης. Αλλά και ο Εκαταίος ο Μιλήσιος, ο λογογράφος του 6^{ου} αι. π.Χ. γνωρίζει το όνομα του οικιστή:

Φαναγόρεια, πόλις, από Φαναγόρου, ως Έκαταϊος Ασία.

(Στεφ. Βυζαντίου, λ. *Φαναγόρεια*)

Η ίδια πληροφορία δίνεται και κατά τον 4^ο αι. π.Χ.:

Φαναγόρου πόλις

(Ψευδο-Σκύλακα, *Περίπλους* 77)

Είναι γνωστά παραδείγματα πόλεων που σχημάτισαν αποικίες σε κοντινά και οικεία μέρη με τη βοήθεια της μητρόπολης, όπως η Κέρκυρα, που όταν έλαβε απόφαση να ιδρύσει την αποικία της, ζήτησε την συνδρομή, όπως όριζαν οι αρχαίοι νόμοι, της Κορίνθου, δηλαδή της δικής της μητρόπολης. Η Κόρινθος με τη σειρά της έστειλε οικιστή τον Φαλίο Ερατοκλείδου, από το γένος του Ηρακλή. Αυτός διέθετε συγγενικούς δεσμούς με τον οικιστή της Κέρκυρας και οικιστή της κορινθιακής αποικίας των Συρακουσών (Θουκ. 1.24.1-2, 6.3.2). Οι ίδιοι οι Επιδάμνιοι, ωστόσο, θεωρούσαν ως μητρόπολή τους την Κέρκυρα, γι' αυτό και πριν από την έναρξη του Πελοποννησιακού Πολέμου ζήτησαν τη βοήθειά της για την παύση των ληστρικών επιδρομών εναντίον της από βαρβάρους και ολιγαρχικούς (Θουκ. 1.24.4-6). Αντιλαμβανόμενοι ότι η Κέρκυρα δεν είχε διάθεση να συνεισφέρει, αποφάσισαν να απευθυνθούν στην Κόρινθο -λόγω του ότι από εκεί προήρχετο ο οικιστής τους- ρωτώντας προηγουμένως και το μαντείο των Δελφών (Θουκ. 1.25.1-2.). Η Κόρινθος

με τη σειρά της ανακήρυξε την Επίδαμνο δική της αποικία και διασφάλισε πολιτική ισότητα σε όσους Κορίνθιους θα εγκαθίσταντο εκεί (Θουκ. 1.27.1).²²⁴

Η παραπάνω ιστορία δείχνει ότι ήταν φυσιολογικό για μια πόλη να ζητήσει οικιστή από την δική της μητρόπολη προκειμένου να ιδρύσει αποικία. Το παράδειγμα Κορίνθου-Κέρκυρας-Επιδάμνου μπορεί να βρει παράλληλο στην περίπτωση Τέω-Αβδήρων-Φαναγόρειας, αν και τα Άβδηρα και η Φαναγόρεια χωρίζονται από μεγάλη απόσταση, εν αντιθέσει με την Κέρκυρα και την Επίδαμνο που βρίσκονται πολύ κοντά. Στην δική μας υπόθεση, αν ο αποικισμός ξεκίνησε από τα Άβδηρα, δεν γνωρίζουμε εάν ο Φαναγόρας βρισκόταν ήδη στα Άβδηρα ή εάν ήρθε από την Τέω στα Άβδηρα. Όμως, ακόμη και στην πρώτη υπόθεση εξηγείται ο προσδιορισμός του ως Τήιος. Σε κάθε, πάντως, περίπτωση, θα πρέπει να θεωρήσουμε βέβαιη την γνωριμία των Τηίων αποίκων με τον Εύξεινο Πόντο με κάποιο τρόπο, πιθανότατα μέσω των ήδη εγκαθιδρυμένων αποικιών της Μιλήτου.²²⁵

Σε ό,τι αφορά την εξέλιξη του άστεως, η ανέγερση τείχους σε μικρό διάστημα μετά την ίδρυση της αποικίας κάνει σαφή την επιτακτική ανάγκη προστασίας της πόλης. Άλλωστε, μέσω του ανασκαφικού υλικού αποκαλύπτονται διαταραγμένες σχέσεις της Φαναγόρειας με το τοπικό στοιχείο στην στροφή του α' με β' τετάρτο του 5^{ου} αι. π.Χ., περίοδο κατά την οποία και σε άλλες θέσεις του βόρειου Εύξεινου Πόντου καταγράφονται αντίστοιχες σχέσεις.²²⁶

Ακόμη, μία αρχαία περσική επιγραφή σφηνοειδούς γραφής, που συνιστά αυτοκρατορικό διάταγμα, βρέθηκε εντοιχισμένη σε οικία του β' και γ' τετάρτου του 5^{ου} αι. π.Χ. (εικ.74). Παρά τον εξαιρετικά αποσπασματικό χαρακτήρα της που δυσχεραίνει το έργο της χρονολόγησής της, μας κάνει σαφές το ενεργό ενδιαφέρον των Περσών για τον Βόρειο Εύξεινο Πόντο. Πιθανότατα, μάλιστα, η επιγραφή να

²²⁴Για τον αποικισμό της Επιδάμνου βλ. ενδεικτικά Malkin 2018, 101-2. Από νομισματικής πλευράς, η αποικία φαίνεται να υιοθέτησε στοιχεία και των δύο πόλεων, αφού οι πρώτες κοπές της στο β' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. έφεραν Πήγασο στον εμπροσθότυπο και Αθηνά στον οπισθότυπο κατά το κορινθιακό πρότυπο, ενώ στα νομίσματα μετά το 340 π.Χ. απεικονίζονταν αγελάδα που θηλάζει στον εμπροσθότυπο κατά το πρότυπο της Κέρκυρας: Τσαγκάρη 2014, 238, εικ. 74-5.

²²⁵Για την πιθανότητα μετεγκατάστασης Εφεσίων προσφύγων στο μιλησιακό Παντικάπαιον με ομάδα που διέθετε αρχηγό μετά την περσική εισβολή βλ. Treister 2007, 574-6, πίν. 74.5. Εδώ, όμως, πρόκειται για μία ήδη ιδρυμένη αποικία από τα τέλη του 7^{ου} αι. π.Χ.

²²⁶Βλ. Κεφάλαιο 3.1, 4.6, 5. Για στρώματα καταστροφής στο Παντικάπαιον βλ. Tolstikov και Muratova 2013, 177-8, 188-91 και για άλλες θέσεις του Κιμμερίου Βοσπόρου βλ. Zavyokin 2010, 384-8, εικ.9-11.

ήταν δίγλωσση διαθέτοντας ελληνική μετάφραση, προκειμένου να γίνεται κατανοητή στους Έλληνες αποίκους.²²⁷

Η Φαναγόρεια στα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ. ενσωματώθηκε στο Βασίλειο του Κιμμερίου Βοσπόρου. Έδρα του βασιλείου αποτελούσε η μιλησιακή αποικία του Παντικαπαίου, η οποία σχημάτισε μια αμφικτυονία πόλεων, στην οποία φυσικά ηγείτο η ίδια μετά την ισχύ που είχε αποκτήσει από τη δυναστεία των Σπαρτοκιδών (Διοδ. Σικ. 12.31).²²⁸ Έκτοτε, η Φαναγόρεια ακολούθησε κοινή πορεία με το υπόλοιπο βασίλειο.

2.2. Ο οικιστής Φαναγόρας

Σύμφωνα με τις υπάρχουσες πηγές, ιστορικός οικιστής της πόλης ήταν ο Τήιος Φαναγόρας, από τον οποίο έλαβε η νεοσύστατη πόλη το όνομά της. Το όνομα Φαναγόρας απαντάται συχνά στον ιωνικό χώρο. Η παλαιότερη σωζόμενη επιγραφή με το όνομα αυτό προέρχεται από τη σαμιακή αποικία της Περίνθου στην Προποντίδα και χρονολογείται περίπου το 525 π.Χ. (*Perinthos-Herakleia* 69). Επίσης, μια πρόιμη περίπτωση με το ίδιο όνομα μαρτυρείται φιλολογικά και στην Κάρυστο (Ηροδ. 7.214).

Το όνομα απαντάται επίσης στις Κυκλάδες και στα νησιά του βορειανατολικού και βόρειου Αιγαίου. Στην Καρθαία της Κέω και στην Δήλο πιστοποιείται επιγραφικά κατά την διάρκεια του 4^{ου} και 3^{ου} αι. π.Χ.²²⁹ Στην Σάμο απαντάται μια φορά το 280-270 π.Χ. (*IG* XII,6 1:202).²³⁰ Στην Χίο απαντάται με την ιωνική εκδοχή του, ως *Φαναγόρης* (*Chios* 67). Μια επιγραφή του 3^{ου} αι. π.Χ. από την Κύπρο μας πληροφορεί για κάποιον *Φαναγόρα* της Μυτιλήνης (*GIBM* IV,2 976). Η πλειονότητα προέρχεται από την Θάσο με την εκδοχή *Φαναγόρης* κατά το διάστημα 5^{ου}-4^{ου} αι.

²²⁷Kuznetsov και Nikitin 2019, 1-7. Για την άποψη σύμφωνα με την οποία, η στήλη συνδέεται με τη δυναστεία των Αρχαιανακτιδών του Παντικαπαίου και την δράση του Ξέρξη βλ. Kuznetsov 2019β, 8-43.

²²⁸Για την αμφικτυονία βλ. Tolstikov 2010, 277-315.

²²⁹Επιγραφές από την Δήλο: *IG* XI,2 156, *IG* XI,2 158 (282 π.Χ., αναφέρονται στο ίδιο πρόσωπο). Από την Καρθαία της Κέω: *IG* XII,5 610 (3ος αι. π.Χ.), *IG* XII,5 1076, *IG* XII,5 544 (τέλη 4ου αι. – αρχές 3ου π.Χ., αναφέρονται στο ίδιο πρόσωπο). Επίσης, επιγραφή του 300-250 π.Χ. από την Δήλο που αναφέρεται σε *Φαναγόρα* της Καρθαίας: *IG* XI,4 592.

²³⁰Fraser-Mathews 1987-2018α λ. *Φαναγόρας*.

π.Χ.²³¹, ενώ η εκδοχή *Φαναγόρας* απαντάται μία φορά τον 3^ο αι. π.Χ. (IG XII,8 294).²³²

Από την Αθήνα, γνωστός είναι ένας μόνον Φαναγόρας, που έζησε τον 1^ο αι. π.Χ. (IG II,2 2469). Από την ίδια πόλη, το όνομα είναι περισσότερο γνωστό με την θηλυκή εκδοχή του, η *Φαναγόρα*, στη διάρκεια του 5^{ου} -3^{ου} αι. π.Χ.²³³ Τέλος, στην Ιωνία, το όνομα απαντάται επιγραφικά στις Ερυθρές κατά τον 4^ο και 2^ο αι. π.Χ. (*Erythrai* 60, *Erythrai* 61) και νομισματικά στην Σμύρνη, στην Έφεσο, και στις Κλαζομενές, ενίοτε ξανά με την παραλλαγή *Φαναγόρης*.²³⁴ Ούτε από την Τέω ούτε από τα Άβδηρα έχει σωθεί μαρτυρία με το συγκεκριμένο όνομα. Στην ίδια την Φαναγόρεια, το όνομα, εκτός των φιλολογικών αναφορών στον οικιστή της πόλης, έχει απαντηθεί άλλη μια φορά με την παραλλαγή *Φαναγόρης* σε αναθηματική επιγραφή (CIRB 971), η οποία χρονολογείται στο διάστημα 349-310 π.Χ.²³⁵

Κατά την συνήθη πρακτική, οι πόλεις λάμβαναν το όνομά τους από κάποιο μυθικό πρόσωπο, ήρωα ή θεό, που συνδεόταν με την πρώιμη ιστορία, την τοπογραφία ή την μυθική παράδοσή τους.²³⁶ Παραδείγματα πόλεων που έλαβαν ονομασία από ιστορικά πρόσωπα είναι αρκετά σπάνια μέχρι το 357 π.Χ., όταν ο Φίλιππος ο Β' ίδρυσε την πόλη των Φιλίππων. Έκτοτε αποτέλεσε συνήθεια να λαμβάνουν οι πόλεις

²³¹ IG XII,8 270, IG XII,8 271.

²³² Για άλλες τρεις περιπτώσεις *Φαναγόρη* από τον 4ο αι. π.Χ. βλ. Fraser-Mathews 1987-2018α λ. *Φαναγόρης*.

²³³ IG II,2 5450 (390-65 π.Χ.), SEG 23:161 (5ος -4ος αι. π.Χ.), IG II,2 1523 (336-5 π.Χ.), IG II,2 5228 (340 π.Χ.), IG II,2 1518 (341-0 π.Χ.), IG II,2 5845 (4ος αι. π.Χ.), IG II,2 5844 (4ος αι. π.Χ.), SEG 23:157 (4ος αι. π.Χ.), IG II,2 7272 (360 π.Χ.), IG II,2 12211 μαζί με IG II,2 12219 (5ος -4ος αι. π.Χ.), IG II,2 11953 (4ος αι. π.Χ.), IG II,2 12149 (4ος αι. π.Χ.), IG II,2 10712 (4ος αι. π.Χ.), IG II,2 12857 (4ος αι. π.Χ.), IG II,2 12858 (4ος αι. π.Χ.), IG II,2 12859 (4ος αι. π.Χ.), IG II,2 1534 (275 π.Χ.) μαζί με IG III,1 1010 (248-7 π.Χ.) και Aleshire, Ath. Asklepieion 249, V (244-3 π.Χ.), CAT. 3.258 (4ος αι. π.Χ.). Fraser-Mathews 1987-2018β λ. *Φαναγόρα*.

²³⁴ Για κοπές νομισμάτων από την Έφεσο, την Σμύρνη και τις Κλαζομενές βλ. Fraser - Mathews 1987-2018γ λ. *Φαναγόρας/Φαναγόρης*.

²³⁵ Για την επιγραφή βλ. Κεφάλαιο 4.1. Κατά τον Χαραλαμπάκη (Charalampakis 2013, 182) λόγω της ιωνικής καταγωγής του οικιστή, είναι ορθότερη η χρήση της εκδοχής *Φαναγόρης* (γεν. *Φαναγόρεω*). Η παρατήρηση είναι απολύτως ορθή, αλλά δεδομένου ότι στις φιλολογικές πηγές το πρόσωπο που μας αφορά έχει καταγραφεί ως *Φαναγόρας*, στην παρούσα εργασία θα χρησιμοποιείται αυτός ο τύπος προς αποφυγή συγχύσεως.

²³⁶ Χαρακτηριστικοί επώνυμοι ιδρυτές του ιωνικού χώρου είναι ο γιος του Απόλλωνα, Μίλητος (FGrHist 31 F 45), ο γιος του Ποσειδώνα, Χίος (FGrHist 392 f45), ο γιος του Ποσειδώνα και της Αστυπάλαιας, Σάμος (Πανσ. 7.4.1.), ο γιος του ποταμού Καῦστρου, Έφεσος (Πανσ. 7.2.7-8): Mac-Sweeney 2013, 71,80,92,138. Από τον κόσμο των αποικιών, αναφέρονται ενδεικτικά οι περιπτώσεις Απολλωνίας στην Ιλλυρία, της οποίας οικιστής της σε μεταγενέστερη φάση θεωρήθηκε ο Απόλλων (Πανσ. 22.3-4. Malkin 1985, 124), της Διονυσοπόλεως του Εύξεινου Πόντου, που ονομάστηκε σε μεταγενέστερη εποχή από τον Διόνυσο (Στεφ. Βυζάντιος λ. Διονυσόπολις, Αντράμ κ.ά, 2004) και της Ηράκλειας Ποντικής, η οποία συνδέθηκε με τον Ηρακλή (Ξενοφών, *Ανάβασις* 6.2.2).

το όνομα του ελληνιστικού μονάρχη-επώνυμου ιδρυτή τους. Μέχρι τότε υφίστανται, αλλά είναι λίγα τα παραδείγματα πόλεων που έλαβαν την ονομασία τους από υπαρκτά πρόσωπα -στον βαθμό που οι ήρωες θεωρούνται υπαρκτά πρόσωπα, τα οποία συχνά εντός εμπόλεμου πλαισίου έπαιξαν ρόλο στην ίδρυσή τους.²³⁷

Σύμφωνα με τον Malkin, η Φαναγόρεια αποτελεί την πρώτη επιβεβαιωμένη περίπτωση αποικίας που λαμβάνει το όνομά της από ιστορικό οικιστή. Στην πηγή του Ευσταθίου που αφορά την ίδρυση της Φαναγόρειας αναφέρεται πως και η γειτονική της Ερμόνασσα ονομάστηκε από τον οικιστή της Έρμωνα από την Ιωνία, ή από τη σύζυγο του Λέσβιου οικιστή της Σεμάνδρου, αν και κατά τον Malkin το παράδειγμα της Ερμόνασσας δεν είναι τόσο βέβαιο όσο της Φαναγόρειας.²³⁸

Σύμφωνα με τον ίδιο μελετητή, η παραδοξότητα σχετικά με την ονομασία της πόλης δείχνει πως η Φαναγόρεια δεν αποτελεί μια παραδοσιακή περίπτωση αποικίας. Ο Φαναγόρας πρέπει να ήταν ο αρχηγός μιας ομάδας προσφύγων που εγκατέλειψαν την μητρόπολή τους, έκοψαν κάθε δεσμό μαζί της και έδρασαν αυτόνομα και σε εξάρτηση από τον ηγέτη τους, ο οποίος ερχόμενος στη νέα γη, θα έδωσε το όνομά του στη νέα πόλη.²³⁹

Κατά τον Braund, μια τέτοια εξήγηση σχετικά με την ονομασία της πόλης μάλλον δεν μπορεί να βοηθήσει στο πρόβλημά μας, όχι μόνο επειδή το άλλο παράδειγμα, τα Άβδηρα, ως αποικία επίσης προσφύγων δεν έλαβε ονομασία από ιστορικό οικιστή, αλλά κυρίως επειδή είναι άγνωστος ο λόγος για τον οποίον οι πρόσφυγες με προορισμό την Φαναγόρεια θα αποφάσισαν το συγκεκριμένο όνομα, εν αντιθέσει με τις πάγιες συνήθειες. Γι' αυτό προτείνει να εστιάσουμε την προσοχή μας

²³⁷ Malkin 1985, 116-8. 117. Τέτοιο παράδειγμα συνιστά η περίπτωση της Θήρας που ονομάστηκε από τον οικιστή της, τον Λακεδαιμόνιο βασιλέα και αρχηγό μιας ομάδας φυγάδων Μινύων από τον Ταΰγετο. (Ηρ. 4.148.2-4, Πaus. 3.1.8) Άλλη είναι η περίπτωση των Μεγάρων Υβλαίων της Σικελίας, που ονομάστηκαν έτσι από τον Σικελό βασιλέα Ύβλωνα –δηλαδή από μη Έλληνα- ο οποίος βοήθησε τους Μεγαρείς να εγκατασταθούν (Θουκ. 6.4.1.). Για περιπτώσεις και άλλων πόλεων που έλαβαν το όνομά τους από κάποιον ντόπιο που βοήθησε ή πόλεων, των οποίων την ονομασία από κάποιο υπαρκτό πρόσωπο μας παραδίδονται από τον Όμηρο βλ. Malkin 1985, 116-21.

²³⁸ Malkin 1985, 121-2. Η ίδρυση της Ερμόνασσας προηγείται της Φαναγόρειας–συγκεκριμένα τοποθετείται γύρω στο 580 π.Χ. Για την Ερμόνασσα ενδεικτικά βλ. Avram κ.ά 2004, 945.

²³⁹ Malkin 1985, 122. Κατά τον Σουρίκοφ (Surikov 2012, 462-6) δεδομένης της απουσίας άλλων πόλεων με ονομασία από υπαρκτό πρόσωπο κατά την αρχαϊκή περίοδο, το όνομα Φαναγόρας ίσως μπορεί να ερμηνευθεί ως επίκληση στον θεό Απόλλωνα αντιστοίχως και η ονομασία Ερμόνασσα θα μπορούσε να προέρχεται από τον Ερμή. Η άποψη δεν έχει τύχει αποδοχής από τους Χαραλαμπίκη (Charalampakis 2013, 182) και Κουζνετσόφ (Kuznetsov 2019α, 400, σημ.5), οι οποίοι βλέπουν προέλευση ονόματος από ιστορικό πρόσωπο.

περισσότερο στην εξέχουσα θέση του Φαναγόρα κατά τη διαδικασία του αποικισμού και όχι τόσο στις συνθήκες υπό τις οποίες οι άποικοι έφθασαν στη Φαναγόρεια.²⁴⁰

2.3 Η λατρεία του Φαναγόρα

Όπως αναφέρθηκε και στην περίπτωση των Αβδήρων, η λατρεία του οικιστή σε περίοπτο σημείο της πόλης αποτελούσε απαραίτητο συστατικό στην προσπάθεια εδραίωσης των νεοαφιχθέντων στην ξένη γη.²⁴¹ Ο οικιστής αποτελούσε τον συνδετικό κρίκο ανάμεσα σε μητρόπολη και αποικία, αφού ήταν επιφορτισμένος με το καθήκον της ασφαλούς μετάβασης και της συνακόλουθης εγκατάστασης των συμπατριωτών του. Γεφύρωνε πνευματικά τις δύο πόλεις και η έλευσή του σηματοδοτούσε την αρχή της αποικίας, ενώ ο θάνατός του σηματοδοτούσε το τέλος της ιδρυτικής περιόδου. Ήταν αυτός που χώριζε την πόλη σε οικιστικές και λατρευτικές ζώνες. Ο ρόλος του τονίζοταν ιδιαίτερος στους ιδρυτικούς μύθους, προκειμένου η νεοσύστατη αποικία να δηλώσει την ανεξαρτησία της σε σχέση με τη μητρόπολη.²⁴² Όπως και στις περιπτώσεις ονομασίας της πόλης, έτσι και εδώ η ύπαρξη τάφου του επώνυμου ιδρυτή στην αγορά αφορά αποκλειστικά μυθικές περιπτώσεις.²⁴³ Ένας τάφος που αποκαλύφθηκε στην αγορά της Κυρήνης πιθανόν συνδέεται με τον Βάττο.²⁴⁴ Ιστορικό πρόσωπο που έλαβε τιμές οικιστή υπήρξε ο Σπαρτιάτης Βρασίδας στην Αμφίπολη μετά την κατάληψή της το 424 π.Χ., αφού οι κάτοικοι της πόλης κατήργησαν τις προηγούμενες τιμές στον αυθεντικό οικιστή της πόλης Άγωνα (Θουκ. 5.11.1).²⁴⁵

Για την περίπτωση της Φαναγόρειας δεν υπάρχει κάποια καταγεγραμμένη λατρεία οικιστή στις φιλολογικές ή επιγραφικές πηγές. Πολύ ενδιαφέρον, όμως,

²⁴⁰Braund 2014, 61.

²⁴¹Παρ' όλα αυτά, η λατρεία ηρώων στις αγορές πιστοποιείται κυρίως από επιγραφικό ή φιλολογικό υλικό και όχι τόσο ανασκαφικά. Βλ. Τζαβελοπούλου 2011, 71, 223.

²⁴²Malkin 1987, 3-13, 27, 260.

²⁴³Π.χ. Άργος, Κόροιβος, Πατρεύς Βλ. Τζαβελοπούλου 2011, 49-53, 120, 426, 431, 447, 448, 460, 463, 465-6, 486. Μια ενδιαφέρουσα περίπτωση λατρείας μυθικού οικιστή είναι αυτή του μάντη Ίδμονος, γιου του Απόλλωνος, ο οποίος οδήγησε τους Αργοναύτες στην Ηράκλεια του Πόντου. Μετά τον θάνατό του λατρεύτηκε ως «πολισσοῦχος» σύμφωνα με χρησμό του μαντείου και ο τύμβος στην αγορά της πόλης του απετέλεσε τόπο λατρείας (Άπολλ. Ροδ. 2.848-850, και Σχολ. Άπολλ. Ροδ. 2.845-850), νομιμοποιώντας έτσι τα κυριαρχικά δικαιώματα των Μεγαρέων και των Βοιωτών στην περιοχή: Τζαβελοπούλου 2011, 50, 106-7, 121-3, 178, 198, 493.

²⁴⁴Antonaccio 1995, 267.

²⁴⁵Malkin 1985, 125. Τζαβελοπούλου 2011, 62-3, 128, 161, 192-4, 474-5. Η περίπτωση του Άγωνα και του Βρασίδα καταδεικνύει την ιστορικότητα της λατρείας των οικιστών, έστω κι αν οι τάφοι δεν έχουν εντοπιστεί: Antonaccio 1995, 267.

προκαλούν δύο ιερά που ήρθαν πρόσφατα στο φως σε σημείο της Άνω Πόλης, που φαίνεται ότι αποτελούσε την αγορά. Το πρώτο είναι το ιερό 783. Πρόκειται για ένα υπόγειο πλινθόκτιστο ιερό τετραγώνου σχήματος χωρίς λίθινη βάση, 2 μ. κάτω από την επιφάνεια της γης και διαστάσεων 5,0-5,2 × 3,8-4,1 μ. και 20 μ² (εικ.76). Η κατασκευή έχει προσανατολισμό Β-Ν με την πρόσοψη στον βορρά. Ο ανατολικός και δυτικός τοίχος εκτείνονται επίσης προς τον βορρά έξω από το υπόγειο. Κεντρικά της πρόσοψης βρίσκεται ορθογώνιος πλινθόκτιστος βωμός με παρακείμενη λεκάνη διαμέτρου 0,80 μ. και βάθους 0,42 μ. Ο χώρος ανάμεσα στον βωμό και τον ανατολικό τοίχο καλύπτεται από πλακόστρωτο δάπεδο με σχεδόν τετράγωνο λάκκο-βόθρο, στοιχείο που υποδεικνύει την τέλεση χθόνιων λατρειών (εικ.75-77). Ίχνη καύσης έχουν εντοπιστεί στον βωμό και στον λάκκο-βόθρο. Η κάθοδος στον υπόγειο χώρο γίνεται με κλίμακα.

Στα πιο σημαντικά ευρήματα του υπογείου συγκαταλέγονται αττικοί μελανόμορφοι κρατήρες και κύλικες του γ' τετάρτου του δού αι. π.Χ. που δίνουν την χρονολόγηση του κτηρίου. Καθώς δεν σώζεται το υπέργειο τμήμα του ιερού, η θέση της εισόδου παραμένει άγνωστη. Μετά την εγκατάλειψη του κτηρίου, πάνω του ανεγέρθη άλλο κτήριο άγνωστης χρήσης. Το γεγονός ότι το ιερό 783 βρισκόταν επί της βασικής οδού που οδηγούσε στην κεντρική πλατεία της πόλης καθώς και το μέγεθός του, που είναι ασυνήθιστο για τα κτήρια της εποχής, ασφαλώς δηλώνουν την σημασία του για τους κατοίκους της πρώιμης Φαναγόρειας.²⁴⁶

Ο συγκεκριμένος τύπος βωμού με λάκκο-βόθρο φαίνεται ότι δεν είναι και πολύ διαδεδομένος. Ένα αντίστοιχο του -αλλά σαφώς πολύ ταπεινότερου μεγέθους και κατασκευής- μπορούμε να εντοπίσουμε στα Στάγειρα. Εκεί ανακαλύφθηκε η υποδομή ενός πώρινου βωμού, γύρω από τον οποίο υπάρχει αυλάκι υπερχειλίσης, που καταλήγει σε κυκλικό βόθρο, λαξευμένο στον βράχο διαμέτρου 0,30 μ. και βάθους 0,50 μ. (εικ.81).²⁴⁷ Ο τελετουργικός χαρακτήρας εδώ είναι καταφανής, αφού στον βόθρο θα γινόταν συγκέντρωση του αίματος του εξιλαστηρίου θύματος, ενώ ο βωμός θα προοριζότο για την τέλεση θυσιών, δηλαδή ολοκαυτωμάτων των ζώων προς τιμήν ήρωα ή χθόνιας θεότητας.²⁴⁸

²⁴⁶Kuznetsov 2019α, 405-13, εικ. 8-13.

²⁴⁷Βλ. Σισμανίδης 2003, 57, εικ. 53.

²⁴⁸Καθώς δεν υπάρχουν ευρήματα που θα βοηθούσαν στην χρονολόγηση, η κατασκευή θεωρείται κλασική λόγω της στοάς που είναι δίπλα της: Τζαβελοπούλου 2011, 230,328-9,381-2, 535, εικ. 69.

Στα τέλη της γεωμετρικής εποχής και κατά την αρχαϊκή, η ανάπτυξη της ηρωολατρείας στην αγορά σχετίζεται άμεσα με τον θεσμό της *πόλεως-κράτους* και τις εδαφικές-οικονομικές-πολιτικές ανακατατάξεις της εποχής. Ως εκ τούτου, προέκυψε η ανάγκη της πίστης σε χθόνιες θεότητες και λατρείας και μέριμνας των προγόνων, που είχαν σχέση με το κοινό παρελθόν της πόλης, όπως οι οικιστές. Την εποχή αυτή είναι γνωστά παραδείγματα ταφών ηρώων στις αγορές της Ν. Ελλάδος, ενώ στις αποικίες στην Θράκη, στην Μ.Ασία και στα νησιά του Αιγαίου είναι γνωστή η τέλεση ιεουργιών προς τιμήν μυθικών ηρώων και αφηρωισμένων οικιστών -καθώς αποτελούσαν άτομα που θυσιάστηκαν για την πόλη- με σκοπό την διαμόρφωση κοινής ταυτότητας. Αυτοί οι ήρωες λάμβαναν τιμές με εναγισμούς, η τέλεση των οποίων γινόταν σε βόθρους, συνήθως σε τάφους στις αγορές. Οι τελετές αυτές με τον εξαγνισμό του μιάσματος είχαν ως στόχο τον εξευμενισμό των ηρώων που βρήκαν βίαιο θάνατο, οι ψυχές των οποίων θα ταλάνιζαν ως άγος τους ζωντανούς.²⁴⁹

Εντός αυτού του πλαισίου είναι δυνατόν να δούμε στο ιερό αυτό λατρεία του οικιστή ή των χθόνιων δυνάμεων που θα προστάτευαν την πόλη, ειδικά αν λάβουμε υπ' όψιν την οικοδόμησή του κατά την πρώιμη περίοδο της Φαναγόρειας και την θέση του.²⁵⁰

Το 2018 ανακαλύφθηκε, 25 μ. νοτιοδυτικά του ιερού 783 και κάτω από έναν ναό εν παραστάσι του 5ου αι. π.Χ. δύο οικοδομικών φάσεων, ένας πλινθόκτιστος υπόγειος χώρος, του οποίου μόνον ο βόρειος τοίχος είχε λίθινη βάση, το ιερό 835 (εικ.80). Ένας τοίχος με άνοιγμα στο κέντρο του χωρίζει τον υπόγειο χώρο σε δύο τμήματα, το βόρειο και το νότιο. Ο τοίχος αυτός είναι πιο χαμηλός (1,50 μ.) σε σχέση με τους τοίχους του υπογείου (1,75 μ.). Το εμβαδόν του νότιου τμήματος είναι 4,2 μ² και του βόρειου 1,2 μ². Ο εξειδικευμένος χαρακτήρας της κατασκευής, η συνεχής λατρευτική χρήση του χώρου και τα ευρήματα πάλι οδηγούν στον εύλογο συσχετισμό με χθόνιες λατρείες.

Στα ευρήματα που χρονολογούνται στο διάστημα μεταξύ του β' μισού του 6ου αι. π.Χ. και του α' μισού του 5ου αι. π.Χ. περιλαμβάνονται ιωνική γραπτή κεραμική, πώματα αμφορέων, πήλινα ειδώλια, χρυσό δακτυλίδι με παράσταση νέου με στεφάνι σε κάθε χέρι, τμήμα λαβής μαρμάρινου λουτηρίου και δύο πήλινα αντικείμενα που θα

²⁴⁹Τζαβελοπούλου 2011, 153-8, 397-8. Βλ. επίσης στο ίδιο, 223-35, 325-31.

²⁵⁰Εκτός του συνήθους ρόλου του οικιστή, ο Φαναγόρας ενδεχομένως κατά την άφιξη της αποικιακής αποστολής να ενεπλάκη σε συγκρούσεις με τους γειτονικούς Κήπους, η καταστροφή των οποίων ταυτόχρονα με την άφιξη των Τηίων ήδη αναφέρθηκε.

μπορούσαν να ερμηνευθούν ως χείλη λουτηρίων, και που θα μπορούσαν να έχουν χρησιμοποιηθεί ως βωμοί-εσχάρες (εικ.78). Η ζωή του ιερού 835 διεκόπη από ισχυρή πυρκαγιά (εικ.79). Κάτω από το ιερό 835 υπάρχει επιπλέον πιο πρώιμη κατασκευή, η οποία δεν έχει μελετηθεί ακόμη.²⁵¹

Και τα δύο αυτά πρώιμα ιερά εύλογα λόγω της κατασκευής τους και των ευρημάτων τους έχουν συνδεθεί με χθόνιες λατρείες και ηρωολατρεία, μολονότι τέτοιου είδους λατρεία δεν έχει καταγραφεί στο φιλολογικό ή επιγραφικό υλικό, όπως λ.χ. στην περίπτωση των Αβδήρων. Εντούτοις, ένα ακόμα ενδεχόμενο θα μπορούσε να είναι αυτό της ύπαρξης κενοταφίου, όπως λ.χ. της ίδιας εποχής κενοτάφιο του Γλαύκου, ήρωα που συμμετείχε στον αποικισμό της Θάσου, στην αγορά του νησιού.²⁵² Ως εκ τούτου, είναι πιθανόν τα ιερά αυτά να λειτουργούσαν ως τόπος λατρείας των προγόνων και όχι του οικιστή, προκειμένου να δοθεί κοινή ταυτότητα στη νεοϊδρυθείσα αποικία.²⁵³

²⁵¹ Kuznetsov 2019α, 404-5, εικ. 3-6.

²⁵² Βλ. Τζαβελοπούλου 2011, 274-6, 354-5, 543, εικ.83-7. Οικονόμου 2012 159, σημ. 7.

²⁵³ Τα κενοτάφια ανεγείρονται όταν δεν υπάρχει νεκρός να ταφεί λόγω του ότι το σώμα του χάθηκε στη θάλασσα ή σε πόλεμο και λειτουργούν ως τόπος μνήμης και απόθεσης προσφορών. Βλ. Kurtz και Boardman 1994, 94, 236-7. Οικονόμου 2012, 159-86. Θα ήταν, συνεπώς, δελεαστικό κάποιος να υποθέσει πως ο Φαναγόρας θα μπορούσε να είχε χάσει τη ζωή του στον αγώνα του για την εγκατάσταση των Τηίων στην περιοχή και στη συνέχεια οι άποικοι μην μπορώντας να εντοπίσουν τη σορό του να δημιουργήσαν προς τιμήν του κενοτάφιο. Ελλείψει, όμως, κάποιας επιγραφής, όπως στην περίπτωση του Γλαύκου (SEG 14.565), που να πιστοποιεί το παραπάνω ενδεχόμενο, είναι δύσκολο να προβούμε σε κάποιο βέβαιο συμπέρασμα, καθώς και στην περίπτωση του μνημείου του Γλαύκου χωρίς την επιγραφή δεν θα μπορούσε να ταυτιστεί ο χώρος ως κενοτάφιο οικιστή. Βλ. Τζαβελοπούλου 2011, 392.

3. Η ΠΟΛΗ

3.1. Οχύρωση

Αν και τα τείχη της πόλης δεν έχουν εντοπιστεί στο σύνολό τους, καθίσταται εύκολο να κατανοηθεί η θέση τους και η πορεία τους χάρη στην μορφολογία του εδάφους (εικ.68, 85). Από την ανατολική και δυτική πλευρά η Φαναγόρεια προστατεύεται φυσικώς από βαθιές χαράδρες, πάνω από τις οποίες, όπως και στη νότια πλευρά, κτίστηκαν οχυρώσεις. Το ανατολικό σύνορο ορίζεται από βαθιά χαράδρα που ξεκινάει από τη ΝΑ γωνία της πόλης και φθάνει ως τα βόρεια. Τρεις μικροί λόφοι κατά μήκος της άκρης της θα πρέπει να αποτελούν κατάλοιπα σημείων υπαρξης πύργων. Περίπου στο μέσο της οχύρωσης, το άνω πλάτωμα χαμηλώνει και στρίβει σε μικρό υψίπεδο, στο οποίο δύο μικροί λόφοι θα αποτελούσαν το σημείο κτίσης των δύο πύργων, ανάμεσά στους οποίους θα ήταν η ανατολική πύλη (Πύλη 1). Το νότιο όριο βρίσκεται περίπου 10 μ. από την σημερινή εθνική οδό Σενόι-Ταμάν. Στο σημείο αυτό το έδαφος αποκτά ανηφορική κλίση ξαφνικά, προσφέροντας δυνατότητα για οικοδόμηση τείχους. Δύο υψώματα με πέρασμα ανάμεσά τους είναι ορατά στα δυτικά της περιοχής αυτής και πιθανόν να αποτελούσαν το σημείο όπου η μία εκ των δύο πυλών της νότιας οχύρωσης (Πύλη 3) εφαπτόταν με τους πύργους. Το δυτικό σύνορο της πόλης ορίζεται από απότομη χαράδρα, η οποία προστατεύει μόνον το άνω πλάτωμα και αφήνει έκθετο το κάτω. Πιθανόν, στο κάτω πλάτωμα να βρισκόταν και η δυτική πύλη (Πύλη 4).²⁵⁴

Το 2016 αποκαλύφθηκε τμήμα της αρχαϊκής οχύρωσης στην ΒΑ άκρη του λόφου της Ακρόπολης. Η ΒΔ πλευρά της οχύρωσης έχει πέσει στον γκρεμό, ενώ στρώματα της ρωμαϊκής και μεταγενέστερων φάσεων έχουν διαταράξει το αρχαϊκό στρώμα.

²⁵⁴Kuznetsov και Zavoykin 2014, 33, εικ. 2,3,4. Είναι γενικώς αποδεκτό ότι οι αποικίες του βόρειου Εύξεινου Πόντου και κυρίως του Κιμμερίου Βοσπόρου είχαν εξ αρχής κτιστεί με οχυρώσεις. Η ίδρυση των αποικιών σε τοποθεσίες με φυσική οχύρωση δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί τυχαία, ενώ η μη συχνή εύρεση τμημάτων τόσο πρώιμων οχυρώσεων θα μπορούσε να σχετίζεται με καταστροφή των στρωμάτων λόγω πολέμων ή με ανοικοδομήσεις. Τα τείχη της Φαναγόρειας ανεγέρθησαν στην άκρη του υψώματος (Άνω Πόλη) που αποτελεί τον ιστορικό πυρήνα. Η ασφάλειά τους αποδεικνύεται λόγω του ότι το υψηλότερο τμήμα αυτής της πλαγιάς δεν ισοπεδώθηκε κατά τις ανοικοδομήσεις της πόλης, οι οποίες επανειλημμένως πραγματοποιούντο σε όλους τους αιώνες: Kuznetsov 2018α, 136.

Η οχύρωση συνίσταται από 4 παράπλευρους μεταξύ τους χώρους (1-4 από ΝΑ προς ΒΔ). Ο χώρος 1 και ο χώρος 4 ελαφρώς προεξέχουν των υπολοίπων προς την ΒΑ πλευρά του λόφου, δηλαδή προς την άκρη του υψώματος (**εικ.82**). Το κομμάτι της οχύρωσης είναι κατασκευασμένο από ωμοπλίνθους, των οποίων οι διαστάσεις είναι 0,5×0,42 μ. Το εμβαδόν του κάθε χώρου έχει ως εξής: χώρος 1: 17,5 μ.², χώρος 2: 18 μ.², χώρος 3: 11,1 μ.², χώρος 4: 15 μ.² Το πάχος του τοίχου είναι 1,1 μ. και το σωζόμενο ύψος του 1,8 μ.

Στον χώρο 3 απουσιάζει ο δυτικός τοίχος, γεγονός που ίσως σημαίνει ότι εκεί βρισκόταν πύλη. Όμως, η καταστροφή του ανατολικού τοίχου, εκεί που θεωρητικά θα υπήρχε η αντικριστή πύλη, από μεταγενέστερους λάκκους, δεν επιτρέπει την υπόθεση ύπαρξης πύλης με βεβαιότητα.

Ο χώρος 4 παρουσιάζει δύο οικοδομικές φάσεις. Η πρώτη αφορά την περίοδο ανέγερσης της οχύρωσης. Στον ίδιο χώρο εντοπίζεται στρώμα καταστροφής πάχους 0,60 μ., το οποίο χρονολογείται λίγο αργότερα της περιόδου οικοδόμησης και καταδεικνύει περίπτωση πυρκαγιάς. Στην δεύτερη φάση του χώρου, στο ίδιο σημείο, κτίστηκε από πηλό πάχους 0,04-0,05 μ. εστία-βωμός κυκλικού σχήματος και διαμέτρου 0,8 μ. (**εικ.83.1**). Στην περίμετρο της κατασκευής είχαν τοποθετηθεί μικροί ωμόπλινθοι με μήκος 16,5 εκ. και πάχος 4,5 εκ. Η επιφάνειά της έχει καεί και παρουσιάζει πορτοκαλί χρώμα. Στην ανατολική πλευρά της ορίζεται από μια πλήλινη επιφάνεια μήκους 90 εκ. και πάχους 25 εκ., της οποίας η λειτουργία είναι δύσκολο να εξακριβωθεί. Ο χώρος 4 αποτελείται από πλινθοδομή και λίθινη βάση. Η απουσία λίθινου τοιχοβάτη στο σύνολο της περιμέτρου της οχύρωσης θα μπορούσε να συμβαίνει λόγω της γενικότερης έλλειψης λίθου στην Ταμάν. Πιθανόν, όμως, να έχει να κάνει με την κατάσταση κινδύνου στην οποία βρέθηκαν οι πρώτοι άποικοι, η οποία τους υπαγόρευε την γρήγορη ανέγερση οχύρωσης.

Σχετικά με τη χρονολόγηση της κατασκευής, η πρώτη φάση της αφορά το β' μισό του 6^{ου} αι. π.Χ., όπως δείχνουν οι γνωστοί για την περιοχή εισηγμένοι χιακοί αμφορείς με λευκό χρώμα και φουσκωτό λαιμό, οι ιωνικές κύλικες και σκύφοι και η κορινθιακή κεραμική, που βρέθηκαν στην επιφάνεια της οχύρωσης και πάνω από το στρώμα καταστροφής (**εικ.83.2-5**). Αξιοσημείωτη είναι η ιωνική οinoχόη από τον χώρο 3, η οποία χρονολογείται την περίοδο ίδρυσης της Φαναγόρειας. Καθώς όλα τα άλλα αντικείμενα δεν μπορούν να χρονολογηθούν πριν το 520 π.Χ., φαίνεται πως εκείνη θα ήταν και η περίοδος ανέγερσης της κατασκευής. Αντιστοίχως, το στρώμα καταστροφής χρονολογείται γύρω στο 475 π.Χ.

Ο Κουζνετσώφ έχει ερμηνεύσει τα κτίσματα ως χώρους κατασκευής, επιδιόρθωσης και φύλαξης όπλων και ως χώρους αποθήκευσης. Επιπλέον, έχει υποστηρίξει πως αυτό το σύστημα οχύρωσης αποσκοπούσε όχι μόνον στην υπεράσπιση της πόλης, αλλά και στην όσο το δυνατόν μέγιστη αξιοποίηση του διαθέσιμου χώρου.

Σχεδόν 20 μ. δυτικά της προαναφερθείσας κατασκευής έχει εντοπιστεί άλλο τμήμα τειχών, το οποίο μάλλον αποτελεί την συνέχειά της. Πρόκειται για γωνία τείχους με λίθινο τοιχοβάτη και πλινθοδομή. Οι δύο τοίχοι που την σχηματίζουν έχουν πάχος 1,1 μ. Ο τοίχος με άξονα Β-Ν έχει σωζόμενο μήκος 4 μ., ενώ ο άλλος με άξονα Δ-Α έχει 2 μ.²⁵⁵

3.2. Αστική ανάπτυξη

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η πρώτη εγκατάσταση συντελέστηκε στην Άνω Πόλη. Η Φαναγόρεια από την στιγμή της ίδρυσής της κτίστηκε βάσει σχεδιασμού και δεν υπήρξε προϊόν άναρχης δόμησης, με όλα τα κτήρια να έχουν κοινό προσανατολισμό ΒΔ-ΝΑ. Ορίστηκαν εξ αρχής οι οδοί και οι στενωποί που θα χώριζαν τον οικισμό σε ζώνες δημόσιας και ιδιωτικής ζωής, αν και ορισμένες οικίες καταπατούν τις οδούς. Οι οδοί και οι στενωποί ήταν στρωμένες με λίθους ή κεραμίδια. Το πλάτος των πρώτων έφθανε τα 2,5 μ. και των δευτέρων τα 0,55-0,6 μ. Μία βασική οδός με κατεύθυνση ΒΑ-ΝΔ διέσχιζε την αρχαϊκή πόλη οδηγώντας σε μια μικρή πλατεία μπροστά από την δυτική πύλη, περνώντας μπροστά από τα δημόσια κτήρια (εικ. 67, 84).

Είναι δύσκολο να κατανοηθεί χωρίς περαιτέρω ανασκαφές, αν η αρχική πόλη επεκτείνετο έξω από τα όρια του λόφου ή όχι. Στη δεύτερη περίπτωση αυτό θα σήμαινε πως κατά την άφιξή τους οι άποικοι θα συνιστούσαν έναν πολύ μικρό αριθμό ανθρώπων, από μερικές δεκάδες μέχρι δύο ή τρεις εκατοντάδες.²⁵⁶

Προς το παρόν έχουν αποκαλυφθεί πάνω από 20 κτήρια με την πλειονότητα να αφορά οικίες, οι οποίες είναι διαφορετικού βαθμού διατήρησης. Οι διαστάσεις των

²⁵⁵ Kuznetsov 2018β.

²⁵⁶ Το στοιχείο αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό για την διερεύνηση του χαρακτήρα της πρώιμης αποικίας, αν και στην δημοσίευση δεν είναι σαφές πώς προκύπτουν οι αριθμοί.

οικιών της αρχικής πόλης είναι συνήθως αρκετά μικρές, γύρω στα 10-20 μ², αν και στα τέλη της αρχαϊκής εποχής απαντώνται οικίες με μεγαλύτερο εμβαδόν.²⁵⁷

Όπως σε άλλες ιωνικές αποικίες, έτσι και στην Φαναγόρεια οι άποικοι μετέφεραν τις μεθόδους οικοδόμησης από την μητρόπολή τους, προσαρμοσμένες όμως στα τοπικά χαρακτηριστικά. Στην Φαναγόρεια ελλείπει λίθου χρησιμοποιήθηκαν ωμόπλινθοι, η κατασκευή των οποίων απαιτούσε ιδιαίτερο κόπο από τους αποίκους.²⁵⁸ Αυτός ο τρόπος κατασκευής αφορά ως επί το πλείστον την αρχική φάση της πόλης, δηλαδή την αρχαϊκή και πρώιμη κλασική περίοδο, αν και συνεχίστηκε μέχρι και την εποχή των Χαζάρων (7ος-10ος αι. μ.Χ.).²⁵⁹ Σε αυτές τις πρώιμες οικίες σώζονται περίπου από 2-3 έως 7-9 σειρές ωμοπλίνθων, χωρίς λίθινο τοιχοβάτη.²⁶⁰

Η Οικία 212 βάσει των ευρημάτων της χρονολογείται την πρώτη δεκαετία άφιξης των Ελλήνων. Είναι πλινθόκτιστη και διατηρεί τον βόρειο τοίχο της σε μήκος 3 μ. και μικρό τμήμα του δυτικού (**εικ. 86**). Κτίστηκε σε έδαφος με κατωφέρεια και

²⁵⁷ Kuznetsov 2010, 251. Kuznetsov και Zavoykin 2014, 36-7. Kuznetsov 2018α, 135-7, εικ. 1. Στις αποικίες του βόρειου Εύξεινου Πόντου συχνά η εικόνα των αρχαϊκών πόλεων είναι άγνωστη. Ως αποτέλεσμα, πολλοί Ρώσοι ερευνητές αναφερόμενοι στις πρώτες ελληνικές αποικίες κάνουν λόγο για 'βαρβαρικούς' οικισμούς, οι οποίοι δημιουργήθηκαν χωρίς σχέδιο και επεκτάθηκαν αυτόνομα. Αυτή η άποψη βασίζεται εν πολλοίς στην επίσης ρωσική θεωρία σχετικά με τα «υπόσκαφα», δηλαδή τις ημι-υπόγειες κατοικίες, στις οποίες υποτίθεται ζούσαν οι πρώτοι Έλληνες άποικοι. Όμως, όπως φαίνεται από την περίπτωση της Φαναγόρειας δεν ήταν απίθανο στην καινούργια χώρα να χαραχθεί σχέδιο εξ αρχής από τους αποίκους: Kuznetsov 2018α, 135-7. Για την άποψη του Κουζνετσώφ, σύμφωνα με την οποία τα θεωρούμενα υπόσκαφα των πρώιμων ετών στις αποικίες του βόρειου Εύξεινου Πόντου αποτελούν στην πραγματικότητα τα υπόγεια τμήματα υπέργειων κατοικιών, οι οποίες δεν σώζονται βλ. Kuznetsov 1999. Kuznetsov 2003, 918-21. Kuznetsov 2018γ. Ανάλογου είδους κατασκευές, τουλάχιστον 100, έχουν έρθει στο φως και στο Καραμπουρνάκι και είναι ορθογωνίου ή ελλειπτικού σχήματος. Κάποιες φαίνεται να προηγούνται των ελληνικού τύπου κτισμάτων και χρονολογούνται πιθανόν στα τέλη του 8ου αι. π.Χ. με αρχές του 7ου αι. π.Χ. Βρίσκονταν σε χρήση και κατά την αρχαϊκή φάση της πόλης, προσαρμοσμένες στις ελληνικού τύπου οικίες. Σε αυτές ως επί το πλείστον ανευρέθη πεταμένη παραγωγή. Πιθανόν οι κατασκευές αυτές να ήταν αποθηκευτικού χαρακτήρα ή να σχετίζονταν με διαδικασίες παραγωγής. Βλ. Tsiafakis 2010, 384, εικ. 268, 269. Tsiafakis 2013, 62-6, εικ.3-11.

²⁵⁸ Kuznetsov 2018α, 135. Πρόκειται για μια τεχνική που δεν απαιτεί ιδιαίτερη τεχνογνωσία ούτε πολύ χρόνο, αλλά συγκεκριμένα εργαλεία και πηλό. Σύμφωνα με τον Κουζνετσώφ (Kuznetsov 1999, 543-4), μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι Ίωνες άποικοι το πρώτο διάστημα της εγκατάστασής τους μέχρι να κτίσουν τις οικίες τους θα διέμεναν είτε στο πλοίο είτε σε σκηνές και θα εξερευνούσαν την περιοχή για κοιτάσματα πηλού προκειμένου να κατασκευάσουν τους ωμόπλινθους.

²⁵⁹ Kuznetsov 2015, 284.

²⁶⁰ Kuznetsov 2001, 324.

γι' αυτό χρειάστηκε να τοποθετηθούν πλίνθοι σε διαφορετικές ποσότητες ανάλογα με το κάθε σημείο, ούτως ώστε να φθάσουν σε ίσο επίπεδο.²⁶¹

Η Οικία 205, που χρονολογείται στα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ., βρίσκεται λίγα μέτρα βορειότερα της οικίας 212. Από αυτήν έχουν διατηρηθεί τμήματα των τριών τοίχων της (εικ.87). Οι δύο εξ αυτών σχηματίζουν μεταξύ τους ορθή γωνία και αποτελούσαν τους εξωτερικούς τοίχους, ενώ ο τρίτος τον εσωτερικό. Το σωζόμενο ύψος της κατασκευής είναι τα 0,6 μ., διατηρώντας 9 σειρές ωμοπλίνθων. Η οικία είχε κτιστεί σε πλαγιά προς την βόρεια πλευρά και όχι σε επίπεδο έδαφος, όπως δηλαδή και η οικία 212. Ως αποτέλεσμα, οι αρχαίοι κτίστες έπρεπε και εδώ να αυξήσουν την ποσότητα των πλίνθων στον δυτικό και ανατολικό τοίχο από τα νότια προς τα βόρεια. Στην ανασκαφή ήρθε στο φως μόνο το δυτικό τμήμα της οικίας. Το εμβαδόν του ήταν περίπου 65 μ.². Παρακείμενη στην βόρεια πλευρά του κτηρίου ήταν η αυλή με εμβαδόν πάνω από 42 μ.². Στη ΝΔ γωνία της αποκαλύφθηκε τμήμα εστίας περικυκλωμένης από ωμοπλίνθους.²⁶²

Κατά την αρχαϊκή εποχή ορισμένες οικίες διέθεταν υπόγεια, τα οποία εξυπηρετούσαν τις ανάγκες του νοικοκυριού. Μια τέτοια περίπτωση συνιστά και το υπόγειο 266 (εικ.88), του οποίου η ανατολική πλευρά είναι κατεστραμμένη και δεν επιτρέπει να κατανοηθούν οι διαστάσεις του. Το σωζόμενο εμβαδόν είναι πάνω από 8μ.². Οι τοίχοι του υπέργειου κτηρίου έχουν καταστραφεί από μεταγενέστερες οικοδομικές εργασίες. Το βάθος του υπογείου από την σημερινή επιφάνεια είναι 1,2 μ. Στους τοίχους του σώζονται 16-18 σειρές ωμοπλίνθων.²⁶³

Η Οικία 5 συνιστά μια εκ των πρωιμότερων της Φαναγόρειας (εικ.89). Είναι σχεδόν ορθογωνίου σχήματος με διαστάσεις 3,7-4×6,5-6,9 μ. άρα και με εμβαδόν λίγο μεγαλύτερο από 25 μ.². Ήταν εξολοκλήρου πλινθόκτιστη, με τους τοίχους να είναι θεμελιωμένοι απευθείας στην άμμο. Οι ωμόπλινθοι ήταν τοποθετημένοι με την μακρά πλευρά τους κατά μήκος του τοίχου και είχαν διαστάσεις 0,52 × 0,45 × 0,07 μ.

Μία λιθόστρωτη οδός χώριζε την Οικία 5 από την Οικία 9, η οποία είναι της ίδιας εποχής. Από αυτήν σώζεται η ΝΑ γωνία. Οι τοίχοι κατασκευασμένοι από πλίνθους επίσης ήταν θεμελιωμένοι στο αμμόδες χώμα. Αν και το συνολικό εμβαδόν της μας είναι άγνωστο, υπολογίζεται πως ήταν οπωσδήποτε μεγαλύτερο των 12 μ.².

²⁶¹Kuznetsov 2010, 450, εικ. 23. Kuznetsov 2015, 284, εικ. 1-2.

²⁶²Kuznetsov 2015, 284- 287, εικ. 3-4.

²⁶³Kuznetsov 2015, 287, εικ. 6. Βλ. και σημείωση 257.

Στο εσωτερικό της διατηρείται δάπεδο *in situ* το οποίο αποτελείται από στρώμα πατημένου πηλού καλυμμένου με λεπτότερο στρώμα κιτρινωπού πηλού.²⁶⁴

Οι Οικίες 5 και 9 χρονολογούνται στο γ' τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ. Η καταστροφή των δύο οικιών φαίνεται να συντελέσθηκε πριν από το 520 π.Χ. Αυτό καταμαρτυρεί η κατασκευή δύο λάκκων αυτής της περιόδου στις οικίες, αλλά και το στρώμα καταστροφής (στάχτη, απανθρακωμένο δάπεδο κλπ) στην Οικία 5. Κάτω από την οικία 5 έχει εντοπιστεί λάκκος, ο οποίος περιέχει κεραμική που χρονολογείται γύρω στο 540 π.Χ. Γι' αυτό θεωρείται πως η οικία 5 αντικατέστησε μια οικία που χρονολογείται από την στιγμή της άφιξης των Ιώνων στη Φαναγόρεια.²⁶⁵

Βορειότερα της Οικίας 9 βρισκόταν η Οικία 6, ή αλλιώς η «Οικία του γλύπτη», μια από τις καλύτερα σωζόμενες οικίες της Άνω Πόλης και επίσης πλινθόκτιστη (εικ.90). Διέθετε υπόγειο βάθους 0,60-0,70 μ. κάτω από την αρχαία επιφάνεια και ήταν τραπεζοειδούς σχήματος με εμβαδόν 13 μ.². Οι διαστάσεις των ωμοπλίνθων είναι 0,57 × 0,42 × 0,7 μ. Οι τοίχοι από την εσωτερική και εξωτερική πλευρά ήταν καλυμμένοι από λεπτό στρώμα πηλού και το πάχος τους ήταν περίπου 0,43-0,45 μ. Υπολογίζεται πως για την κατασκευή του κτηρίου χρησιμοποιήθηκαν περίπου 1.500 ωμόπλινθοι. Στον ανατολικό τοίχο η οικία έφερε θύρα, στην οποία οδηγούσαν τέσσερα σκαλοπάτια. Κοντά στο κέντρο του νότιου τοίχου αποκαλύφθηκε πλινθόκτιστη κατασκευή, η οποία μάλλον χρησίμευε ως πάγκος εργασίας ή αποθήκευσης φαγητού. Τα πρωιμότερα ευρήματα χρονολογούνται στα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ., αν και είναι πιθανόν η κατασκευή του κτηρίου να είναι αρχαιότερη. Η καταστροφή του κτηρίου φαίνεται ότι συντελέσθηκε στο β' τέταρτο του 5^{ου} αι. π.Χ. Είναι εμφανές πως το κτήριο καταστράφηκε μετά από ισχυρή πυρκαγιά, όπως καταδεικνύουν το στρώμα στάχτης, το αποτύπωμα του ξύλινου πατώματος που σώζεται στον ανατολικό τοίχο και το απανθρακωμένο ξύλινο καλάθι δίπλα από την θύρα. Οι πλίνθοι ήταν κατασκευασμένοι από ανοιχτόχρωμο καθαρό πηλό, αρκετά ξηρό και χωρίς προσμίξεις ξένων στοιχείων.²⁶⁶

Νοτίως της Οικίας 9 έχει εντοπιστεί εργαστήριο χαλκοπλαστικής, το οποίο σώζει σε χαμηλό ύψος κλίβανο διαστάσεων 1,2 × 2 μ. κτισμένου σε βάθος 0,6 μ. στο χώμα, καθώς και σκωρίες και άλλα απορρίμματα. Βάσει της κεραμικής το εργαστήριο χρονολογείται στα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ. με αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ.

²⁶⁴Kuznetsov 2003, 911.

²⁶⁵Kuznetsov 2003, 911, 913.

²⁶⁶Kuznetsov 2001, 324, εικ.6. Kuznetsov 2003, 912. Kuznetsov 2015, 290.

Ιδιαίτερα σημαντικό εύρημα συνιστά το τμήμα πήλινης μήτρας για την χύτευση αγγαμάτων φυσικού μεγέθους με την τεχνική του χαμένου κεριού. Σώζει αποτύπωμα δακτύλων (εικ.91). Κάποια τμήματα της μήτρας εντοπίστηκαν στην Οικία 6, στην οποία επίσης βρέθηκαν δύο τμήματα μαρμάρινων γλυπτών στον τύπο της κόρης. Γι' αυτούς τους λόγους το εργαστήριο και η οικία έχουν θεωρηθεί ιδιοκτησία κάποιου καλλιτέχνη από την Τέω, ο οποίος ερχόμενος στη Φαναγόρεια θα συνέχισε την εργασία του.²⁶⁷

Πάνω από την Οικία 9 ανεγέρθη η Οικία 3 μετά την καταστροφή της προγενέστερης, δηλαδή γύρω στο 520 π.Χ. Από αυτήν σώζεται μόνο το ανατολικό τμήμα. Η Οικία 3 επίσης ήταν λιθόκτιστη με τους τοίχους να θεμελιώνονται απευθείας στο έδαφος και με εμβαδόν παραπάνω από 14 μ.². Οι διαστάσεις των ωμοπλίνθων είναι 0,5× 0,5× 0,6 μ. Η οικία διέθετε πλακόστρωτο δάπεδο και στη ΝΑ γωνία της εστία, η οποία στη βόρεια πλευρά της έφερε χώρισμα από καθέτως τοποθετημένους πλίνθους.

Ανατολικά της Οικίας 3 σώζεται ο δυτικός τοίχος της οικίας 11. Οι οικίες 3, 6 και 11 θεωρούνται μεταξύ τους σύγχρονες. Βάσει της στρωματογραφίας τους θεωρούνται μεταγενέστερες των οικιών 5 και 9.²⁶⁸

²⁶⁷Kuznetsov 2001, 324, εικ. 6. Tsetskhladze 2002, 133. Kuznetsov 2004, 912-3.

²⁶⁸Kuznetsov 2004, 913.

4. ΛΑΤΡΕΙΕΣ

4.1. Αφροδίτη Απάτουρος

Το όνομα της Φαναγόρειας έχει συνδεθεί στη βιβλιογραφία με τη λατρεία της Αφροδίτης Απατούρου. Την πιο λεπτομερή περιγραφή για τη λατρεία της παρέχει ο Στράβων, όταν αναφέρεται στις πόλεις που υπάρχουν στη νήσο της Κοροκονδαμίτιδος λίμνης και επί της Σινδικής:

εἰσπλεύσαντι δ' εἰς τὴν Κοροκονδαμίτιν ἢ τε Φαναγόρειά ἐστι πόλις ἀξιόλογος καὶ Κῆποι καὶ Ἑρμώνασσα καὶ τὸ Ἀπάτουρον τὸ τῆς Ἀφροδίτης ἱερὸν [...] ἔστι δὲ καὶ ἐν τῇ Φαναγορείᾳ τῆς Ἀφροδίτης ἱερὸν ἐπίσημον τῆς Απατούρου: ἐτυμολογοῦσι δὲ τὸ ἐπίθετον τῆς θεοῦ μῦθόν τινα προστησάμενοι, ὡς ἐπιθεμένων ἐνταῦθα τῇ θεῷ τῶν γιγάντων ἐπικαλεσαμένη τὸν Ἡρακλέα κρύψειεν ἐν κευθμῶνί τινι, εἶτα τῶν γιγάντων ἕκαστον δεχομένη καθ' ἓνα τῷ Ἡρακλεῖ παραδιδούῃ ἡ δολοφονεῖν ἐξ ἀπάτης.

(Στράβ. 11.2.10).

Καθώς κάποιος εισπλέει στην Κοροκονδαμίτιν και η Φαναγόρεια υπάρχει, πόλη αξιόλογη, και οι Κήποι και η Ερμώνασσα και το Απάτουρον, το ιερό της Αφροδίτης. [...]. Βρίσκεται επιπλέον και στην Φαναγόρεια επίσημο ιερό της Αφροδίτης Απατούρου. Και ετυμολογούν το επίθετο της θεάς προβάλλοντας κάποιον μύθο, ότι τάχα, όταν εδώ επιτέθηκαν στη θεά οι γίγαντες, αφού ζήτησε βοήθεια από τον Ηρακλή να την κρύψει σε έναν κρυψώνα, έπειτα αφού δεχόταν καθένα από τους γίγαντες ξεχωριστά, τον παρέδιδε στον Ηρακλή να τον σκοτώσει με απάτη.

(μετάφραση: Α. Μαστοράκου)

Η διπλή αναφορά για το ιερό της Απατούρου εντός του ίδιου κειμένου, οδήγησε παλαιότερους μελετητές στο συμπέρασμα ότι υπήρχαν δύο ομώνυμα ιερά: το ένα σε κάποιο σημείο του Ασιατικού Βοσπόρου και το άλλο στην Φαναγόρεια.²⁶⁹ Η άποψη

²⁶⁹ Η άποψη σύμφωνα με την οποία στην χερσόνησο Ταμάν υπήρχαν δύο ιερά της Αφροδίτης Απατούρου, εκ των οποίων το ένα στη Φαναγόρεια, είχε υποστηριχθεί κατά το παρελθόν από πολλούς μελετητές. Για την παλαιότερη βιβλιογραφία βλ. Kuznetsov 2014, 112, σημ. 8. Με εξαίρεση την Ustinova, οι υπόλοιποι ερευνητές αναλώνονταν σε τοπογραφικά ζητήματα. Για

αυτή έχει δεχθεί έντονη κριτική από τον Κοσελένκο, τον Κουζνετσώφ και τον Braund, οι οποίοι υποστηρίζουν πως έχει γίνει παρερμηνεία της πηγής και πως ο Στράβων αναφέρεται σε ένα και μοναδικό ιερό της Αφροδίτης Απατούρου.²⁷⁰ Κατά τη γνώμη του δεύτερου εκ των προαναφερθέντων μελετητών η χρήση του *ἔστι δὲ καὶ* μπορεί να ερμηνευθεί ως ένδειξη ότι μεταξύ άλλων χαρακτηριστικών της Φαναγόρειας, υπήρχε επίσης και το ιερό της Απατούρου, και ότι ο Στράβων αναφέρεται εκ νέου στο ίδιο ιερό που είχε αναφερθεί στην αρχή.²⁷¹

Μολοταύτα, η θέση αυτή μπορεί να δεχθεί περαιτέρω σχολιασμό. Στο κείμενό του ο Στράβων, όταν αναφέρεται για πρώτη φορά στο Απάτουρον, το τοποθετεί μετά από μια σειρά άλλων πόλεων που μεσολαβούν ανάμεσα σε αυτό και την Φαναγόρεια. Εάν το πρώτο Απάτουρον που αναφέρεται βρισκόταν εντός των ορίων της Φαναγόρειας, τότε ο συγγραφέας θα αναφερόταν σε αυτό αμέσως μετά την Φαναγόρεια και όχι αφού είχε ήδη παρεμβάλει τα ονόματα δύο άλλων πόλεων. Επιπλέον, στην δεύτερη αναφορά του για το ιερό της Απατούρου, χρησιμοποιεί το επίθετο *ἐπίσημον*, γεγονός που υποδηλώνει έναν διαχωρισμό ανάμεσα στα δύο ιερά. Το Απάτουρον της Φαναγόρειας θα ήταν ο επίσημος τόπος λατρείας της Αφροδίτης, εν αντιθέσει με το Απάτουρον που βρισκόταν κάπου αλλού στην Ταμάν και το οποίο ίσως να ήταν ήσσονος σημασίας σε σχέση με το Απάτουρον της Φαναγόρειας. Ακόμη, η φράση *«ἔστι δὲ καὶ»* είναι πιο πιθανόν να μεταφράζεται ως «επιπλέον» σε σχέση με τις υπόλοιπες πληροφορίες που έχουν δοθεί προηγουμένως. Τέλος, η ευρέως διαδεδομένη λατρεία της Αφροδίτης σε διάφορες πόλεις του Βοσπόρου, όπως θα γίνει κατανοητή εν συνεχεία, δείχνει πως η Φαναγόρεια δεν θα μπορούσε να έχει το αποκλειστικό προνόμιο στην λατρεία της θεάς και επομένως θα μπορούσε να υπάρχει ένα υπερτοπικό ιερό της στον Ασιατικό Βόσπορο. Συνεπώς, κατά την γνώμη μου, είναι πιο πιθανή η ύπαρξη δύο ιερών της Αφροδίτης με την επίκληση Απάτουρος στον Ασιατικό Βόσπορο, εκ των οποίων το ένα στην Φαναγόρεια.

παράδειγμα, ο Gaidukevich (1949, 147-8) ήταν ο πρώτος που έκανε λόγο για δύο ιερά, 'τοποθετώντας' το πρώτο στην Σινδική και πιο χαμηλά από το ύψος της Φαναγόρειας και το δεύτερο στην Φαναγόρεια, ταυτίζοντάς το, όμως, με τα κατάλοιπα ενός ναού που τότε είχε αποδοθεί στην Αφροδίτη (βλ. Κεφάλαιο 4.6) και λαμβάνοντας υπ' όψιν τις επιγραφές που είχαν εντοπιστεί στο ίδιο σημείο. Οι όποιες θεωρητικές προσπάθειες 'τοποθέτησης' του Απατούρου στην Ταμάν έχουν απορριφθεί από τη σύγχρονη έρευνα. Για το ιστορικό των διάφορων προτάσεων γύρω από την θέση του ιερού βλ. Ustinova 1999, 29-30.

²⁷⁰Koshelenko 2010, 362. Kuznetsov 2014, 113. Braund 2018, 222. Επίσης, για την άποψη υπέρ της ύπαρξης ενός ιερού, όχι στην Φαναγόρεια, αλλά στην Ερμώναςσα βλ. Zubarev 2005, 353-4.

²⁷¹Kuznetsov 2014, 113.

Φιλολογικά η λατρεία της πιστοποιείται εκτός της αναφοράς του Στράβωνος και από τον Στέφανο τον Βυζάντιο, ο οποίος, μολονότι αξιοποιεί ως πηγή τον Στράβωνα, χρησιμοποιεί επίσης ως πηγή και τον Εκαταίο τον Μιλήσιο, ο οποίος φαίνεται ότι γνώριζε την ύπαρξη ενός ομώνυμου κόλπου:

Ἀπάτουρον, τὸ τῆς Ἀφροδίτης ἱερὸν ἐν Φαναγορείᾳ, Στράβων ἐνδεκάτῃ ἐτυμολογοῦσι δὲ οὕτως. [...] Ἐκαταῖος δὲ κόλπον οἶδε τὸν Ἀπάτουρον ἐν τῇ Ἀσίᾳ. τὸ τοπικὸν Ἀπάτουρος, ἀλλὰ καὶ Ἀπατουρίτης. δύναται καὶ Ἀπατούριος καὶ Ἀπατουρεὺς.

Στέφ. Βυζ. (λ. *Ἀπάτουρον*)

Ἀπάτουρον: το ἱερό της Αφροδίτης στη Φαναγόρια, Στράβων, ενδέκατο βιβλίο.[...] Ο Εκαταίος γνωρίζει κόλπο Ἀπάτουρον στην Ασία. Το τοπικό (ουσιαστικό) Ἀπάτουρος, αλλά και Απατουρίτης. Μπορεί και Απατούριος και Απατουρεὺς.
(μετάφραση: Α. Μαστοράκου)

Εκτός από τις φιλολογικές μαρτυρίες, η λατρεία της Αφροδίτης στην Φαναγόρεια πιστοποιείται και από το επιγραφικό υλικό. Συνολικά, από τον Βόσπορο προέρχονται δέκα επιγραφές από βάσεις αγαλμάτων με την επίκληση της Αφροδίτης ως *Ουρανίας μεδούσης Απατούρου*.²⁷² Τρεις εξ αυτών έχουν εντοπιστεί στην Φαναγόρεια.

Η πρώτη, ύψους 32 εκ., μήκους 87 εκ., και πάχους 62 εκ., προέρχεται από μαρμάρινη βάση αγάλματος. Βρέθηκε το 1856 στην Κεντρική Ανασκαφή²⁷³ (**εικ.92**):

Ἀπ [ολλ]όδω[ο]ς Φαναγόρεω [ἀ]νέθηκεν
Ἀφροδίτῃ Οὐρανίῃ Ἀπατούρο μεδεούσῃ [ι]
ἄρχοντος Παιρισάδεος Βοσπόρου καὶ
Θευδοσίης καὶ βασιλεύοντος Σίνδων καὶ
Μαϊτῶν πάντων.
(CIRB 971)²⁷⁴

²⁷²Μεδέουσα, από τον αιολικό τύπο μέδεις, δηλαδή βασιλεύουσα, κυρίαρχος, προστάτιδα. Συνήθως, αφορά περιπτώσεις Αφροδίτης ή και Αθηνάς, ενώ στο αρσενικό γένος Δία. Liddel και Scott, λ. μεδέων. Στο Βασίλειο του Βοσπόρου αφορά και άλλες θεότητες (CIRB 22).

²⁷³Struve 1965, 552-3.

Η δεύτερη, ύψους 38 εκ., μήκους 82 εκ. και πάχους 78 εκ., προέρχεται επίσης από μαρμάρινη βάση αγάλματος. Είναι αυτή που βρέθηκε το 1853 στην Κεντρική Ανασκαφή και εξαιτίας της ξεκίνησε να ανασκάπτεται ο οικισμός²⁷⁵:

Κασσαλία Πόσιος ανέθηκε Αφροδίτηι

Ουρανίη ἄρχοντος Παιρισάδεος

Βοσπόρου καὶ Θεοδοσίης

[κ]αὶ βασιλεύοντος Σίνδων, Μαϊτῶν,

[Θ]ατέων, Δόσχων.

(CIRB972)²⁷⁶

Η τρίτη, που αποτελούσε επίσης βάση αγάλματος, ύψους 55 εκ. και μήκους 85 εκ., βρέθηκε στις ενάλιες έρευνες του 1999. Είχε χρησιμοποιηθεί ως οικοδομικό υλικό για την κατασκευή του λιμένος τον 3ο -4ο αι. μ.Χ. (εικ.93)²⁷⁷

Οι πρώτες δύο χρονολογούνται ακριβώς την περίοδο 349-310 π.Χ. λόγω της αναφοράς στον Παιρισάδη Α΄, βασιλέα του Βασιλείου του Βοσπόρου. Η τρίτη επιγραφή μπορεί να χρονολογηθεί μεταξύ του 16 και 22 μ.Χ.²⁷⁸

Τρεις ακόμη προέρχονται από το Παντικάπαιον, την πρωτεύουσα του Βασιλείου. Η πρωιμότερη (CIRB 75) χρονολογείται στο 150-125 π.Χ. Αποτελεί ανάθημα θιάσου. Στο ανώτερο τμήμα της βάσης απεικονίζεται έφιππη Αφροδίτη σε κύκνο με σκήπτρο στο αριστερό της χέρι. Δεξιά της μια μικρόσωμη μορφή πιθανόν να είναι ο Έρως. Η μοναδική αυτή απεικόνιση της Αφροδίτης Ουρανίας του Βοσπόρου μας επιτρέπει να κατανοήσουμε τη μορφή της (εικ.94).²⁷⁹ Η δεύτερη (CIRB 31) χρονολογείται στο 9 π.Χ.-7 μ.Χ., και η τρίτη (CIRB 35) στο 243 μ.Χ.

²⁷⁴ Κατά τον Braund (2018, 230), η αναφορά στο όνομα Φαναγόρης, δείχνει ίσως ότι ο αναθέτης ανήκε στην ελίτ του Ασιατικού Βοσπόρου, η οποία προέβαλλε σύνδεση με τον οικιστή της πόλης.

²⁷⁵ Struve 1965, 553.

²⁷⁶ Η CIRB 972 μολονότι αναφέρει την θεά μόνο ως *Ουρανία* χωρίς την επίκληση Απάτουρος, είναι βέβαιον ότι συγκαταλέγεται στην ίδια κατηγορία με τις υπόλοιπες επιγραφές. Koshelenko 2010, 371.

²⁷⁷ Kuznetsov 2006, 155-61, εικ. 1-4.

²⁷⁸ Kuznetsov 2006, 161.

²⁷⁹ Braund 2018, 225-6. Ο Braund (2018, 226-7) εκφράζει το ενδεχόμενο θυσιών κύκνων προς τη θεά σε αντιστοιχία με των χηνών, καθώς οι κύκνοι ήταν αρκετά συχνοί στην περιοχή λόγω του μεταναστευτικού τους ταξιδιού και συχνά αποτελούσαν έδεσμα για τους κατοίκους, όπως

Μία ακόμη (*CIRB* 1111) που χρονολογείται την περίοδο 389-348 π.Χ. επί Λεύκωνος, βρέθηκε εντοιχισμένη σε τύμβο κοντά στη λίμνη Τσοκούρ, γεγονός που δείχνει ότι αποτελούσε υλικό που επαναχρησιμοποιήθηκε και ότι προερχόταν από το ιερό της Απατούρου, ίσως αυτό της Φαναγόρειας.²⁸⁰ Κάτι αντίστοιχο μπορεί να θεωρηθεί και για την επιγραφή (*CIRB* 1045) που βρέθηκε στο προαύλιο εκκλησίας στο σημερινό χωριό Ταμάν, δηλαδή στην αρχαία Ερμώνασσα, η οποία χρονολογείται στο 105 μ.Χ.²⁸¹:

[Τιβέριος Ίούλιος βασι]λεὺς Σαυρομ[άτης φιλόκαισαρ καὶ]
[φιλορῶμαιος, εὐσεβής], ἀρχιερεὺς τῶν Σεβασ[τῶν διαβίου]
[— — — — — τὰς] περὶ ναῖους στοὰ[ς τὰς] τῶν [— —]
[— — — — — χρόνῳ κα]θηρημένας ἐκ θεμελίων διεγείρας
[— — — — — — Ἀφρο]δείτηι Ἀπατουριάδι καθειέρωσεν
[δι' ἐπιμελείας — — — — —] τοῦ ἐπὶ τῶν ἱερῶν ἐντῶι βυ' [ἔτει].
(*CIRB* 1045)

Στοιχείο που διαφοροποιεί την επιγραφή αυτή από όλες τις υπόλοιπες είναι η απουσία της επίκλησης «Ουρανία» και η χρήση του επιθέτου «Απατουριάς» σε δοτική πτώση. Οι αναφερόμενες στοές που ανοικοδομήθηκαν, ίσως μαζί με άλλες κατασκευές, αποτελούσαν τμήμα του ιερού της Απατούρου και συνιστούσαν ανάθεση εκ μέρους του Σαυρομάτη.²⁸²

Επομένως, είναι πιθανόν ότι οι μισές από τις επιγραφές με την συγκεκριμένη επίκληση προέρχονται από την Φαναγόρεια, αν προσθέσουμε στις τρεις που βρέθηκαν εκεί και τις άλλες δύο που χρησιμοποιήθηκαν ως οικοδομικό υλικό σε μεταγενέστερη εποχή.²⁸³ Η πιο πρώιμη επιγραφή (*CIRB* 1234), η οποία χρονολογείται τον 5^ο π.Χ., προέρχεται από την περιοχή του ανατολικού Κουμπάν.²⁸⁴ Η χρονολόγησή της τόσο νωρίς έχει μεγάλη σημασία, διότι δείχνει πως η λατρεία της Απατούρου

και τα άλλα πουλιά. Επίσης, ο συγγραφέας παρατηρεί πως ο κύκνος δεν ήταν άγνωστος στη νομισματοκοπία της Τέω και των Κλαζομένων.

²⁸⁰Kuznetsov 2014, 120.

²⁸¹Οι χωρικοί του Ταμάν χρησιμοποιούσαν ως λατομείο την αρχαία Φαναγόρεια: Kuznetsov 2014, 120.

²⁸²Braund 2018, 231-2.

²⁸³Kuznetsov 2014, 120.

²⁸⁴Ustinova 1999, 32.

υπήρχε στην περιοχή την εποχή του Εκαταίου του Μιλησίου.²⁸⁵ Η επιγραφή αυτή είναι χαμένη σήμερα, αλλά σώζεται το σχέδιό της από τον A. de la Motraye, τον περιηγητή που την βρήκε στις αρχές του 18ου αι. Σε αυτό απεικονίζεται μια ημίγυμνη Αφροδίτη που δεν έχει σχέση με την Αφροδίτη της επιγραφής του Παντικαπαίου. Στο κέντρο προβάλλεται μία ανδρική μορφή, στα αριστερά ο Ποσειδώνας με την τρίαινα και στα δεξιά ο Έρως μαζί με μια γενειοφόρο ώριμη ανδρική μορφή με πύλο, που μας θυμίζει την μορφή στα νομίσματα της πόλης και που κατά τον Braund ίσως ταυτίζεται με τον Ήφαιστο (εικ.95).²⁸⁶ Τέλος, μία ακόμη αποσπασματική επιγραφή προέρχεται από τον Τάναϊ (σημ. Δον).²⁸⁷

Εκτός των φιλολογικών και επιγραφικών μαρτυριών και τα αρχαιολογικά ευρήματα κάνουν λόγο για την λατρεία της Αφροδίτης στην Φαναγόρεια. Το 1896 βρέθηκε μαρμάρινο γλυπτό Αφροδίτης, πιθανόν του 4^{ου} αι. π.Χ.²⁸⁸ Την λατρεία της θεάς μαρτυρεί μεγάλος αριθμός πήλινων ειδωλίων, τα περισσότερα εκ των οποίων αποτελούσαν εισαγωγές.²⁸⁹

Από τη νεκρόπολη προέρχεται η διάσημη πλαστική λήκυθος, η οποία χρονολογείται στα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ., και στην οποία απεικονίζεται η Αφροδίτη να πλαισιώνεται από κοχύλια (εικ.97) (Ερμιτάζ, Φα 1869.9). Είναι κατασκευασμένη από πηλό και έχει ύψος 17 εκ. Σώζει σε ικανοποιητικό βαθμό το χρώμα της. Στο σώμα διατηρούνται περίτεχνες ροδαλές αντανakλάσεις, ενώ οι χρυσές λεπτομέρειες προσδίδουν μια ιδιαίτερη κομψότητα. Τα κοχύλια που περιβάλλουν την μορφή καταλήγουν σε γαλανά κύματα. Το αγγείο χρησίμευε για την αποθήκευση αρωματικού ελαίου.²⁹⁰ Το αγγείο αποτελεί εισαγωγή από την Αθήνα και λόγω του θέματός του καταδεικνύει τη θαλάσσια φύση της θεάς.²⁹¹

Ανάμεσα στα ειδώλια υπάρχουν και τοπικές δημιουργίες. Από την ελληνιστική εποχή προέρχεται ειδώλιο γυναικείας μορφής καθιστής σε βράχο με δελφίνι,²⁹² ενώ

²⁸⁵ Koshelenko 2010, 362. Kuznetsov 2014, 119.

²⁸⁶ Braund 2018, 228-30. Η Ustinova (1999, 32) την τελευταία μορφή έχει ταυτίσει με Ηρακλή.

²⁸⁷ Kuznestov 2014, 119, σημ. 41.

²⁸⁸ Sokolov 1999, 205-6. Koshelenko 2010, 373, σημ. 152.

²⁸⁹ Koshelenko 2010, 373.

²⁹⁰ Gorburova και Saverkina 1975, αρ. 58. Gilaouris, 1984, αρ. 1083.

²⁹¹ Koshelenko 2010, 373, εικ. 5. Savostina, 499, εικ. 6. Αναλόγου καλλιτεχνικού επιπέδου είναι η πλαστική λήκυθος με απεικόνιση σφίγγας που βρέθηκε επίσης στη νεκρόπολη (Ερμιτάζ, Φα 1869.7) Βλ. Gorbunova και Saverkina 1975, αρ. 59.

²⁹² Koshelenko 2010, 373, σημ. 156-7.

μεταγενέστερο του 1^{ου} αι. π.Χ. είναι το ειδώλιο στον τύπο της Αφροδίτης της Κνίδου.²⁹³

Το ιερό ή τα ιερά της Απατούρου είχαν ιδρυθεί σε κόλπο. Για έναν τέτοιο κόλπο με το όνομα Απάτουρον, άλλωστε, μας πληροφορεί και ο Στέφανος Βυζάντιος (λ. *Απάτουρον*). Σύμφωνα με τους μελετητές, το ιερό θα έδωσε το όνομα στον κόλπο και όχι το αντίθετο.²⁹⁴ Επιπλέον, η Αφροδίτη είναι κατ' εξοχήν θεότητα που σχετίζεται με την θάλασσα και, καθώς ανεδύθη από την θάλασσα, αποτελεί προστάτιδα των ναυτικών και των καλών πλόων. Δεδομένου ότι η πλειονότητα των ιερών της βρίσκεται σε παράκτιες θέσεις είναι εύλογη η θέση του ιερού της και εδώ σε παραθαλάσσιο μέρος.²⁹⁵

Η λατρεία της Αφροδίτης στις αποικίες δεν είναι τυχαία. Η Αφροδίτη Ουρανία με την θαλασσινή της ιδιότητα προστατεύει τους αποίκους κατά τη διάρκεια της αποικιακής αποστολής. Ιδιαίτερα αυτό μπορούμε να το αναλογιστούμε στην περίπτωση μας, στην οποία το αποικιακό ταξίδι ξεκινάει από το Αιγαίο, για να καταλήξει στον αφιλόξενο Πόντο. Εκτός αυτού, η Φαναγόρεια βρίσκεται σε σημείο το οποίο συνδέει τη Μαιώτιδα λίμνη με τον Εύξεινο Πόντο και στο οποίο το υγρό στοιχείο είναι εκτεταμένο λόγω του θαλάσσιου περάσματος του Υπάνιδος, αλλά και του δικτύου των νησιών, των υγροτόπων και των ελών της περιοχής. Επιπλέον, η Αφροδίτη Ουρανία, ως θεά της φύσης, της γονιμότητας και του γάμου, συντελεί στην εδραίωση και την ανάπτυξη της αποικίας. Ως αποτέλεσμα, δεν είναι τυχαία η λατρεία

²⁹³ Koshelenko 2010, 373, σημ. 158. Gialuris, 1984, αρ.977-86. Θα πρέπει, επίσης, να σημειωθεί πως η λατρεία της Αφροδίτης ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη στις πόλεις του Ασιατικού Βοσπόρου. Στους Κήπους υπήρχε παραθαλάσσιος ναός της θεάς ήδη από τα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ. Ακόμη, ποικίλα είναι τα ευρήματα που επίσης συνηγορούν για την λατρεία της θεότητας. Στην Ερμόνασσα η λατρεία πιστοποιείται από τον 4^ο αι. π.Χ., βάσει επιγραφής (CIRB 1041). Αναλυτικότερα για την λατρεία της Αφροδίτης στην Ταμάν βλ. Koshelenko 2010,374-80. Την λατρεία της Αφροδίτης στο Βασίλειο του Βοσπόρου, εκτός των επιγραφών με την επίκληση *Ουρανία* πιστοποιεί και μια σειρά επιγραφών: CIRB 7, 13, 17, 30, 1041, 1043.). Η λίστα αυτή μαζί με τις επιγραφές της Ουρανίας ξεπερνάει –τουλάχιστον με τα σημερινά δεδομένα– την λίστα των επιγραφών που αποδεικνύουν την λατρεία του Απόλλωνος (CIRB 6,10,25, 974, 1037, 1038, 1039, 1044), κατ' εξοχήν ιωνικής θεότητας, της οποίας η λατρεία μετεφέρθη από την Μίλητο: Ustinova 1999, 53.

²⁹⁴ Kuznetsov 2014, 118-9. Ustinova 1999, 29. Braund 2018,203. Ίσως, μάλιστα, η θέση λόγω της εγγύτητάς της με τη θάλασσα σήμερα να είναι βυθισμένη, όπως συνέβη σε πολλές παράκτιες θέσεις της Ταμάν: Braund 2018, 203.

²⁹⁵ Από τον Ευριπίδη είναι γνωστή η προσφώνηση της θεάς ως *Ποντίας* (*Ιππόλυτος* 415, 522). Ως *Εὐπλοία* λατρευόταν στην Κνίδα (Παυσ. 1.1.3), ως *Ποντία* στην Κω (IG XII, 4, 302), όπου υπήρχε ναός της κοντά στον λιμένα, ενώ υπάρχουν ενδείξεις για αντίστοιχη λατρεία της και στη Ρόδο, κατ' εξοχήν ναυτική-εμπορική πόλη, επίσης με ναό της θεότητας κοντά στον λιμένα. Στην Ερμιόνη της Αργολίδος παραδίδεται επίκληση της Αφροδίτης ως *Ποντία* και *Λιμενία* (Παυσ.34.11): Μαχαίρα 2013, 148-9.

της Αφροδίτης -έστω και με άλλες επικλήσεις- και σε άλλες περιοχές του Εύξεινου Πόντου, όπως προκύπτει από αρκετά γλυπτά της θεάς (εικ.99). Γι' αυτό, δεν θα πρέπει να αναζητήσουμε προέλευση της λατρείας της από την Ιωνία. Άλλωστε στη Μίλητο δεν υπάρχουν ενδείξεις για τη λατρεία της Αφροδίτης Ουρανίας μέχρι τη ρωμαϊκή εποχή. Η λατρεία της Ουρανίας στον Ασιατικό Βόσπορο αναπτύχθηκε λόγω των συνθηκών του αποικισμού.²⁹⁶

Σε ό,τι αφορά τον μύθο που παραδίδεται από τον Στράβωνα (11.2.10), σύμφωνα με τον οποίο η θεά μέσω απάτης -εξ ου και η επίκληση Απάτουρος- νίκησε τους γίγαντες με την βοήθεια του Ηρακλή, έχει διατυπωθεί η άποψη πως η παραδοξότητα της αφήγησης αυτής και οι διαφορές της σε σχέση με τις καθιερωμένες εκδοχές του μύθου της γιγαντομαχίας (Απολλ. *Περὶ Θεῶν* 1.6. 1-2) ενδεχομένως να οφείλονται σε τοπικές αφηγήσεις και σε κάποιου είδους θρησκευτικό συγκερασμό.²⁹⁷

Ο Braund έχει εύλογα υποστηρίξει πως μια τέτοια υπόθεση θα πρέπει να απορριφθεί, καθώς η ελληνική ετυμολογία του ονόματος με προέλευση από την *απάτη* είναι εξόφθαλμη.²⁹⁸ Σε ό,τι αφορά τον μύθο της Αφροδίτης Απατούρου, αυτός κατασκευάστηκε από τους Έλληνες αποίκους, οι οποίοι είχαν υπ' όψιν τους την γνωστή μυθολογία της γιγαντομαχίας, αλλά και το στοιχείο της απάτης, που διακρίνει την Αφροδίτη. Άλλωστε, η Αφροδίτη Ουρανία, ως δύναμη του Ουρανού, μπορεί να νικήσει τους Γίγαντες, τα τέκνα της γης, τα οποία σύμφωνα με την παράδοση μετά την ήττα τους είναι υπεύθυνα για τις σεισμικές δονήσεις. Η περιοχή του Ασιατικού Βοσπόρου συνιστά ένα ταιριαστό σκηνικό σε αυτή την περίπτωση, όχι μόνον λόγω των ηφαιστείων της, αλλά και λόγω των τακτικών σεισμών που την ταλάνιζαν στην ιστορία της.²⁹⁹

Πέρα από το πλαίσιο του μύθου, μπορούμε να εντοπίσουμε διαφορετική ρίζα του ονόματος Απατούρου. Είναι εύλογο το όνομα να προέρχεται από την μεγάλη ιωνική εορτή των Απατούριων, που σύμφωνα με τον Ηρόδοτο (1. 147) αποτελούσε ένα από τα δύο συστατικά της ιωνικής ταυτότητας, και θα λάμβανε χώρα και στη

²⁹⁶Braund 2018, 188-201. Για τον ρόλο της Αφροδίτης Ουρανίας στη φύση, στον γάμο, στην γονιμότητα και στις καλλιέργειες ενδεικτικά μας πληροφορούν ο Αρτεμίδωρος (*Ὀνειροκριτικά* 2.37), ο Πλούταρχος (*Ηθ.* 142δ, 156γ, 370γ, 381ε), ο Ευριπίδης (*Φαέθων* στ. 227-244) και ο Πλάτων (*Συμπ.* 180δ, 182α). Braund 2018, 188-9.

²⁹⁷Koshelenko 2010, 363. Αντιστοίχως, η Ustinova έχει αποπειραθεί να συνδέσει τη λατρεία με τους Σκύθες, προτείνοντας σκυθική ετυμολογία του ονόματος Απάτουρος. Και η ίδια, ωστόσο, συγγραφέας παραδέχεται πως ο Ασιατικός Βόσπορος την περίοδο έλευσης των Ελλήνων δεν κατοικείτο από Σκύθες, αλλά από Σίνδους και Μαΐτες: Ustinova 1999, 43-4.

²⁹⁸Braund 2018, 204-7.

²⁹⁹Braund 2018, 215-6, 235.

Φαναγόρεια.³⁰⁰ Ο Braund, μάλιστα έχει παρατηρήσει πως το στοιχείο της απάτης, ανευρίσκεται και στα Απατούρια της Αθήνας μέσω του μύθου του Ξάνθου και του Μελάνθου (Ελλαν.FGrH 4 F23). Έχει, επίσης, σημειώσει ότι η Αφροδίτη Απάτουρος είναι η υπεύθυνη της νίκης επί των Γιγάντων, όπως ακριβώς και η Αθηνά, δηλαδή η θεά που λατρευόταν στα Απατούρια της Αθήνας. Το αν λατρευόταν στο Απάτουρον και κάποια ανδρική θεότητα -και συγκεκριμένα ο Ηρακλής ή ο Ήφαιστος- σε αντιστοιχία με τον Δία στα αθηναϊκά Απατούρια, είναι αβέβαιο προς το παρόν. Άγνωστο παραμένει, επίσης, το αν η λατρεία των Απατουρίων προήλθε από την Τέω, στην οποία δεν έχουν εντοπιστεί στοιχεία της τέλεσης της συγκεκριμένης λατρείας. Συμπερασματικά, λοιπόν, ο μύθος της Αφροδίτης Απατούρου και των Γιγάντων πιθανόν συνιστά έναν αιτιολογικό μύθο, τον οποίο επινόησαν οι Έλληνες άποικοι της Φαναγόρειας στην προσπάθειά τους να ερμηνεύουν την προέλευση του ονόματος του ιερού, στο οποίο θα τελούσαν τα Απατούρια, και εν συνεχεία κατεγράφη από τον Στράβωνα.³⁰¹

Θα πρέπει, τέλος, να επισημανθεί, η διαχρονική απουσία της Αφροδίτης στη νομισματική εικονογραφία της πόλης. Το στοιχείο αυτό θα πρέπει να μας προβληματίσει, γιατί ίσως δείχνει πως η Αφροδίτη δεν υπήρξε πολιούχος θεότητα.

4.2. Δήμητρα και Κόρη

Η λατρεία της Δήμητρας και Κόρης πιστοποιείται στο Όρος Μαΐσκοϊ, το 'ηφαίστειο' λάσπης με δύο κρατήρες νοτίως της Φαναγόρειας (εικ. 99-100). Οι ανασκαφές έφεραν στο φως μέρος βάσης από ψαμμίτη ενός ναού εν παραστάσι με διάρκεια χρήσης από τον 4^ο αι. π.Χ. έως το α' τέταρτο του 1^{ου} αι. π.Χ., διαστάσεων 12 μ. × 9.3 μ. και με προσανατολισμό ΒΔ-ΝΑ, καθώς και τμήμα τοίχου

³⁰⁰ Για την εορτή των Απατουρίων, την οποία τελούσαν όλες οι ιωνικές πόλεις πλην της Εφέσου και της Κολοφώνος καθώς και για την μυθολογία γύρω από αυτήν βλ. Lambert 1993, 143-90.

³⁰¹ Braund 2018, 234-40. Εκτός από τον Braund, και ο Κουζνετσώφ (Kuznetsov 2014, 125) έχει εκφράσει την άποψη της τέλεσης των Απατουρίων στη Φαναγόρεια. Η λατρεία του Ηρακλή κατά τον 4ο αι. π.Χ. στην Φαναγόρεια μπορεί να πιστοποιηθεί από την επιγραφή CIRB 973. Κατά τον Κοσελένκο, η ύπαρξη της λατρείας του Ηρακλή και η παρουσία του στον μύθο δείχνει πως η λατρεία του ήρωα μεταφέρθηκε στην Φαναγόρεια από τους αποίκους της Τέω, όπως και στην περίπτωση των Αβδήρων: Koshelenko 2010, 364. Η πρόταση –αν και δελεαστική– είναι μάλλον δύσκολο να τεκμηριωθεί, καθώς ο Ηρακλής είναι ένας πανελλήνιος ήρωας, την μυθική σύνδεση με τον οποίο διεκδικούν πολλές ελληνικές πόλεις. Ενδεικτικά για την εξάπλωση της λατρείας του ήρωα και για την εμπλοκή τους στους ιδρυτικούς μύθους βλ. Vollkommer 1998, 99-107.

παρακείμενου κτηρίου, του οποίου μόνον 11 μ. έχουν ερευνηθεί (**εικ. 101**).³⁰² Στα σημαντικότερα ευρήματα συγκαταλέγονται οστίνος αυλός, θυμιατήρια και θραύσμα αλαβάστρου, υστεροκλασικοί εισηγμένοι αμφορείς, τοπική κεραμική, λύχνοι, μικρός αριθμός ειδωλίων και προτομών ανδρικών και γυναικείων μορφών, καθώς και μεγάλος αριθμός νομισμάτων κυρίως του 2^{ου} αι. π.Χ.³⁰³

Νοτίως του ναού υφίσταται χάσμα μήκους 12 μ. και βάθους 2 μ.³⁰⁴ που λειτουργούσε ως αποθέτης. Από αυτό προέρχονται περίπου 1.000 ολόκληρα ή αποσπασματικά ειδώλια, η πλειονότητα των οποίων συνιστά τοπικά έργα. Τα περισσότερα εξ αυτών απεικονίζουν την Δήμητρα συνήθως καθιστή σε θρόνο, ενώ σημαντικός είναι και ο αριθμός των προτομών της θεάς που χρονολογούνται στα τέλη 6^{ου} αι. π.Χ. με αρχές 2^{ου} αι. π.Χ. (**εικ. 102-104, 106-107**).³⁰⁵ Ακόμη, εντοπίστηκαν ειδώλια Αφροδίτης και Έρωτος, Καβείρων και Κουροτρόφου.³⁰⁶ Η κεραμική αποτελείται από μεγάλο αριθμό οστράκων εισηγμένων αμφορέων 4^{ου}-3^{ου} αι. π.Χ., από μικρό αριθμό γραπτής κεραμικής 5^{ου}-3^{ου} αι. π.Χ., καθώς και από τοπικές δημιουργίες. Επίσης, εντοπίστηκαν -χωρίς δυνατότητα χρονολόγησης- οστά σκύλου, αμνού, χοίρου.³⁰⁷ Λόγω της σημασίας των πλούσιων καλλιεργειών σίτου στην περιοχή, έγινε εξ αρχής η εύλογη σύνδεση του ιερού με την λατρεία θεοτήτων που σχετίζονται με την γονιμότητα και την γη.³⁰⁸

Ακόμη, από τον οικισμό της Φαναγόρειας προέρχονται προτομές και ειδώλια της Δήμητρας καθιστής σε θρόνο από τον 6^ο αι. π.Χ. με α' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ., τα οποία έχουν οδηγήσει στο συμπέρασμα της ύπαρξης δευτέρου ιερού και εντός του οικισμού.³⁰⁹ Τα περισσότερα εξ αυτών συνιστούν αττικές εισαγωγές, όπως το ειδώλιο της Δήμητρας που φέρει στον ώμο την Κόρη (**εικ. 105**) και τα ειδώλια χοιριδίων -των κατ' εξοχήν ζώων για θυσία στη Δήμητρα- του 5^{ου} αι. π.Χ. Με την πάροδο του χρόνου ξεκινούν και τα τοπικά έργα.³¹⁰

³⁰² Marchenko 1963, 87, **εικ. 32-33**. Ilyina 2010, 417. Zavoykina 2019, 254.

³⁰³ Ilyina 2010, 417-8.

³⁰⁴ Ilyina 2010, 418.

³⁰⁵ Koshelenko 2010, 385. Ilyina 2010, 419-24, πίν. 1-4.

³⁰⁶ Koshelenko 2010, 385, 12.

³⁰⁷ Ilyina 2010, 418-9.

³⁰⁸ Kobylina 1956, 44, **εικ. 13.2**. Λόγω των ευρημάτων δεν αποκλείεται το ενδεχόμενο συλλατρείας Δήμητρας και Αφροδίτης και/ ή Αρτέμιδος: Marchenko 1963, 86-9, **εικ. 33**. Ilyina 2010, 425. Για την απόρριψη της θεωρίας σχετικά με την λατρεία της Δήμητρας βλ. Ustinova 1999, 55-6.

³⁰⁹ Kobylina 1956, 16-7, **εικ. 3.1, 3.2, 3.3**.

³¹⁰ Koshelenko 2010, 385, **εικ. 10**.

Όπως αναφέρθη στο Κεφάλαιο 1.2, η βασική αρτηρία της πόλης είχε ως απόληξη το Όρος Μαΐσκοϊ μέσω της Πύλης 2. Δεν είναι δύσκολο να φανταστούμε, λοιπόν, μια πομπή με αφετηρία την πόλη και απόληξη το ιερό της Δήμητρας και της Κόρης, όπως και στην περίπτωση της Ελευσίνας. Ευρήματα όπως η οστέινη φλογέρα ή ειδώλια που δείχνουν χορό (**εικ. 103**) θα μπορούσαν να υποδηλώνουν ρόλο της μουσικής στην πομπή.

Αξιοσημείωτη είναι και η παρουσία των Καβείρων. Στην στροφή του 5^{ου} αι. π.Χ. με τον 4^ο αι. π.Χ. η Φαναγόρεια έκοψε για πρώτη φορά δικά της νομίσματα. Αυτές οι πρώτες κοπές που αφορούν την περίοδο 400-380 π.Χ. αποτελούνται από αργυρές δραχμές, διώβολα, τριώβολα ή ημιβολούς. Στον εμπροσθότυπό τους έχει θεωρηθεί από μέρος των μελετητών ότι απεικονίζεται ένας εξαιρετικά σπάνιος τύπος ενός εκ των Καβείρων με μακριά κόμη, άλλοτε αγένειος και άλλοτε γενειοφόρος, που φέρει πύλο και κάποιες φορές στεφάνι. Στον οπισθότυπο απεικονίζεται ταύρος, κεφαλή ταύρου ή μπροστινό τμήμα ταύρου και σίτος ή μόνο σίτος με την επιγραφή ΦΑ ή ΦΑΝΑ (**εικ. 108**).³¹¹

Η απεικόνιση ενός Καβείρου στις πρώτες κοπές θα συνιστούσε λογική επιλογή, καθώς οι συγκεκριμένες θεότητες είναι προστάτες της ναυσιπλοΐας και άρα των αποίκων. Όσον αφορά την απεικόνιση ταύρου και σίτου, αυτά συμβολίζουν τις κύριες πηγές εσόδων της Φαναγόρειας και συνδέονται με τις αγροτικές λατρείες.³¹²

Δεν μπορούμε, βέβαια, να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο της απεικόνισης του Φαναγόρα, του οικιστή της πόλης, στον εμπροσθότυπο των νομισμάτων αντί του Καβείρου. Πρόκειται για εύλογη άποψη, ιδίως αν σκεφτούμε ότι η πόλη έλαβε όνομα από ιστορικό οικιστή. Το ζήτημα αυτό θα ήταν ενδιαφέρον να διερευνηθεί από τη μελλοντική νομισματολογική μελέτη.

Συνοπτικά, από τα ευρήματα και των δύο ιερών φαίνεται ότι η λατρεία ξεκίνησε από τα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ. Σε ό,τι αφορά το Όρος Μαΐσκοϊ αρχικά θα ήταν υπαίθρια, αν και δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο ενός ξύλινου ναού.³¹³

³¹¹ Hind 2008, 5-6, πίν.2, Abramzon 2016, 108. Για την άποψη σύμφωνα με την οποία απεικονίζεται ο Ήφαιστος βλ. Braund 2018, 229-30.

³¹² PAN 2016, 108. Η ανασκαφείας του ηφαιστείου, Μαρτσένκο, έχει θεωρήσει πως οι Κάβειροι θα λατρεύονταν μαζί με την Δήμητρα και την Κόρη ως θεοί της μετά θάνατον ζωής. Βλ. Tesle 2013, 59. Βλ. επίσης στο ίδιο, 59-65 για την αμφισβήτηση της λατρείας των Καβείρων.

³¹³ Για την άποψη σύμφωνα με την οποία το χάσμα λειτουργούσε ως 'σκουπιδότοπος' του ναού βλ. Pyina 2010, 419, 425, αν και το πιο εύλογο σενάριο είναι αυτό της ύπαρξης χώρου λατρείας και αποθέτη ταυτόχρονα. Η ανέγερση ναού στα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ., συμπίπτει

4.3. Απόλλων

Στο Βασίλειο του Βοσπόρου, η λατρεία του Απόλλωνος Ιατρού ήταν ιδιαιτέρως διαδεδομένη λόγω της μισησιακής αποικίας του Παντικαπαίου.³¹⁴ Σε ό,τι αφορά τη Φαναγόρεια, στην Άνω Πόλη εντοπίστηκε χείλος από αττική μελαμβαφή κύλινκος του τελευταίου τετάρτου του 6^{ου} αι. π.Χ με την επιγραφή ΑΠΟΛΛΩΝΙ (εικ. 109). Η ύπαρξη ενός αρχαϊκού ειδωλίου, το οποίο αναγνωρίζεται ως απεικόνιση Απόλλωνος, θα μπορούσε να υποδεικνύει την πρόιμη λατρεία του (εικ. 110). Ως εκ τούτου έχει θεωρηθεί πως η λατρεία του Απόλλωνος, του κατ' εξοχήν θεού των Ιώνων, υπήρχε στη Φαναγόρεια πριν από την λατρεία του Απόλλωνος Ιατρού.³¹⁵ Η τελευταία, όμως, φαίνεται ότι εξαπλώθηκε και στη Φαναγόρεια μετά την επέκταση του Βασιλείου του Βοσπόρου, όπως πιστοποιεί η επιγραφή CIRB 974, η οποία χρονολογείται στα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ.³¹⁶

4.4. Διόνυσος

Ο Α. Ζαβόικιν έχει υποστηρίξει ότι στην πόλη υπήρχε λατρεία του Διονύσου, η οποία μετεφέρθη από την Τέω, όπως και στην περίπτωση των Αβδήρων. Την άποψη αυτή στηρίζει σε μία σειρά σφραγισμάτων από μετρικές οινόχες, στα οποία

χρονικά με την έκρηξη της λατρείας της Δήμητρας στον ελλαδικό χώρο. Βλ. Μότσιου 2017, 49-86. Η ύπαρξη δύο ιερών της Δήμητρας σε μία πόλη, ενός αστικού και ενός εξωαστικού δεν είναι σπάνια π.χ για τη Μίλητο βλ. Karatas 2014, 275, 278-81, για την Πριήνη βλ. Karatas 2014, 207, 248-9. Ιερά της Δήμητρας έξω από τα τείχη και με κάποια απόσταση δεν είναι συνηθισμένα. Τέτοιο απαντάται στη Θάσο, σε απόσταση όμως μόνο 40 μ. από τα τείχη: Μότσιου 2017, 76-8, εικ. Για τα Άβδηρα βλ. Μέρος Α', Κεφάλαιο 4.1.

³¹⁴ Γύρω στο 500-485 π.Χ. κτίζεται στην Ακρόπολη του Παντικαπαίου ο ναός του Απόλλωνος. Αυτός ο ναός κτίζεται στο χρονικό πλαίσιο της μεταναστευτικής ροής Μιλησίων και άλλων Ιώνων προς το Παντικάπαιον μετά την Ιωνική Επανάσταση και την καταστροφή των πόλεων τους το 494 π.Χ. από τους Πέρσες. Ταυτόχρονα, όμως, ο ναός αυτός κτίζεται σε μια περίοδο που το Παντικάπαιον ασκεί επιθετική πολιτική και επιβάλλεται σε άλλες πόλεις. Βλ. Tolstikov 2010, 335-65, εικ. 1-19.

³¹⁵ Zavoykina 2019, 259-60, εικ. 2. 2 α.

³¹⁶ Struve 1965, αρ.974. Kobylina 1954, 60. Ένα χείλος αττικής μελαμβαφούς κύλινκος με την επιγραφή ΑΤΡΟ έχει θεωρηθεί από την Zavoykina ότι αφορά τον Απόλλωνα Ιατρό. Δεδομένης της μοναδικής επιγραφής με την λατρεία του Απόλλωνα (CIRB 974), στην οποία χρησιμοποιείται το επίθετο Ιατρός στην αττική μορφή και όχι στην ιωνική (Ιητρός), όπως συναντάται σε κάποιες επιγραφές του Παντικαπαίου (CIRB 6, 10), η ίδια μελετήτρια έχει θεωρήσει πως στην Φαναγόρεια λατρευόταν ο Απόλλωνας Ιατρός πριν την επιβολή του Παντικαπαίου. Βλ. Zavoykina 2019, 264, 268. εικ.6. Εντούτοις, τόσο στο Παντικάπαιον όσο και στην Ολβία απαντάται και η επίκληση Ιατρός, π.χ. Tolstoi, Graffiti 174, SEG 32:769, SEG 44:650, 2.

απεικονίζονται θέματα με την επιγραφή ΦΑ, στενά συνδεδεμένα με τον διονυσιακό συμβολισμό, όπως βότρυς, κεφάλι σατύρου με στεφάνι κισσού (ή χωρίς) και κάνθαρος (εικ. 111). Η πλειονότητα των σφραγισμάτων, που ως επί το πλείστον αποτελεί ελαττωματικό προϊόν, εντοπίστηκε στον Κεραμικό της Φαναγόρειας, σε αποθήκη κοντά στη ΝΑ γωνία του οικισμού. Βάσει της στρωματογραφίας, αλλά και των παραλλήλων τύπων κανθάρων στην εικονογραφία, τα ευρήματα αυτά έχουν χρονολογηθεί στο β' τέταρτο με μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ. και μέχρι τον 4^ο αι. π.Χ. Τα σύμβολα του θεού την συγκεκριμένη εποχή επιβεβαιώνουν την αστική έγκριση για τα καθιερωμένα μέτρα του οίνου στο εσωτερικό της αγοράς. Ο Ζαβόικιν έχει απορρίψει την σύνδεση των σφραγισμάτων με τη νομισματοκοπία του Παντικαπαίου-η οποία επίσης συνδέεται άμεσα με τον διονυσιακό κύκλο- αφού η Φαναγόρεια υποτάχθηκε σε αυτό, στα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ. Αντιστοίχως έχει προτείνει έναρξη της αστικής λατρείας του Διονύσου ήδη από την ιδρυτική περίοδο. Θεωρεί πως η λατρεία του Διονύσου μετεφέρθη από τους Τηίους αποίκους, και έστω και αν δεν ήταν η κύρια λατρεία της Φαναγόρειας, ήταν ζωτικής σημασίας, εφόσον οι διονυσιακοί συμβολισμοί απεικονίζονται στα μετρικά αγγεία της πόλης.³¹⁷

4.5. Αδιευκρίνιστοι χώροι

4.5.1. Κτήριο Α' (Ιερό Αφροδίτης Απατούρου;)

Με την λατρεία της Αφροδίτης Απατούρου συνδέθηκε από την Κομπιλίνα το Κτήριο Α' που αποκαλύφθηκε τα έτη 1969-1972 στην Κεντρική Ανασκαφή, αν και σήμερα η ταύτιση αυτή έχει απορριφθεί.³¹⁸ Η ταύτιση αυτή έγινε λόγω των επιγραφών *CIRB* 971 και *CIRB* 972 που εντοπίστηκαν κοντά στα θεμέλια του ναού, αλλά και από τμήματα δύο μαρμάρινων γλυπτών του 3^{ου} αι. π.Χ., που θεωρήθηκαν ότι ανήκουν σε Αφροδίτη από την ανασκαφέα. Ο ναός αποτελείται από δύο φάσεις: η πρώτη αφορά την περίοδο από τα τέλη 6^{ου} έως τις αρχές 5^{ου} αι. π.Χ. και η δεύτερη την περίοδο 5^{ου} -4^{ου} αι. π.Χ. (εικ. 112).

³¹⁷Zavoykin 2011. Μολοταύτα, ο διονυσιακός συμβολισμός θα μπορούσε να προκύπτει από την συσχέτιση με το προϊόν των συγκεκριμένων αγγείων, δηλαδή του οίνου και να μην είναι λατρευτικού χαρακτήρα. Το ενδεχόμενο αυτό, άλλωστε, αναφέρει και ο ίδιος μελετητής, έστω και αν δεν το αποδέχεται. Βλ. Zavoykin 2011, 207-8.

³¹⁸Kuznetsov και Zavoykin 2014, 39.

Σε βάθος 6,50 μ. εντοπίστηκε η ξύλινη θεμελίωση της πρώτης φάσης. Τα ξύλινα μέλη της κατασκευής έχουν απανθρακωθεί, ενώ πάνω τους βρίσκεται στρώμα καταστροφής με ίχνη αιθάλης και στάχτης. Η -αρκετά πλούσια- κεραμική του δαπέδου της κατασκευής αποτελείται από αρχαϊκούς αμφορείς -κυρίως χιακούς με κυρτό λαιμό με γραπτή διακόσμηση -συχνά σε λευκό βάθος, ανάμεσα στους οποίους υπάρχουν και όστρακα από αρχαϊκές κύλικες, σκύφους, ενσφράγιστες λαβές και χιακά αγγεία (εικ. 113).

Εκτός της κεραμικής, ανευρέθησαν τμήματα σιδηρών ξιφών και εγχειριδίων. Το μήκος ενός εξ αυτών των ξιφών μετά την αποκατάσταση δείχνει να φθάνει τα 0,56μ. και μπορεί να συγκριθεί με άλλα ξίφη από την περιοχή της Μαιώτιδος του 5^{ου} αι. π.Χ, όπως με τα ξίφη από το κουργκάν Κουλ-Ομπά στο Κερτζ. Η παρουσία όπλων τοπικής προέλευσης σε στρώμα πυρκαγιάς οδηγεί στο εύλογο συμπέρασμα ότι η καταστροφή της κατασκευής συνδέεται με διαμάχες κατά το πρώτο διάστημα της εγκατάστασης των Ελλήνων αποίκων στην Φαναγόρεια, έπειτα από πολεμικές συγκρούσεις με τους ντόπιους πληθυσμούς. Ωστόσο, η επέκταση της πόλης κατά τον 5^ο αι. π.Χ. δείχνει πως σύντομα οι διαμάχες με τους ντόπιους έπαψαν και το πληθυσμιακό κενό αναπληρώθηκε από νέους αποίκους.

Πάνω από την προαναφερθείσα κατασκευή, σε βάθος 5,40 μ. υπάρχει λίθινη θεμελίωση, το κατώτερο μέρος της οποίας αφορά τον 5^ο αι. π.Χ. και το ανώτερο τον 4^ο αι. π.Χ. Πρόκειται για θεμελίωση ναού εν παραστάσι με προσανατολισμό ΒΑ-ΝΔ με διαστάσεις 5,5 × 4,5 μ.

Η θεμελίωση του 5^{ου} αι. π.Χ. διατηρείται σε αρκετά ικανοποιητικό βαθμό. Φαίνεται, πως οι Έλληνες άποικοι έφεραν στη νέα πόλη τους τον γνωστό τύπο ναού, ο οποίος, όμως, προσαρμόστηκε στις νέες συνθήκες της περιοχής και κατασκευάστηκε από τοπικά υλικά, καθώς οι τοίχοι είναι από ωμοπλίνθους και η τοιχοποιία της βάσης από ακατέργαστους λίθους. Στο δάπεδο έχουν βρεθεί μεγάλα τμήματα κεράμων στρωτήρων και καλυπτήρων, αμφορέων (θασιακών και χιακών), και μικρά τμήματα αττικών μελαμβαφών κυλίκων, ιχθυοπινακίων και σκύφων του 5^{ου} και 4^{ου} αι. π.Χ. και λοπάδων. Η ανοικοδόμηση του 4^{ου} αι. π.Χ. αποδεικνύει την ισχυρή θέληση των κατοίκων να διατηρηθεί ο ναός, ο οποίος προφανώς θα είχε μεγάλη σημασία.³¹⁹

³¹⁹Kobylyna 1983.

4.5.2. Κτήριο 300

Στην ΒΔ γωνία της ανασκαφής της Άνω Πόλης βρίσκεται το κτήριο 300, το αρχαιότερο δημόσιο κτήριο της Φαναγόρειας (**εικ. 114**). Από αυτό σώζεται η θεμελίωση κάτω από τον βόρειο τοίχο, καθώς και μερικώς κάτω από τον δυτικό και ανατολικό. Έχει προσανατολισμό ΒΔ-ΝΑ και ορθογώνιο σχήμα. Το εμβαδόν του είναι $75 \mu.^2$. Το πάχος της τοιχοδομίας είναι 0,6 μ. Οι τοίχοι έχουν εν μέρει καταστραφεί λόγω μεταγενέστερων λάκκων. Ήταν κατασκευασμένοι από ωμοπλίνθους, ίχνη των οποίων διασώζονται στην βόρεια τοιχοδομία.

Το ενδιαφέρον στοιχείο αυτής της κατασκευής είναι η επιλεκτική χρήση του υλικού στον τοιχοβάτη. Στην βόρεια θεμελίωση σώζονται δύο σειρές ασβεστόλιθου και στην ανατολική μία. Στην δυτική, στο βόρειο τμήμα της σώζεται μία σειρά από ασβεστόλιθους, αλλά το νότιο τμήμα της είχε κατασκευαστεί εξ ολοκλήρου από ωμοπλίνθους. Για τη νότια που δεν σώζεται μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο τοιχοβάτης ήταν κατασκευασμένος επίσης από ωμοπλίνθους. Η σπάνια χρήση για τα δεδομένα της Φαναγόρειας λίθου σχετίζεται με το ανάγλυφο της περιοχής, καθώς το βόρειο τμήμα της κατασκευής θα χρειαζόταν ένα πιο σταθερό υλικό, προκειμένου να μην παρασυρθεί στην κατωφέρεια της βόρειας πλαγιάς. Αντιστοίχως, μπορούσε να γίνει οικονομία του λίθου στη νότια πλευρά, αφού βρισκόταν σε επίπεδο έδαφος.

Έτσι, το κτήριο 300 είναι το μοναδικό στην αρχαϊκή Φαναγόρεια που έχει κατασκευαστεί και από λίθο. Εκτός του υλικού του διαφοροποιείται από τα υπόλοιπα κτήρια ως προς τις διαστάσεις του και ως προς το σχέδιό του. Αυτές οι διαφορές του σε συνδυασμό με την απουσία αυλής αποκλείουν την περίπτωση οικίας. Η χρήση του και η χρονολόγησή του μπορεί να κατανοηθεί από τα ολιγάριθμα, αλλά ενδιαφέροντα ευρήματά του, όπως δύο ειδώλια γυναικείων θεοτήτων καθιστών σε θρόνο και ένα θυμιατήριο (**εικ.117**), τα οποία χρονολογούνται στο γ' τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ. Συνεπώς, το κτήριο 300 είναι το αρχαιότερο σωζόμενο δημόσιο κτήριο της Φαναγόρειας, του οποίου η ανέγερση αφορά το 530-520 π.Χ. Υπέρ της άποψης για λατρευτική χρήση του κτηρίου θα μπορούσε, εκτός των ειδωλίων, να συμβάλει το τμήμα τοίχου από σειρές λίθου ένα μέτρο έξω από τον βόρειο τοίχο, που μπορεί να θεωρηθεί περίβολος του τεμένους (**εικ.116.**). Άλλα ευρήματα αποτελούν δύο πήλινα ειδώλια σκύλων (**εικ.115**) και ένα ειδώλιο Αφροδίτης που κρατάει περιστέρι του βου

αι. π.Χ. (εικ.98).Το τέλος της ζωής του κτηρίου πρέπει να αφορά την στροφή του 6^{ου}
με 5^ο αι. π.Χ.³²⁰

³²⁰Zavoykin και Kuznetsov 2011 (στην ηλ. έκδοση μόνο εικ. 2,3, 7,8,10,12).Kuznetsov 2015, 287, εικ.5 (χωρίς εικ. στην ηλ. έκδοση).

5. ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ

Μέχρι τα τέλη του 5^{ου} αι. π.Χ. η Φαναγόρεια κάνει χρήση ξένων νομισμάτων. Κυρίαρχη θέση σε αυτά κατέχει το αργυρό τετράδραχμο του Παντικαπαίου των τελών του 6^{ου} π.Χ. με αρχές 5^{ου} αι. π.Χ., το οποίο στον εμπροσθότυπο φέρει κεφαλή λέοντος και στον οπισθότυπο έγκοιλο τετράγωνο (εικ.119).³²¹ Το νόμισμα αυτό χρησιμοποιείται ευρέως στο Βασίλειο του Βοσπόρου εκείνη την περίοδο για τις ανάγκες της τοπικής αγοράς. Κατά τον 6^ο αι. π.Χ. επίσης η Φαναγόρεια κάνει χρήση του στατήρα από ήλεκτρο της Κυζίκου, ενός διεθνούς νομίσματος της εποχής για τις εμπορικές επιχειρήσεις μεγάλης κλίμακας (εικ.120). Αυτοί οι δύο τύποι νομίσματος χρησιμοποιούνται στην Φαναγόρεια έως το τελευταίο τέταρτο του 4^{ου} αι. π.Χ. Από τα πρώιμα στρώματα της Φαναγόρειας προέρχονται επίσης ασημένιες κοπές του Νυμφαίου, ενώ από τη *χώρα* της Φαναγόρειας προέρχονται σινδικά νομίσματα του 5^{ου} αι. π.Χ., η χρήση των οποίων είναι σύντομη λόγω της προσάρτησης της Σινδικής στο Βασίλειο του Βοσπόρου.

Λόγω των εμπορικών συναλλαγών της πόλης, όπως και όλου του βόρειου Εύξεινου Πόντου, με τον ιωνικό χώρο στα πρώιμα στρώματα έχουν εντοπιστεί επίσης νομίσματα από τις περιοχές αυτές.³²²

Κατά τις ανασκαφές του 2005 ήρθε στο φως ένα απροσδόκητο εύρημα. Κάτω από τον τοίχο μιας αρχαϊκής οικίας, της οποίας η καταστροφή συμπίπτει χρονικώς με την περίοδο γενικευμένων καταστροφών στην Φαναγόρεια στις αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ. εντοπίστηκε θησαυρός 162 αργυρών νομισμάτων εντός οινοχόης (εικ.128).

Πρόκειται για τον αρχαιότερο θησαυρό αργυρών νομισμάτων που έχει εντοπιστεί στον Κιμμέριο Βόσπορο. Ο θησαυρός αυτός περιελάμβανε τις αργυρές κοπές του Παντικαπαίου. Χάρη στο εύρημα αυτό προσεγγίζεται ορθότερα η έναρξη της νομισματοκοπίας στον Κιμμέριο Βόσπορο, η πρώτη φάση της οποίας ορίζεται γύρω στο 490 π.Χ. με διάρκεια όχι μεγαλύτερη από 15 έτη. Μέχρι τότε είχαν ανακαλυφθεί λίγοι θησαυροί, οι οποίοι αφορούσαν την περίοδο του β' τετάρτου με μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ. και εμπεριείχαν νομίσματα κομμένα με τον περσικό κανόνα.

Χαρακτηριστικό των πρώτων κοπών του Κιμμερίου Βοσπόρου αποτελεί το έγκοιλο τετράγωνο στον οπισθότυπο, το οποίο, όπως σημειώνεται από τους ανασκαφείς, παρουσιάζει αναλογίες με το έγκοιλο τετράγωνο των κοπών των

³²¹Kovalenko και Tolstikov 2013, 187-8.

³²²RAN 2008, 85. RAN 2016, 108, 113-4.

Αβδήρων και της Τέω. Οι πρώτες κοπές ήταν βάσει του αιγινήτικου σταθμητικού κανόνα.³²³

Με την δύση του 5^{ου} αι. π.Χ. η πόλη θα κόψει τα πρώτα της νομίσματα. Πρόκειται για κοπές αργυρών δραχμών, διωβόλων κ.ά., οι οποίες ωστόσο θα διαρκέσουν ελάχιστα, καθώς από τις αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ. έως τις αρχές του 2^{ου} αι. π.Χ. η πόλη θα διακόψει τη δική της νομισματική παραγωγή (**εικ. 108**).³²⁴

Τέλος, αξίζει να επισημανθεί, πως η νομισματική κυκλοφορία της πόλης έχει δυνατότητες να μελετηθεί έτι περαιτέρω.

³²³Kuznetsov και Abramzon 2020.

³²⁴Για τις κοπές νομισμάτων της Φαναγόρειας βλ. RAN 2008, 85-7. RAN 2016, 108-113.

6. ΚΕΡΑΜΙΚΗ

6.1.Εισηγμένη κεραμική

6.1.1.Αμφορείς

6.1.1.1.Τμήματα αμφορέων από διάφορα σημεία της Άνω Πόλης

Τις εμπορικές σχέσεις της Φαναγόρειας με τον χώρο της Ιωνίας και του Βόρειου Αιγαίου κατά την αρχαϊκή περίοδο μαρτυρούν και τα πολυάριθμα όστρακα αυτών των περιοχών που βρέθηκαν στα αρχαιότερα στρώματα της Άνω Πόλης.³²⁵ Ίδιες εμπορικές σχέσεις παρατηρούνται και στις υπόλοιπες αποικίες, καθώς οι περισσότερες μητροπόλεις του Εύξεινου Πόντου συνδέονται με αυτή την γεωγραφική περιοχή. Παράλληλα με τα ευρήματα από τις παραπάνω περιοχές, εισαγωγές κεραμικής παρατηρούνται και από την ηπειρωτική Ελλάδα, αλλά σε μικρότερο ποσοστό.

Στην Φαναγόρεια οι πρωιμότερες εισαγωγές προέρχονται από το χιακό εργαστήριο και εκπροσωπούνται κυρίως από τους πολυάριθμους αμφορείς³²⁶ που χρησιμοποιούνταν για την μεταφορά του χιακού οίνου. Άλλωστε, κατά τον 7^ο- 6^ο αι. π.Χ. ο ξακουστός χιακός οίνος -ο *ἄριστος τῶν Ἑλληνικῶν* (Στράβ. 14.1.35)- εξαπλώνεται και στον Εύξεινο Πόντο, σε αποικίες όπως η Απολλωνία, η Μεσημβρία, η Οδησσός, η Ολβία, η Θεοδοσία, το Παντικάπαιον, η Φαναγόρεια και η Ερμόνασσα. Μάλιστα, το εμπόριο του οίνου στις περιοχές αυτές, όπου πιστοποιείται και δράση Χίων εμπόρων, συνεχίζεται απρόσκοπτα έως τον 4^ο αι. π.Χ.³²⁷

Όστρακα χιακών αμφορέων που διακοσμούνται με το χαρακτηριστικό λευκό επίχρυσμα προέρχονται από τα πρώτα στρώματα κατοίκησης της Άνω Πόλης και

³²⁵Με βάση τα ευρήματα αυτά, όπως ήδη αναφέρθηκε, προέκυψε πως η ίδρυση της πόλης συντελέστηκε γύρω στο 540 π.Χ.

³²⁶Kuznetsov 2010, 456-8.

³²⁷Η δράση των εμπόρων αναφέρεται και σε φιλολογικές πηγές. Βλ. Δημ. *Πρός Λάκρριτον* 52-54. Βλ. επίσης, Whitbread 1995, 138. Σαδικάκης 1998, 59-63. Οι εξαγωγές του χιακού οίνου ξεκίνησαν στις αρχές του 7^{ου} αι. π.Χ. αρχικά στην Μ. Ασία και κορυφώθηκαν στην διάρκεια των αρχαϊκών χρόνων. Αδιάψευστοι μάρτυρες της εξαπλώσης του χιώτικου οίνου είναι οι χιακοί αμφορείς και τα διακοσμημένα χιακά αγγεία: Μερούσης, 2002, 35, 91, εικ. 26, 73. Cook 1998, 142-3. Η ζωηρή εμπορική δραστηριότητα της Χίου στον Εύξεινο Πόντο ίσως οφείλεται στις φιλικές σχέσεις της νήσου με την Μίλητο, μητρόπολη πολλών αποικιών στην περιοχή. Οι Χίοι με την σειρά τους προμηθεύονταν και διακινούσαν στην κυρίως Ελλάδα, εκτός από το κρασί, και μαλλί, λινάρι, μεταλλεύματα και δούλους: Σαδικάκης 1998, 59-63.

χρονολογούνται την περίοδο 520-490/480 π.Χ.(εικ. 121).Πρόκειται κυρίως για αμφορείς με ψηλό ‘χωνοειδή’ λαιμό του τύπου Monachon ΠΑ-B, καθώς και του πρώιμου τύπου Monachon ΠΙΑ με ‘φουσκωτό’ λαιμό, που βρέθηκαν επί το πλείστον σε λάκκους και υπόγεια οικιών.³²⁸

Από τα παραπάνω ευρήματα ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα όστρακο από λαιμό χιακού αμφορέα, στο οποίο έχει χαραχθεί μια επιγραφή, από την σώζεται η πρώτη από τις τρεις γραμμές της: Ι ΦΑΝΑΓΡ. (εικ. 122). Η επιγραφή αυτή, η οποία έχει γίνει αντικείμενο πολλών συζητήσεων, έχει συνδεθεί κυρίως με λατρευτική χρήση. Κατά τη γνώμη μου, όμως, μάλλον θα πρέπει να τη θεωρήσουμε εμπορικού χαρακτήρα, καθώς οι εγχάρακτες επιγραφές έχουν να κάνουν γενικώς με την εμπορική διαδικασία.³²⁹ Η λέξη ΦΑΝΑΓΡ πιθανόν να δηλώνει την Φαναγόρεια, δηλαδή τον τόπο αγοράς ή ενδεχομένως και το όνομα του Χίου έμπορου, καθώς το όνομα *Φαναγόρας*, όπως προελέχθη, απαντάται και στο νησί αυτό.³³⁰

³²⁸Zavoykin 2018, 139-41, εικ. 1. Ο τύπος Monachon Π Α-B είναι ο αντίστοιχος τύπος της LambrianoA1.Πρόκειται για έναν τύπο από τα τέλη του β΄ τετάρτου του 6^{ου} αι. π.Χ. μέχρι το 510 π.Χ. περίπου, ο οποίος χαρακτηρίζεται από λεπτό λαιμό και στενεύει στη βάση –εξ ου και η ρωσική ονομασία του, που στην αγγλική γλώσσα αποδίδεται “funnel-necked”. Δεν χαρακτηρίζεται συνήθως από έντονο λευκό επίχρισμα και διαθέτει μία ή δυο ταινίες γύρω από τον ώμο ή μία στο κατώτατο τμήμα της κοιλιάς. Ο τύπος Monachon ΠΙΑείναι γνωστός στην αγγλική βιβλιογραφία ως “swollen-necked”. Εμφανίζεται στα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ. και στην πρώιμη φάση του εξακολουθεί να έχει την ίδια ταινιωτή διακόσμηση με τον τύπο Monachon ΠΑ-B. Από τους χιακούς αμφορείς είναι αυτός που ανευρίσκεται πιο συχνά στον Εύξεινο Πόντο.Βλ. Cook 1998, 148-9, εικ. 23.

³²⁹Σπανιότερα απαντώνται συντετμημένα ονόματα, τα οποία δηλώνουν τον έμπορο ή τον ιδιοκτήτη, ενώ ακόμη σπανιότερη είναι και η περίπτωση των γραμμάτων που δεν σημαίνουν τίποτα: Lawall 2000, 8. Από την ίδια εποχή (β΄ μισό 6ου αι. –α΄ μισό 5ου αι. π.Χ.) δεν υπάρχουν αντίστοιχες επιγραφές με συντετμημένα ονόματα. Οι περισσότεροι χιακοί αμφορείς φέρουν κυρίως ενδείξεις- ακροφωνικούς αριθμούς- σχετικές με την χωρητικότητα του σκεύους ή την τιμή του. Βλ. Lang 1956, αρ. 2,8,10, 15,17,30, (κυρίως) 58, 63,72.

³³⁰Ωστόσο, λόγω των αντικειμενικών δυσκολιών γύρω από την ανάγνωση της επιγραφής είναι δύσκολο να προβούμε σε περισσότερες υποθέσεις. Οι χιακοί αμφορείς οίνου, λόγω της δημοτικότητας του προϊόντος, συχνά διατηρούντο από τους αγοραστές και χρησιμοποιούντο εκ νέου σε άλλη χρήση: Lang 1956, 23-4 και Lawall 2000, 80-1. Γι’ αυτό και ο αμφορέας αυτός θα πρέπει να χρησιμοποιήθηκε πολλές φορές από τους αγοραστές του στην Φαναγόρεια. Δεν ξέρουμε ποιος θα ήταν ο κύκλος ζωής του και πώς αλλιώς θα αξιοποιήθηκε. Για τη δυνητική σύνδεση του οστράκου με τη λατρεία του οικιστή Φαναγόρα βλ. Kuznetsov 2019, 402-3, εικ. 1. Άλλοι ερευνητές έχουν υποστηρίξει πως το όστρακο αποτελούσε ανάθημα στον αφηρωισμένο Φαναγόρα και άλλες θεότητες: για τη σύνδεση με τον Απόλλωνα και την Ήρα βλ. Zavoykina 2018, 292-9 και για την σύνδεση με τους Κήρες βλ. Shelov-Konediayev 2018, 98. Για την άποψη σύμφωνα με την οποία, η επιγραφή πιθανόν αποτελεί μια από τις πιο αρχαίες καταγραφές δανειστή για μεταφορά χρημάτων βλ. Saprykin 2019, 476-80. Όμως, δεδομένης της αδυναμίας της ανάγνωσης των άλλων δύο γραμμών του οστράκου δεν μπορεί να υπάρξει κάποια βέβαιη ερμηνεία παρά τις μέχρι τώρα απόπειρες και τη σύνδεση του οστράκου με τη λατρεία του αφηρωισμένου οικιστή Φαναγόρα.

Παράλληλα με την Χίο, σημαντική θέση στο πρώιμο εμπόριο της Φαναγόρειας κατέχει και το νησί της Λέσβου, όπως δείχνουν τα χαρακτηριστικά όστρακα των αμφορέων κατασκευασμένων από τεφρό, αλλά κυρίως ερυθρό πηλό, που χρονολογούνται στο γ' τέταρτο του 6^{ου} αι. π.Χ. (εικ. 123).³³¹ Επιπλέον, έχουν εντοπιστεί και τμήματα αμφορέων τύπου “Zeest protothassian” που αφορούν την περίοδο από τα μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ. έως τις αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ.,³³² ενώ τα ολιγάριθμα όστρακα σαμιακών αμφορέων χρονολογούνται στα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ. (εικ. 125).³³³

Εκτός από τους αμφορείς της Ανατολικής Ελλάδας απαντούν και λίγα δείγματα κορινθιακών αμφορέων Τύπου Α' (β' μισό του 6^{ου} αι. π.Χ.), καθώς και αττικών à la brosse.³³⁴

Σημαντικός είναι ο αριθμός εισαγωγών αμφορέων από το βόρειο Αιγαίο, κυρίως από την Θάσο και δευτερευόντως από την Μένδη, καθώς και αγνώστου προς το παρόν προελεύσεως χώρου, που αφορά την περίοδο από το δ' τέταρτο έως τα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ. (εικ. 124).³³⁵

6.1.1.2. Αμφορείς από το Υπόγειο 290 Β

Στην Άνω Πόλη, εκτός από τις παραπάνω θέσεις, έχει ανασκαφεί και υπόγειο κατασκευής, το οποίο λειτουργούσε ως αποθήκη αμφορέων. Ο χώρος συμβατικά έχει ονομαστεί 290Β και βρίσκεται πάνω από δύο προγενέστερους χώρους, τους 290Α και 290 Β. Έχει προσανατολισμό ΒΔ-ΝΔ, διαστάσεις 3,1-3,3 μ. x 2,35-2,45 μ. και σωζόμενο βάθος 1,09 μ. (εικ. 126)

Στο Υπόγειο 290 Β βρέθηκαν παρόμοιες κατηγορίες αμφορέων με εκείνες που απαντώνται στα πρώιμα στρώματα της πόλης και καλύπτουν το χρονικό διάστημα από την ίδρυση της πόλης, δηλαδή περίπου το 540 π.Χ., έως περίπου το 470 π.Χ., (εικ. 127-130).

Κατά την αποκάλυψη του υπογείου φάνηκε ότι μέρος των αμφορέων είχε διατηρηθεί σε όρθια θέση, στοιχείο που, σύμφωνα με τους ανασκαφείς, αποδυναμώνει την υπόθεση της λειτουργίας του χώρου ως σκουπιδότοπου, αφού σε

³³¹Kuznetsov 2010, 458. Zavoykin 2018, 143, εικ. 3.

³³²Zavoykin 2018, 143-5, εικ. 4. Βλ. Μέρος Α', Κεφάλαιο 6.1.

³³³Zavoykin 2018, 146, εικ. 4.

³³⁴Zavoykin 2018, 146.

³³⁵Zavoykin 2018, 146-7, εικ. 5.

αυτή την περίπτωση τα αγγεία θα ανευρίσκονταν σε τυχαίες θέσεις λόγω της ρίψης τους. Κατά τους ανασκαφείς, ο χώρος θα πρέπει να εγκαταλείφθηκε γύρω στο 470 π.Χ.,³³⁶ λόγω κάποιας σοβαρής αιτίας, που υπαγόρευσε την άμεση φυγή των κατοίκων, με αποτέλεσμα και την ‘εγκατάλειψη’ των αμφορέων, παρότι η αξία τους για το εμπόριο ήταν ιδιαίτερα σημαντική.³³⁷

6.1.2. Αγγεία Συμποσίου

Σχεδόν όλες οι αττικές εισαγωγές συμπίπτουν με την χρονολόγηση της ίδρυσης της αποικίας και αποτελούν στη συντριπτική τους πλειονότητα μελανόμορφα αγγεία. Παρότι οι πρώτες εισαγωγές στη Φαναγόρεια είναι ελάχιστες και αποσπασματικές, τα σχήματά τους δείχνουν ότι αυτές απαρτίζουν εξοπλισμό συμποσίου. Από την C. Morgan έχουν ταξινομηθεί δύο ομάδες αγγείων κατά την πρώιμη περίοδο εισαγωγών. Η πρώτη αφορά την περίοδο 550-530 π.Χ. Αποτελείται από έναν αμφορέα, που ίσως συνδέεται με τον κύκλο του Εξηκία, μία πιθανότατα όλη, μια λήκυθος, τέσσερα αγγεία πόσεως (έναν κορινθιακό σκύφο και τρεις ταινιωτές κύλικες), και τέλος, έναν κιονωτό κρατήρα.

Η δεύτερη ομάδα που αφορά την περίοδο 540- 510 π.Χ. είναι μεγαλύτερη σε αριθμό. Αποτελείται επίσης από αγγεία μεταφοράς -λίγους αμφορείς και μια υδρία- αλλά κυρίως από αγγεία πόσεως, όπως ταινιωτές κύλικες και κύλικες τύπου Droop και τύπου Cassel. Η επικράτηση αγγείων συμποσίου θα υφίσταται μέχρι και τα υστεροκλασικά χρόνια.³³⁸

Έχει θεωρηθεί πως τα πρώτα αττικά αγγεία φθάνουν στον Ασιατικό Βόσπορο, όχι μέσω της ίδιας της Αθήνας, αλλά μέσω της Ιωνίας, κάτι που είναι εύλογο εφόσον εκεί βρίσκονται οι μητροπόλεις των περισσότερων αποικιών. Η προτίμηση σε αγγεία συμποσίου έρχεται σε συνάφεια με τις προτιμήσεις που κυριαρχούν στην Ανατολική Ελλάδα, καταδεικνύοντας έτσι ότι αυτές μετεφέρθησαν από την Ιωνία στην

³³⁶Πρόκειται για μια εποχή που, όπως ήδη αναφέρθηκε, χαρακτηρίζεται από ισχυρές ενδείξεις πολεμικής σύγκρουσης με το εντόπιο στοιχείο.

³³⁷Zavoykin 2010. Zavoykin κ.ά 2013. Δεν μπορούμε, εντούτοις, να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο να είχαν τοποθετηθεί οι αμφορείς άδειοι για κάποια μελλοντική χρήση. Βλ.ενδεικτικά Peña, 2007, 61-118.

³³⁸Arafat και Morgan 2000, 17-20, αρ. 1-9. Morgan 2004, 149-52,172-3, 176,181, 188. Morgan 2007, 523, 528, εικ.3, 4,πίν. 61.1, 65.6.

Φαναγόρεια, αν και δεν θα πρέπει να παραβλεφθεί η πιθανότητα, οι αττικές εισαγωγές να έφθασαν και μέσω του βορείου Αιγαίου.³³⁹

Η μεγαλύτερη ποσότητα αττικών εισαγωγών αφορά τις τρεις πρώτες δεκαετίες του 5^{ου} αι. π.Χ. Το μεγαλύτερο μέρος τους αποτελείται από κύλικες της Ομάδας Χωρίς Φύλλα κύλικες τύπου C, τύπου A και υποομάδας A (**εικ. 131**), και κυρίως από σκύφους-κοτύλες της Ομάδας του Αίμωνος. Οι κύλικες τύπου Droop, τύπου Cassel και οι ταινιωτές κύλικες αντιπροσωπεύονται σε μικρότερο αριθμό. Η πλειονότητα των κυλίκων της Φαναγόρειας είναι επίσης μελανόμορφου ρυθμού. Η εικόνα των αττικών εισαγωγών αυτής της περιόδου στην Φαναγόρεια μπορεί να παραλληλιστεί με την εικόνα που παρουσιάζει ο υπόλοιπος Εύξεινος Πόντος, η Ιωνία και το βόρειο Αιγαίο, τόσο ως προς τους αριθμούς των αγγείων όσο και ως προς τις επιλογές των σχημάτων. Όμως, μέχρι το τέλος του 5^{ου} αι. π.Χ. οι αττικές εισαγωγές θα μειώνονται.³⁴⁰

Από την Άνω Πόλη, εκτός από τους αμφορείς προέρχεται ικανοποιητικός αριθμός οστράκων γραπτής ιωνικής κεραμικής, όπως ιωνικών κρατήρων της τελευταίας φάσης του ύστερου Ρυθμού των Αιγάρων, καθώς και ιωνικές κύλικες τύπου BII και BIII με χρονολόγηση στο τέλος του β' τετάρτου και μέσα του 6^{ου} αι. π.Χ.³⁴¹

Από τις ανασκαφές του 2015 στην Άνω Πόλη ήρθαν στο φως δύο όστρακα επιτραπέζιων αμφορέων από τις Κλαζομενές που χρονολογούνται στο 540-530 π.Χ. Στο ένα απεικονίζονται κωμαστές, ενώ στο άλλο έφιππη μορφή ανδρός με λευκό δέρμα και με σκύλο στο πόδι του (**εικ. 132**).³⁴²

Στην Άνω Πόλη βρέθηκε κύλικα τύπου C η οποία χρονολογείται στο 500-480 π.Χ. και η οποία φέρει στο εσωτερικό της εγχάρακτη επιγραφή: ΣΙΜΟΝ ΧΑΡΙΕΣΣΑ: ΕΙΜΙ ΚΑΛΛΟΣ ΑΓΑΘΕ ΚΑΙ ΜΕΤΡΙΕ (**εικ. 134**). Λόγω του θηλυκού γένους του επιθέτου, το όνομα *Σίμον* έχει θεωρηθεί από τον Ι.Γ. Βινογκράντωφ ότι ανήκει σε γυναίκα, πιθανόν σε εταίρα. Το αγγείο κατά τη γνώμη του μελετητή μάλλον προέρχεται από την Εύβοια.³⁴³

³³⁹ Arafat και Morgan 2000, 20-21.

³⁴⁰ Morgan 2004, 155-60, 198-202-4, 207 **εικ.6**. Morgan 2007, 524, 528, **εικ.3,5**.

³⁴¹ Tsetskhladze 2002, 131.

³⁴² RAN 2016, 85.

³⁴³ Vinogradov 2000-2001, 79-80, **εικ. 1**.

6.2. Τοπική κεραμική

Από τη Φαναγόρεια, τα πρώτα δείγματα τοπικής γραπτής κεραμικής παραγωγής προέρχονται από τα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ.³⁴⁴ Η πλειονότητα των οστράκων γραπτής κεραμικής προέρχεται από σκύφους, πρόχους και πινάκια. Αυτές οι πρώτες δημιουργίες χαρακτηρίζονται από κακή όπτηση, η οποία εύκολα ανιχνεύεται στις ρωγμές του οστράκου, όπου το χρώμα το πηλού ποικίλλει από καστανό σε ιώδες. Επιπλέον, η εξομάλυνση της επιφάνειας συχνά δεν είναι πλήρης, με αποτέλεσμα να συναντώνται κενά, σβώλοι, λωρίδες πηλού, γεγονός που ενδεχομένως οφείλεται και στην ποιότητα του πηλού που χρησιμοποιείται. Αντιστοίχως, και η βαφή συνήθως δεν είναι μοιρασμένη ομοιόμορφα στην επιφάνεια του αγγείου. Ενίοτε, το πάχος του διαλύματος της βαφής δίνει μια ομοιόμορφη στίλβωση, όμως συνήθως το αποτέλεσμα είναι θαμπό **(εικ.133)**.³⁴⁵

Όπως προανεφέρθη στο Κεφάλαιο 1.2, η περιοχή του Κεραμεικού περιλαμβάνει κλιβάνους της μεσαιωνικής περιόδου της Φαναγόρειας.³⁴⁶ Αν και έχουν εντοπιστεί πρωιμότερα δείγματα κεραμικής παραγωγής (τμήματα κλιβάνων, πεταμένη παραγωγή, σκωρίες, μήτρες για λύχνους), η κεραμική των αρχαϊκών χρόνων είναι ιδιαιτέρως πενιχρή εν αντιθέσει με την κεραμική της κλασικής εποχής του 5^{ου} και 4^{ου} αι. π.Χ.³⁴⁷

³⁴⁴ Arafat και Morgan 2000, 17.

³⁴⁵ Tsvetaeva 1972, 21-3, εικ.6. Εκτός από τα όστρακα, στην Κεντρική Ανασκαφή έχουν εντοπιστεί τμήματα πιθανόν κεραμικού κλιβάνου, πηλόμαζες, καμένες πηλόμαζες και τμήματα λουτηρίων από ανοιχτόχρωμο πηλό, με κομμάτια κόκκινης βαφής και κιμωλίας-της πρώτης ύλης για την λευκή βαφή- στο εσωτερικό τους : Tsvetaeva 1972, 22.

³⁴⁶ Συγκεκριμένα, έχουν αποκαλυφθεί έξι κλίβανοι των 3ου και 4ου αι. μ.Χ. Οι μεγαλύτεροι εξ αυτών είναι δύο κλίβανοι του 4ου αι. μ.Χ. ο ένας με διάμετρο 5,6 μ. και ο άλλος με διάμετρο 4,4 μ. Είναι κυκλικού σχήματος και χρησίμευαν για την κατασκευή αμφορέων, λυχνariών και πρόχων: Kobylina 1967, 125, εικ. 49.

³⁴⁷ Kobylina 1967, 125, 127. Από τον 6^ο αι. π.Χ. στην δημοσίευση της Κομπιλίνα αναγράφεται μεταξύ των πιο σημαντικών ευρημάτων μόνο η βάση αρχαϊκού αμφορέα από μελανό-τεφρό πηλό. Ανάμεσα στα πιο πρώιμα ευρήματα συγκαταλέγονται από τον 5^ο αι. π.Χ. βάση αμφορέα και τμήμα μελαμβαφούς αγγείου, δύο ιχθυοπινάκια του β' μισού του 5^{ου} αι. π.Χ., τμήματα λυχνariών, όστρακα από ερυθρόμορφους αττικούς αμφορείς: Kobylina 1967, 125-7, εικ. 48.

ΜΕΡΟΣ Γ΄: ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Μετά την προηγηθείσα προσπάθεια πολύπλευρης προσέγγισης των δύο πόλεων κατά την αρχαϊκή τους φάση, καθίσταται δυνατόν να εξαχθούν ορισμένα συμπεράσματα για την ίδρυση και την πρώιμη ζωή τους και να σημειωθούν συγκεκριμένες ομοιότητες και διαφορές μεταξύ τους.

Αξιόλογη διαφορά ανάμεσα στις δύο αποικίες αποτελεί η υπόσταση των οικιστών τους. Στα Άβδηρα, οι Τήιοι απέδωσαν τιμές στον ιστορικό οικιστή των Κλαζομενίων, που ίδρυσε την πόλη το 654 π.Χ., και εν συνεχεία επινόησαν έναν δικό τους μυθικό, την ιστορία του οποίου συνέδεσαν συμβολικά με τις αναμετρήσεις τους με τους ντόπιους. Η ‘ιστορία’ του Αβδήρου, του μυθικού ιδρυτή των τήιων Αβδήρων, παραδίδεται σε πλήθος πηγών και σε ποικίλες μυθικές εκδοχές μέχρι τους ύστερους χρόνους. Από την άλλη πλευρά, αν η Φαναγόρεια διέθετε ιστορικό πρόσωπο ως οικιστή, τότε θα συνιστούσε εξαίρεση, καθώς όπως είδαμε, θα αποτελούσε την πρώτη περίπτωση αποικίας που έλαβε το όνομά της από τον οικιστή της με τους λόγους αυτής της απόφασης να παραμένουν άγνωστοι. Αυτό, βεβαίως, μένει να επιβεβαιωθεί από την περαιτέρω έρευνα.

Η λατρεία του Αβδήρου καταγράφεται από τον Β΄ *Παιάνα*, το τιμητικό ψήφισμα του 4ου αι. π.Χ. (*IGII* 2 218,1) και από το χωρίο του Φιλόστρατου (*Εἰκόνες* 2.25) που μας πληροφορεί για τους αγώνες προς τιμήν του. Ο τάφος του μαρτυρείται φιλολογικά (*Απολ. Βιβλιοθήκη* 2.5.8). Αντιθέτως, καταγεγραμμένη λατρεία του ήρωα Φαναγόρα δεν υφίσταται, αλλά τα δύο ιερά στην Άνω Πόλη έχουν πιθανότητες να συνδέονται με την λατρεία του.

Τέλος, η ύπαρξη ιστορικού οικιστή στην Φαναγόρεια εν αντιθέσει με την περίπτωση των Αβδήρων ίσως υπονοεί διαβούλευση με το μαντείο των Δελφών. Άρα, υπό συνθήκες πολιορκίας της Τέω θα ήταν δύσκολο να έχουν φύγει ταυτόχρονα δύο αποικιακά κύματα, εκ των οποίων το ένα με χρησμό. Επιπλέον, πιθανότερος σε μια τέτοια περίπτωση θα ήταν ο ασφαλής προορισμός των γνώριμων Αβδήρων παρά του Ασιατικού Βοσπόρου, αν και ούτε η υπόθεση αυτή δύναται να πιστοποιηθεί.

Οι άποικοι και στις δύο περιπτώσεις, προτίμησαν να εγκατασταθούν σε παραθαλάσσιες περιοχές με έντονο το υγρό στοιχείο. Οι δύο περιοχές χαρακτηρίζονται από θαλάσσια περάσματα, βαλτώδη-λασπώδη τοπία λόγω των συνεχών γεωμορφολογικών αλλαγών και αφθονία σε αλιεύματα. Αντίστοιχο τοπίο

διέθετε και η Τέως, που ήταν ιδρυμένη σε χερσόνησο και βρισκόταν κοντά σε υδροβιότοπους και λίμνες. Στην περίπτωση της Φαναγόρειας ο ρόλος του νερού διαδραμάτιζε ιδιαίτερος ζωτικό ρόλο, αφού η πόλη, ιδρυμένη σε νήσο, περιβαλλόταν κατά την αρχαιότητα από θάλασσα. Παράλληλα, οι επαφές της διευκολύνονταν από το θαλάσσιο πέρασμα του Υπάνιδος και από τον πορθμό του Κιμμερίου Βοσπόρου. Στην περίπτωση των Αβδήρων, οι λιμενικές εγκαταστάσεις κατά μήκος της αιγαιακής ακτής μας κάνουν σαφές το ενεργό ενδιαφέρον των κατοίκων για τις θαλάσσιες διαδρομές. Ταυτόχρονα, ο ρόλος του ποταμού Νέστου άλλοτε υπήρξε ευεργετικός για τις καλλιέργειες χάρη στην ιλύ του και άλλοτε ολέθριος λόγω των πλημμυρών του.

Και οι δύο πόλεις, όπως όλες οι αποικίες, βρίσκονται σε κομβικά σημεία που επιτρέπουν την εμπορική σύνδεση μεταξύ του κόσμου των Ελλήνων και του κόσμου των ντόπιων φυλών. Οι δύο πόλεις μερίμνησαν εξ αρχής για την ανάπτυξη του οδικού δικτύου. Επιπλέον, ο Υπάνις στην περίπτωση της Φαναγόρειας λειτουργούσε ως θαλάσσιος δρόμος για την ενδοχώρα, όπως και ο Νέστος στα Άβδηρα.

Η υποδοχή των αποίκων αρχικά δεν υπήρξε θερμή. Στα Άβδηρα, έγινε επανάχρηση της παλαιότερης κλαζομενιακής οχύρωσης, η οποία εν συνεχεία βελτιώθηκε, ενώ στην Φαναγόρεια υπαγορεύτηκε η ανάγκη ανέγερσης τείχους ήδη από την εποχή της ίδρυσης. Ομοιότητες μπορούν να εντοπιστούν μερικώς ως προς την λειτουργία των οχυρώσεων, αφού το δίχωρο προσκολλημένο στο τείχος κτήριο από την περίοδο των Κλαζομενίων και το τετράχωρο τμήμα του τείχους της Φαναγόρειας, που αποκαλύφθηκε το 2016, δείχνουν εκτός από τον αμυντικό και τον αποθηκευτικό χαρακτήρα των οχυρώσεων, σε μία εποχή που τέτοιου είδους κατασκευές σπανίζουν. Επιπλέον, και στις δύο περιπτώσεις αξιοσημείωτες είναι οι ενδείξεις για ύπαρξη εστίας. Στο δίχωρο κτήριο των Αβδήρων, στο ίδιο δωμάτιο που βρισκόταν η αποθηκευτική κατασκευή, εντοπίστηκαν ισχυρά ίχνη καύσης, τα οποία πιθανόν υποδηλώνουν ύπαρξη εστίας. Στον χώρο 4 της αρχαϊκής κατασκευής της Φαναγόρειας αποκαλύφθηκε εστία-βωμός κυκλικού σχήματος. Ακόμη, στην περίπτωση της Φαναγόρειας δόθηκε εξ αρχής προσοχή στην άμυνα, αφού η πόλη ιδρύθηκε σε φυσικώς οχυρωμένη θέση. Η ένοπλη σύγκρουση με τα τοπικά φύλα μαρτυρείται στα Άβδηρα από τις φιλολογικές πηγές κατά την διάρκεια της ίδρυσης της πόλης, ενώ στην Φαναγόρεια από τα στρώματα καταστροφής (Κτήριο Α', Οχύρωση) τη δεκαετία του 470 π.Χ. Και στις δύο περιπτώσεις, πάντως, το αρχικά εμπόλεμο κλίμα με τους ντόπιους αντικαταστάθηκε γρήγορα από εμπορικές σχέσεις.

Κοινή συνιστώσα για την οικονομική ανέλιξη των δύο πόλεων αποτελεί η αγροτική παραγωγή. Τα Άβδηρα και η Φαναγόρεια είχαν ιδρυθεί σε ιδιαίτερα εύφορες γαίες, που επέτρεπαν την παραγωγή μεγάλων ποσοτήτων σίτου. Η γεωργία, συνεπώς, κατείχε ουσιώδη ρόλο, γι' αυτό και στις δύο αποικίες εκτός της απεικόνισης των αγροκτηνοτροφικών προϊόντων στη νομισματική, υπήρξε από τα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ. σημαντική λατρεία Δήμητρας και Κόρης. Κάποιες διαφορές ως προς τα χαρακτηριστικά της λατρείας μπορούν να εντοπιστούν: Στα Άβδηρα, το ιερό είχε ιδρυθεί έξω ακριβώς από τον περίβολο. Στην Φαναγόρεια, το ένα ιερό βρισκόταν εντός του οικισμού και το άλλο σε 'ηφαίστειο' λάσπης. Στην δεύτερη περίπτωση, επελέγη τοποθεσία, που συνιστούσε καταλληλότερο σκηνικό για το είδος της λατρείας, λόγω της ύπαρξης χάσματος και των εύφορων εδαφών γύρω από το ηφαίστειο. Ακόμη, δεν θα πρέπει να διαφύγει την προσοχή μας η πιθανή συλλατρεία με τους Καβείρους λόγω του τοπίου και των ευρημάτων, καθώς και το στοιχείο της μουσικής. Αν και κανένα εκ των δύο ιερών δεν μπορεί με ασφάλεια να ταυτισθεί με Θεσμοφόριο, στην περίπτωση της Φαναγόρειας οι ενδείξεις υπέρ της λειτουργίας Θεσμοφορίου είναι πιο έντονες. Τέλος, και στα δύο ιερά κυριαρχούν αντίστοιχοι τύποι ειδωλίων, αλλά από την Φαναγόρεια απουσιάζει ο τεράστιος αριθμός μικρογραφικών υδριών, που χαρακτηρίζει τα Άβδηρα.

Ο Απόλλωνας λατρεύτηκε και στις δύο πόλεις. Στα Άβδηρα, η λατρεία του έχει τις απαρχές της στην ιδρυτική περίοδο, μιας και αναφέρεται και στον Β' *Παιάνα* του Πινδάρου (στ.5). Σχετικά με την Φαναγόρεια, έχει διατυπωθεί η θεωρία πως η λατρεία του ξεκίνησε επίσης νωρίς. Πιθανόν, η λατρεία του Απόλλωνος στις δύο αποικίες να αποτελεί ένδειξη δελφικού χρησμού. Και στις δύο πόλεις, πάντως, η λατρεία του Απόλλωνος κορυφώνεται έπειτα από ξένη κυριαρχία, των Μακεδόνων στα Άβδηρα και του Παντικαπαίου στην Φαναγόρεια.

Οι διαφορές μεταξύ των δύο πόλεων είναι σαφώς περισσότερες: Στα Άβδηρα, πολιούχος θεός είναι ο Διόνυσος, η λατρεία του οποίου μετεφέρθη από την Τέω και πιστοποιείται από το κείμενο «*Τηίων Αραί*», από μεταγενέστερο επιγραφικό υλικό και από τη νομισματική. Ενδείξεις για την μεταφορά της λατρείας του Διονύσου στην Φαναγόρεια από την Τέω υφίστανται επίσης. Όμως, κύρια λατρεία της απομακρυσμένης αποικίας είναι αυτή της Αφροδίτης Απατούρου, η οποία, όπως είδαμε, μάλλον δεν προήλθε από την Τέω ή ευρύτερα από την Μ.Ασία, έστω και αν πιθανότατα συνδέεται με την ιωνική εορτή των Απατουρίων στο πλαίσιο διατήρησης της ιωνικής ταυτότητας. Αντιθέτως, η διαμόρφωσή της φαίνεται να συσχετίζεται με

την διαδικασία του αποικισμού και τον ζωτικό ρόλο του υδάτινου στοιχείου. Παρότι πουθενά δεν αναφέρεται η Αφροδίτη ως πολιούχος θεότητα, η σημασία της θεάς στις συνειδήσεις των ανθρώπων γίνεται αντιληπτή από την διαχρονικότητα της λατρείας, τα πλούσια ευρήματα, τις αναθηματικές επιγραφές, πολλές εκ των οποίων αφορούν βασιλικά πρόσωπα, καθώς και από το μυθολογικό αφήγημα που παραθέτει ο Στράβων (11.2.10). Αντίστοιχης κλίμακας λατρεία της Αφροδίτης δεν καταγράφεται στα Άβδηρα, παρότι στον Β΄ *Παιάνα* (στ. 5) γίνεται μνεία για ιερό της Αφροδίτης.

Οι πολιτικοί θεσμοί και η νομοθεσία στα Άβδηρα μας είναι γνωστοί μέσω της επιγραφής «*Τηίων Αραί*». Η αποικία βρισκόταν σε άμεση συνάρτηση με την μητρόπολή της τουλάχιστον μέχρι το α΄ μισό του 2ου αι. π.Χ. Οι δύο πόλεις απολάμβαναν κοινού πολιτεύματος, πιθανότατα δημοκρατικού, για την προστασία του οποίου είχαν μεριμνήσει νομικά. Για την Φαναγόρεια προς το παρόν δεν υπάρχουν στοιχεία σχετικά με το πολίτευμά της.

Από την αρχαϊκή περίοδο των Αβδήρων, οι γνώσεις μας για την οικιστική και την αστική ανάπτυξη παραμένουν ελλιπείς, ειδικά σε ό,τι αφορά την τήη φάση. Αντιθέτως, στην Φαναγόρεια, οι εκτεταμένες ανασκαφές των τελευταίων δεκαετιών έφεραν στο φως μεγάλο αριθμό αρχαϊκών οικιών και δημοσίων κτηρίων. Συνεπώς, προς το παρόν, δεν δύναται να γίνει σύγκριση των δύο αποικιών ως προς την αρχιτεκτονική, την οικιστική ανάπτυξη και την πολεοδομική τους οργάνωση. Ωστόσο, γίνεται αρκετά σαφές από τα ευρήματα της Φαναγόρειας ότι οι Ίωνες άποικοι μετέφεραν την τεχνογνωσία τους, την οποία και προσάρμοσαν στις ιδιαίτερες τοπικές συνθήκες.

Η επιθυμία των αποίκων της Φαναγόρειας να διατηρήσουν τις ιωνικές συνήθειες τους στη νέα γη καταμαρτυρείται και από τα σχήματα των πρώτων αγγείων, τα οποία παραπέμπουν σε εξοπλισμό συμποσίου. Οι άποικοι των δύο πόλεων ανέπτυξαν εμπορικές σχέσεις με κοινές αγορές, αφού και στις δύο κυριαρχούν τα προϊόντα του βορειοϊωνικού χώρου, όπως άλλωστε σε όλο τον Εύξεινο Πόντο και την Θράκη. Η νομισματική της Φαναγόρειας δεν διαθέτει κανένα κοινό στοιχείο με τη νομισματική των Αβδήρων, η οποία βρίσκεται σε άμεση σχέση με τη νομισματική της Τέω.

Βασικό εμπόδιο για την σύγκριση των δύο αποικιών παραμένει η ανισομερής ποσότητα πληροφοριών που μας δίνουν οι σωζόμενες γραπτές πηγές. Ενώ το φιλολογικό υλικό για την αποικία στην Θράκη είναι σχετικά επαρκές, για την αποικία του Εύξεινου Πόντου οι γνώσεις μας είναι πενιχρές. Μολοταύτα, μπορούμε να

εντοπίσουμε μερικές αξιοπρόσεκτες διαφορές. Για την ίδρυση των Αβδήρων από τους Τήιους πληροφορούμαστε από τον Ηρόδοτο (1.168) και τον Στράβωνα (14.1.30), εν αντιθέσει με την περίπτωση της Φαναγόρειας, για την ίδρυση της οποίας οι δύο συγγραφείς κρατούν σιωπή στο αντίστοιχο σωζόμενο χωρίο. Οι συνθήκες της ίδρυσης της Φαναγόρειας μας γίνονται αποσπασματικά γνωστές από δύο αρκετά μεταγενέστερες της ίδρυσης πηγές, από τον ασαφή Ψευδο-Σκύμνο (*Περιήγησις* 886) του 1ου αι. π.Χ. και τον Ευστάθιο της Θεσσαλονίκης του 12ου αι. μ.Χ. (*Διονυσίου οίκουμένης περιήγησις : εἰς αὐτὴν παλαιῶν σχόλια, καὶ Εὐσταθίου παρεκβολαί*, 1.549). Η ίδρυση της πρώτης αποικίας συνδέεται σαφώς με την Περσική Εισβολή στην Μ. Ασία το 545 π.Χ. Η ίδρυση της δεύτερης συνδέεται εμμέσως με τα γεγονότα αυτά μόνο από το χωρίο του Ευσταθίου, το οποίο αποτελεί αντιγραφή μη σωζόμενης σήμερα πηγής του Αρριανού του 1ου αι. μ.Χ., η οποία και ομοιάζει ως προς την επιλογή του λεξιλογίου με την μαρτυρία του Στράβωνος για τα Άβδηρα.

Επιπλέον, σημαντικό στοιχείο που διαφοροποιεί τις δύο αποικίες αποτελεί το γεγονός ότι Τήιοι δεν κατέφυγαν σε μια *terra incognita*, αλλά σε μία ήδη ιδρυμένη πόλη, η οποία και τους καλωσόρισε. Η ειρηνική μετάβαση από το καθεστώς των Κλαζομενίων στο καθεστώς των Τηίων πιστοποιείται από την συνέχιση της λατρείας του Τιμησίου. Μια προγενέστερη επαφή των Τηίων με την Θράκη θα πρέπει μάλλον να θεωρηθεί δεδομένη, αφ' ενός λόγω της γρήγορης προσαρμογής τους και της σύναψης σχέσεων με τους ντόπιους, αφ' ετέρου λόγω της γειτνίασης των δυο μικρασιατικών πόλεων, που επιτρέπει να υποθέσουμε κάποιου είδους εμπλοκή των Τηίων και στον πρώτο αποικισμό των Κλαζομενών. Από την άλλη πλευρά, η Φαναγόρεια αποτελεί μία αποικία που, εν αντιθέσει με τα Άβδηρα, σχεδιάστηκε εξ αρχής από τους Τήιους. Θα πρέπει, επίσης, να θεωρήσουμε δεδομένο ότι οι Τήιοι θα είχαν γνώση της περιοχής πριν από την άφιξή τους, έστω κι αν δεν σώζεται κανένα στοιχείο ως προς αυτό. Ίσως η γνωριμία τους με την περιοχή να σχετίζεται με τις αποικίες των Μιλησίων.

Η γνωριμία των Τηίων *a priori* με τον έγγειο πλούτο της Θράκης, η γρήγορη ανάπτυξη της νομισματοκοπίας των Αβδήρων που προηγήθηκε ελαφρώς της Τέω, και το σπάνιο γεγονός για τα δεδομένα των συνήθων σχέσεων ανάμεσα σε μητροπόλεις και αποικίες της επανίδρυσης της Τέω εκ μέρους των Αβδήρων, εύλογα μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι στόχος της ίδρυσης των Αβδήρων ήταν η διασφάλιση της οικονομικής συνέχειας της Τέω μέσω της πρόσβασης στα μεταλλεία της περιοχής. Ως εκ τούτου, συνακόλουθοι ήταν οι στενοί δεσμοί των δύο πόλεων καθ' όλη την

διάρκεια της ιστορίας. Σχέσεις μεταξύ Φαναγόρειας και Τέω σε τέτοιο επίπεδο δεν πιστοποιούνται προς το παρόν.

Συνεπώς, αν και το χωρίο που αποδίδεται στον Αρριανό μας κάνει λόγο για ίδρυση της Φαναγόρειας εξαιτίας της ύβρης των Περσών, λόγω των παραπάνω ζητημάτων δεν μπορούμε να αποκλείσουμε κατηγορηματικά το σενάριο μετάβασης στην γη του Ασιατικού Βοσπόρου από τα ίδια τα Άβδηρα. Εντούτοις, ελλείπει στοιχείων, ούτε το σενάριο αυτό προς το παρόν είναι σε θέση να επιβεβαιωθεί παρά την εύλογη επιχειρηματολογία του.

Ευοίωνες, πάντως, για την περαιτέρω κατανόηση των δύο αποικιών είναι οι εν εξελίξει αρχαιολογικές έρευνες και στις δύο περιοχές. Η εργασία κλείνει με την ελπίδα πως στο μέλλον οι αρχαιολογικές μελέτες θα μας προσφέρουν περισσότερα στοιχεία που θα φωτίσουν περαιτέρω τις γνώσεις μας για την σχέση των δύο τήων αποικιών, των Αβδήρων και της Φαναγόρειας.

Συντομογραφίες και τίτλοι περιοδικών εκδόσεων εκτός καταλόγου AJA:

Altertümer Phanagoreias

AMA: Antichnii mir iarkeologii

Ancient Civilizations from Scythia to Siberia

AWE: Ancient West and East

BF: Bosporskii fenomen

DB: Drevnosti Bospora

E.K.E.I.E.Δ.: Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της

Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών.

Θρακικά Χρονικά

Fanagoriya: Fanagoriya. Resultati arkeologicheskix issledovonii

Historia naturalis bulgarica

KSIA: Kratkie soobsheniya institute arkeologii

Μακεδονικά

MIA: Materialii issleodovaniya po arkeologii SSSR

PIFK: ProblemiIstorii, Filologii, Kul'tyri

RA: Rossiskaya arkeologiya

SA: Sovetskaya arkeologiya

VDI: Vestnik Drevnej Istorii

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Agelarakis, A. 2004. "The Clazomenian Colonization Endeavor at Abdera in Retrospect." Στο *Klazomenai, Teos and Abdera. Metropoleis and colony: Proceedings of the international symposium, Abdera 20 - 21 October 2001*, επιμ. A. Moustaka, E. Skarlatidou, M.C. Tzannesκαι Y. Ersoy, 327-49. Θεσσαλονίκη:University Studio Press.
- AlekseevA. Y., και T.V. Ryabkova 2010. "Skifi." Στο *Antichnoe Naslediye Kubani*, Τόμος 1, επιμ. G.M. Bongrd-Levin καιV.D. Kuznetsov, 236-59. Μόσχα: Nauka.
- Antonaccio, C.M. 1995. *An archaeology of ancestors : tomb cult and hero cult in early Greece*. Lanham : Rowman & Littlefield.
- Avram, A., J. Hind και G. Tsetskhaldze. 2004. "Black Sea Area". Στο *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, επιμ. M.H.Hansen και T.H Nielsen, 924-73. Οξφόρδη: Oxford University Press.
- Arafat, K.,και C. Morgan. "Among the earliest Attic imports at Phanagoria." Στο *Periplous. Papers on classical art and archaeology presented to Sir John Boardman*. επιμ.G. R. Tsetskhladze, A.J.N.W. Prag και A.M. Snodgrass , 16-23. Λονδίνο:Thames & Hudson.

- Βεληγιάννη-Τερζή, Χ. 1997. «Τέως και Άβδηρα.» Στο *Αρχαία Θράκη : αρχαϊκοί, κλασικοί, ελληνιστικοί, ρωμαϊκοί χρόνοι: Πρακτικά 2ου Διεθνούς Συμποσίου Θρακικών Σπουδών, Κομοτηνή, 20-27 Σεπτεμβρίου 1992*, επιμ. Δ.Τριαντάφυλλος και Δ. Τερζοπούλου, 691-705. Κομοτηνή: Ed. de l'Ass. culturelle de Komotini.
- Βεληγιάννη-Τερζή, Χ. 2004. *Οι ελληνίδες πόλεις και το βασίλειο των Οδρυσών : από Αβδήρων πόλεως μέχρι Τστρου ποταμού*. Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.
- Blavatsky, V.D. 1940. "Raskopki v Fanagorii v 1938-1939." *VDI* 4: 187-300.
- Boardman, J. 1980. *The Greeks overseas : their early colonies and trade*. Ν. Υόρκη: Thames and Hudson.
- Boer, J.D. 2006-2007. "Phantom-Myceneans in the Black Sea." *Talanta* 37-39: 277-302.
- Braund, D. 2007. "The Sindians of the Taman Peninsula ca. 400 BC: Polyaeus' Tirgitaos, Numismatics and Demosthenes' Grandfather." Στο *Greeks and natives in the Cimmerian Bosphorus, 7th-1st centuries BC: Proceedings of the international conference, October 2000, Taman, Russia*, επιμ. S.L. Solyonov. Οξφόρδη: Archaeopress.
- Braund, D. 2014. "The Thessalian foundation of Phanagoria: civic identity re-visited and extended." *Altertümer Phanagoreias* 3: 53-74.
- Braund, D. 2018. *Greek religion and cults in the Black Sea region : goddesses in the Bosporan Kingdom from the Archaic period to the Byzantine era*. Cambridge, Ν. Υόρκη: Cambridge University Press.
- Γιούνη, Μ. 2012-2013. ««Ἄραὶ καὶ νόμοι καὶ φυλακαὶ» Θεϊκὴ τιμωρία καὶ ποινὴ στὶς ἀρχαιοελληνικὲς πόλεις.» *Ε.Κ.Ε.Ι.Ε.Δ.* 44: 9-35.
- Cole, S.G. 1995. "Civic Cult and Civic Identity." Στο *Sources for the Ancient Greek City- State: acts of the Copenhagen Polis Centre. August 24-27 1994*. Τόμος 2, επιμ. M. Hansen, 292-35. Κοπεγχάγη: The Royal Danish Academy of Sciences and Letters.
- Charalampakis, P. 2013. "Some notes on the names ΦΑΝΑΓΟΡΕΙΑ and ΦΑΝΑΓΟΡΗΣ." *AMA* 16: 180-9.
- Chryssanthaki, K. 2001. "Les trois foundations d'Abdère." *REG* 114, 2: 383-406.
- Chryssanthaki, K. 2004. "Reconsidering the History of Abdera." Στο *Klazomenai, Teos and Abdera. Metropoleis and colony: Proceedings of the international symposium, Abdera 20 - 21 October 2001*, επιμ. A. Moustaka, E. Skarlatidou, M.C. Tzannes και Y. Ersoy, 311-18. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Chryssanthaki-Nagle, K. 2007. *L'histoire monétaire d'Abdèreen Thrace (VIe s. avant J.-C. - IIe s. après J.-C.)*. Αθήνα: Κέντρον Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας. Παρίσι : De Boccard.
- Clinton, K. 1996. "The Thesmophorion in cenral Athens and the celebration of the Thesmophoria in Attica." Στο *The Role of Religion in the Early Greek Polis: Proceedings of the third International Seminar on Ancient Greek Cult, organized by the Sweedish Institute at Athens*, 16-18 October 1992, επιμ. R. Hägg, 111-25. Στοκχόλμη: Distributor P. Åströmsförlang.

- Cook, R.M. 1998. East Greek trade amphoras. Στο *East Greek Pottery*, επιμ. R. M. Cook και P. Dupont, 142-91. Λονδίνο, Ν.Υόρκη: Routledge.
- Δημητράκοπουλου, Β. 2017. *Πήλινα ειδώλια από την περιοχή της πόλης του Νότιου Περιβόλου της πόλης των Αβδήρων*. Διπλωματική εργασία, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Πρόσβαση στο: <https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/object/2267820>
- Dobrovolskaya, E.V. 2013. “Arkeozoologitseskiye osobennosti Fanagorii: skotovodstvo i oxoto.” *Fanagoriya* 1: 192-205.
- Dougherty, C. 1993. “It’s murder to found a colony.” Στο *Cultural poetics in archaic Greece : cult, performance, politics*, επιμ. C. Dougherty και L.Kurke, 178-98. Cambridge, Ν.Υόρκη : Cambridge University Press.
- Dougherty, C. 1994. “Pindar's Second Paean: Civic Identity on Parade.” *Classical Philology*, 89,3 :205-218.
- Dupont, P., και E. Skarlatidou. 2012. “Archaic Transport Amphoras from the First Necropolis of Clazomenian Abdera.” Στο *Η κεραμική της αρχαϊκής εποχής στο Βόρειο Αιγαίο και την περιφέρειά του (700-480 π.Χ.) : Πρακτικά Αρχαιολογικής Συνάντησης Θεσσαλονίκη, 19-22 Μαΐου 2011*, επιμ. Μ.Τιβέριος, Β.Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, Ε.Μανακίδου και Α.Αρβανιτάκη, 253-64. Θεσσαλονίκη: Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Μακεδονικών και Θρακικών Σπουδών.
- Fowler, R. 2013. *Early Greek Mythography: Τόμος 2: Commentary*. Οξφόρδη: University Press.
- Fraser, P.M., και E. Mathews. 1987-2018α. *A lexicon of Greek personal names. Τόμος 1, The Aegean Islands, Cyprus, Cyrenaica*. Οξφόρδη: Clarendon Press · Ν. Υόρκη: Oxford University Press
- Fraser, P.M., και E. Mathews. 1987-2018β. *A lexicon of Greek personal names. Τόμος 2, Attica*. Οξφόρδη: Clarendon Press · Ν. Υόρκη: Oxford University Press.
- Fraser, P.M., και E. Mathews. 1987-2018γ. *A lexicon of Greek personal names. Τόμος 5, Coastal Asia Minor: Pontos to Ionia*. Οξφόρδη: Clarendon Press · Ν. Υόρκη: Oxford University Press.
- Gaidukevich, V.F. 1949. *Bosporskoye tsarstvo*. Μόσχα-Λένινγκραντ: Α.Ι. SSSR.
- Gialuris, N. 1984. LIMC II 1-2. Ζυρίχη: Artemis.
- GMII im A.S. Pushkina (κατάλογος έκθεσης). 2017. *Pantikapei I Fanagoriya. Dvestolitsi Bosporskovo Tsartsvo*. Μόσχα: Ministerstvo Kylv'tyroi Rossiskoi Federatsii, GMII im A.S. Pushkina, G.I.A.Z.M Fanagoriya, RAN.
- Gorbunova, K.S., και I.I Saverkina. 1975. *Greek and Roman antiquities in the Hermitage*. Λένινγκραντ : Aurora Art Publishers.
- Gorman, V. B. 2002. “Milesian decrees of isopoliteia and the refoundation of the city, ca. 479 B.C.E.” Στο *Oikistes. Studies in constitutions, colonies, and military power in the ancient world. Offered in honor of A.J. Graham*, επιμ. V.B. Gorman και E.W.Robinson , 181-93. Leiden, Boston, Köln : Brill.
- Gorontsarovskii, V.A., και A.I. Ivantsik. 2010. “Sindi.” Στο *Antichnoe Nasledie Kubani*, Τόμος 1, επιμ. G.M. Bongrd-Levin και V.D. Kuznetsov, 219-32. Μόσχα: Nauka.

- Graham, A.J. 1982. "The colonial expansion of Greece." Στο *The expansion of the Greek world, eighth to sixth centuries B.C. The Cambridge ancient history*. επιμ. J. Boardman, N. G. L. Hammond, 83-162. Τόμος III, Μέρος 3. 2η έκδοση. Cambridge: Cambridge University Press.
- Graham, A.J. 1991. "'Adopted Teians': a passage in the new inscription of Public Imprecations from Teos." *JHS* 111: 176-78.
- Graham, A.J. 1992. "Abdera and Teos." *JHS* 112: 44-73.
- Herrmann, P. 1981. "Teos und Abdera im 5. Jahrhundert v. Chr. Ein neues Fragment der Teiorum dirae." *Chiron* 11: 1-30.
- Hind, J.G.F. 2008. "Two Notes on Early Coin Types of Pantikapaion and Phanagoria." *NC* 168: 1-8.
- Ilyina, T. 2010. "The sanctuary on the Maiskaya Mount." Στο *Ancient Sacred Monuments in the Black Sea*, επιμ. E.K. Petropoulos και A.A. Maslenikov, 417-30. Θεσσαλονίκη: Kyriakidis Brothers s.a.
- Isaac, B. 1986. *The Greek settlements in Thrace until the Macedonian conquest*. Leiden: E. J. Brill.
- Kallintzi, K. 2004. "Abdera: Organization and Utilization of the Area Extra Muros." Στο *Klazomenai, Teos and Abdera. Metropoleis and colony: Proceedings of the international symposium, Abdera 20 - 21 October 2001*, επιμ. A. Moustaka, E. Skarlatidou, M.C. Tzannes και Y. Ersoy, 271-89. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Καλλιντζή, Κ. 2007. «Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Ξάνθης». *ΑΔ* 62, Β' 2.
- Καλλιντζή, Κ. 2011. *Η χώρα των Αβδήρων. Συμβολή στην αρχαιολογία και ιστορική τοπογραφία του νότιου τμήματος του νομού Ξάνθης*. Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας. Πρόσβαση: <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/31737>
- Καλλιντζή, Κ. 2012. «Επίθεση και άμυνα στην πόλη των Αβδήρων». Στο *Δινήεσσα. Τιμητικός τόμος για την Κατερίνα Ρωμιοπούλου*, επιμ. Π. Αδάμ-Βελένη και Κ. Τζαναβάρη, 131-40. Θεσσαλονίκη: Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης.
- Kallintzi, D., και C. Veligianni. 1996. "Eine neue Weihinschrift aus Abdera." *ANB* 10,2: 51-65.
- Καλλιντζή, Κ. (υπό έκδοση). "Abdera: The sea matters. Did the city make its harbours, or the harbours make their city?" Στο *International Workshop "MARE THRACIUM"*, 3 – 4 Νοεμβρίου 2016, *Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Mainz*.
- Καλλιντζή, Κ., Μ. Γεωργιάδης, Ε. Κεφαλίδου, Μ. Χρυσάφη, Κ. Χατζηπροκοπίου, Δ. Σκουλαρίκη, Α. Garcia. (υπό έκδοση). «Αρχαιολογικό Πρόγραμμα Αβδήρων και Ξάνθης (ΑΠΑΞ): πρώτο έτος της επιφανειακής έρευνας.» *AEMΘ* 29.
- Karatas, A.M.S. 2014. *The sanctuaries of Demeter in western Asia Minor and on the islands off the coast*. Διδακτορική διατριβή, University of Bristol.
- Kazarow, G. 1918. "Zur Archäologie Thrakiens." *AA* 33: 3-66.

- Κεφαλίδου, Ε. 2014. «Θαλασσινές Μυθιστορίες.» Στο *Η Ευρώπη της Ελλάδος: Αποικίες και νομίσματα από τη Συλλογή της Alpha Bank*, επιμ. Δ. Τσαγκάρη και Π. Αδάμ-Βελένη, 46-53. Αθήναι: AlphaBank.
- Κεφαλίδου, Ε., Κ. Καλλιντζή, Μ. Γεωργιάδης, Κ. Χατζηπροκοπίου. (υπό έκδοση). *Archaic and Classical Abdera: Economy and Wealth by the Nestos Riverside*. Στο *Proceedings of the 19th International Congress of Classical Archaeology Cologne/Bonn, 22 – 26 May 2018*. Heidelberg: Propylaeum.
- Kobylina, M.M. 1959. “Fanagoriya.” *MIA* 57: 8-101.
- Kobylina, M.M. 1967. “Raskopki ugo-vostochnovo rayona Fanagorii.” *KSIA* 109: 127-32.
- Kobylina, M.M. 1983. “Stranitsi rannei istorii Fanagorii.” *SA* 2: 51-61.
- Koshelenko, G.A. 2010. “Religiya i kultu.” Στο *Antichoe nasledie Kubani*, Τόμος 2, επιμ. G.M. Bongard-Levin και V.D. Kuznetsov, 355-416. Μόσχα: Nauka.
- Koshelenko, G.A., και L.P. Marinovitch. 2000. “Three Emporia of the Kimmerian Bosphorus.” Στο *Periplous. Papers on classical art and archaeology presented to Sir John Boardman*. επιμ. G. R. Tsetschladze, A.J.N.W. Prag και A.M. Snodgrass, 171-8. Λονδίνο: Thames & Hudson.
- Kovalenko, S., και V. Tolstikov. 2013. “On the beginning of coinage in the Cimmerian Bosphorus.” *AWE* 12: 181-204.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. 1982. «Ανασκαφικές έρευνες στα Αρχαία Άβδηρα.» *ΠΑΕ* 138: 1–17.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. 1983. «Ανασκαφικές έρευνες στα Αρχαία Άβδηρα.» *ΠΑΕ* 139, Α': 1–12.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. 1984. «Ανασκαφικές έρευνες στα Αρχαία Άβδηρα.» *ΠΑΕ* 140, Α': 1-11.
- Koukouli-Chryssanthaki, C. 1986. “Abdera and the Thracians.” Στο *Thracia Pontica III: troisième symposium international, Sozopol, 6-12 Octobre 1985*, επιμ. V. Popov, C. Angelova και K. Porojanov, 82-98. Σόφια: Kulturno-istoritsesko nasledvo.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. 1987α. «Ανασκαφή στα Αρχαία Άβδηρα.» *ΠΑΕ* 142: 177-85.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. 1987β. «Ανασκαφές στα Αρχαία Άβδηρα.» *ΑΕΜΘ* 1: 407-420.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. 1988. «Ανασκαφή Αρχαίων Αβδήρων.» *ΠΑΕ* 143: 143-52.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. 1989α. «Ανασκαφή Αρχαίων Αβδήρων.» *ΠΑΕ* 144: 222-32.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1989β. «Άβδηρα.» *Έργον* 36: 97-105.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. 1991. «Ανασκαφή Αρχαίων Αβδήρων.» *ΠΑΕ* 146: 194–211
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. 1992. «Ανασκαφή Αρχαίων Αβδήρων.» *ΠΑΕ* 147: 160-66.
- Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Χ. 1997. «Η αρχαϊκή πόλη των Αβδήρων. Β: αρχαιολογικές έρευνες». Στο *Αρχαία Θράκη : αρχαϊκοί, κλασικοί, ελληνιστικοί*,

ρωμαϊκοί χρόνοι: Πρακτικά 2ου Διεθνούς Συμποσίου Θρακικών Σπουδών, Κομοτηνή, 20-27 Σεπτεμβρίου 1992, επιμ. Δ.Τριαντάφυλλος και Δ. Τερζοπούλου, 715-725. Κομοτηνή: Ed. de l'Ass. culturelle de Komotini.

- Koukouli-Chrysanthaki, C. 2004. "The Archaic City of Abdera." Στο *Klazomenai, Teos and Abdera. Metropoleis and colony: Proceedings of the international symposium, Abdera 20 - 21 October 2001*, επιμ. A. Moustaka, E. Skarlatidou, M.C. Tzannes και Y. Ersoy, 235-248.Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Kurtz, D., και J. Boardman. *Έθιμα ταφής στον αρχαίο ελληνικό κόσμο*. Μτφ Ο. Βιζυηνού και Θ. Ξένος, Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Kuznetsov, V.D. 1999. "Early Types of Greek Dwelling Houses in the North Black Sea." Στο *Ancient Greeks West and East*, επιμ. G.R Tsetskhladze, 531-64. Leiden, Boston, Koeln : Brill.
- Kuznetsov, V.D. 2000-2001. "Phanagoria and its Metropolis." *Talanta* 32-33: 67-77.
- Kuznetsov, V.D. 2001. "Archaeological investigations in the Taman Peninsula." Στο *North Pontic classical archaeology. An historical essay*, επιμ. G.R.Tsetskhladze, 319-44. Leiden, Boston: Brill.
- Kuznetsov, V.D. 2003. "Κεποι- Phanagoria- Taganrog." Στο *Ancient Greek colonies in the Black Sea*, επιμ. D. V. Grammenos και E. K. Petropoulos, 895-930. Θεσσαλονίκη : Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Βόρειας Ελλάδας, Αθήνα : Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Kuznetsov, V.D. 2006. "Noviye nadpisi iz Fanagorii." *VDI* 1: 155-72.
- Kuznetsov, V.D. 2010. "Fanagoriya, stolitsa Asiatskovo Bospora." Στο *Antichoe nasledie Kubani*, Τόμος 1, επιμ. G.M. Bongard-Levin, και V.D, Kuznetsov, 430-69. Μόσχα: Nauka.
- Kuznetsov, V.D. 2013. "Fanagoriya: Nekotoriye itogi isledovonii." *Fanagoriya* 1: 12-38.
- Kuznetsov, V.D. 2014. "Apatouros." *Altartümer Phanagoreias* 3:111-30.
- Kuznetsov, V.D. 2015. "Sirtsovii kirpits (po materialam Fanagorii). *PIFK* 47: 282-94.
- Kuznetsov, V.D. 2018α. "Zametki po planirovke goroda." *DB* 22: 133-40.
- Kuznetsov, V.D. 2018β. "Oboronitel'niyeso oryzeniya Fanagorii." *KSIA* 250: 215-9.
- Kuznetsov, V.D. 2018γ. "Domostroitel'stvo Severnovo Ponta (epocha archaiki). *Fanagoriya* 7: 117-35.
- Kuznetsov, V.D. 2019α. "Drevneishaya Fanagoriya: nekotorie problem." *DB* 24: 398-416.
- Kuznetsov, V.D. 2019β. "The Cimmerian Bosphorus in the 5th Century BC (an Old Persian Inscription from Phanagoria)." *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia* 25: 8-43.
- Kuznetsov, V.D., και A.B. Nikitin. 2019. "An Old Persian Inscription from Phanagoria." *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia* 25: 1-7.
- Kuznetsov, V.D., και A.A Zavoikin. 2014. "On the archaeological topography of Phanagoria." *AltartümerPhanagoreias* 3: 29-52.

- Kuznetsov, V.D., και M.G. Abramzon. 2020. “Klad posdnearchaitseskix monet iz Fanagorii.” *Fanagoriya* 8: 6-114.
- Λαζαρίδης, Δ.Ι. 1960. *Πήλινα ειδώλια Αβδήρων*. Αθήναι.
- Λαζαρίδης, Δ.Ι. 1973. *Αβδηρα και Δίκαια*. Αθήνα: Αθηναϊκός Τεχνολογικός Όμιλος. Αθηναϊκό Κέντρο Οικιστικής.
- Lambert, S.D. 1993. *The Phratries of Attica*. Michigan: The University of Michigan Press.
- Lang, M. 1956. “Numerical notations on Greek vases.” *Hesperia* 25: 1-24.
- Larson, J. 2007. *Ancient Greek Cults. A guide*. Ν.Υόρκη, Λονδίνο: Routledge.
- Lawall, M.L. 2000. “Graffiti, wine selling, and the reuse of amphoras in the Athenian Agora, c.a 430 to 400 B.C. *Hesperia* 69: 3-90.
- Lawall, M.L. 2017. “Regional Styles of Transport Amphora Production in the Archaic Aegean”. Στο *Material Koinai in the Greek Early Iron Age And Archaic Period: acts of an International Conference at the Danish Institute at Athens, 30 January – 1 February 2015, Aarhus*, επιμ. S. Handberg και A. Gadolou, 289-311. Aarhus, Αθήνα : Aarhus University Press. The Danish Institute at Athens.
- Liddell, H.G., και R. Scott. 1905-1972. *Μέγα λεξικόν της ελληνικής γλώσσας*. Μτφ. Ξ.Π. Μόσχος. Αθήναι: Σιδέρης.
- Limberis, N.Y., και I.I. Martchenko. 2010. “Meoti.” Στο *Antichoe nasledie Kubani*, Τόμος 1, επιμ. G.M. Bongard-Levin και V.D. Kuznetsov, 260-84. Μόσχα: Nauka.
- Loukopoulou, L. 1989. *Contribution à l’histoire de la Thrace propontique durant la période archaïque*. Αθήνα: Κέντρο ελληνικής και ρωμαϊκής αρχαιότητας, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Παρίσι: Diffusion de Boccard.
- Loukopoulou, L., και M.G. Parissaki. 2004. “Teos and Abdera: The Epigraphic Evidence.” Στο *Klazomenai, Teos and Abdera. Metropoleis and colony: Proceedings of the international symposium, Abdera 20 - 21 October 2001*, επιμ. A. Moustaka, E. Skarlatidou, M.C. Tzannes και Y. Ersoy, 305-10. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Λουκοπούλου, Λ., Α. Ζουρνατζή, Μ.Γ. Παρισάκη, και Σ. Ψωμά. 2005. *Επιγραφές της Θράκης του Αιγαίου. Μεταξύ των ποταμών Νέστου και Έβρου (Νομοί Ξάνθης, Ροδόπης και Έβρου)*. Αθήναι : Εθνικόν Ίδρυμα Ερευνών. Κέντρο Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας, Υπουργείο Πολιτισμού, ΙΘ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασσικών Αρχαιοτήτων. Παρίσι: De Boccard.
- Mac Sweeney, N. 2013. *Foundation myths and politics in ancient Ionia*. Cambridge, Ν. Υόρκη : Cambridge University Press.
- Malkin, I. 1985. “What’s in a name? The eponymous founders of Greek colonies.” *Athenaeum* 63: 114-30.
- Malkin, I. 1987. *Religion and colonization in ancient Greece*. Leiden, Ν. Υόρκη : Brill.
- Malkin, I. 1998. *The returns of Odysseus : colonization and ethnicity*. Berkeley Los Angeles, Λονδίνο : California University Press.

- Malkin, I. 2018. "Returning Heroes and Greek Colonists." Στο *The returning hero : Nostoi and traditions of Mediterranean settlement*, επιμ. S.Hornblower και G.Biffis, 83-104. Οξφόρδη:Oxford University Press.
- Marchenko, I.D. 1963. "Nekotoriye itogi raskopokna Maiskoy gore." *KSIA* 95: 86-9.
- Μαχαίρα, Β. 2013. «Παραλλαγές σε ένα ροδιακό θέμα: η ημίγυμνη Αφροδίτη ως Εύπλοια ή Ποντία.» Στο *Όλβιος Άνερ, Μελέτες στη μνήμη του Γρηγόρη Κωνσταντινόπουλου. Ρόδος IV*, επιμ. Α. Γιαννικουρή, 141-52. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγαϊακών Σπουδών.
- May, J.F. 1966. *The coinage of Abdera (540-345 B.C.)*.Λονδίνο: Royal Numismatic Society Special Publication.
- Mayor, A, 2014. *The Amazons. Lives & Legends of Warrior Women Across the Ancient World*. N. Jersey: Princeton University Press.
- Μερούσης, Ν. 2002. *Χίος: φυσικό περιβάλλον & κατοίκηση: από τη νεολιθική εποχή μέχρι το τέλος της αρχαιότητας*. Χίος: Πάπυρος.
- Morgan, C. 1992. Επανεκδόση. *Athletes and oracles: the transformation of Olympia and Delphi in the eighth century BC*. Cambridge: University Press, 1990.
- Morgan, C. 2004. *Attic fine pottery of the archaic to Hellenistic periods in Phanagoria*. Leiden, Boston: Brill, 2004.
- Morgan, C. 2007. "Attic fineware imports of the archaic to early hellenistic periods from the settlement at Phanagoria (Taman peninsula, South Russia)." Στο *Frühe Ionien : eine Bestandsaufnahme : Panionion-Symposion Güzelçamlı, 26. September - 1. Oktober 1999*.Mainz, επιμ. J.Cobet, 519-30. Mainz: P. vonZabern.
- Μότσιου, Π. 2017. *Μικρογραφικές υδρίες από το ιερό της Δήμητρας στα Άβδηρα*. Διπλωματική μεταπτυχιακή εργασία, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Πρόσβαση στο: <https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/object/1327921>.
- Μότσιου, Π. 2019. «Υδρίσκες από το ιερό της Δήμητρας στα Άβδηρα: παρατηρήσεις για την κατασκευή και τη χρήση μικρογραφικών αγγείων σε ιερά του Βόρειου Αιγαίου.» Στο *Η κεραμική της κλασικής εποχής στο Βόρειο Αιγαίο και την περιφέρειά του (480-323/300 π.Χ.): Πρακτικά Διεθνούς Αρχαιολογικού Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 17-20 Μαΐου 2017*, επιμ. Ε. Μανακίδου, Α.Αβραμίδου, 591-603. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Ξυδόπουλος, Ι.Κ. 2007α. *Η εικονογραφία των Θρακών στην κλασική ιστοριογραφία*. Αφοι Κυριακίδη: Θεσσαλονίκη.
- Ξυδόπουλος, Ι.Κ. 2007β. «Ο ελληνικός αποικισμός στη Βόρεια Αφρική. Μια ερμηνευτική προσέγγιση για την περίπτωση της Κυρήνης.» Στο *ΚΖ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο, 26-28 Μαΐου 2006. Πρακτικά*, Τόμος Α', 17-27. Θεσσαλονίκη: Ελληνική Ιστορική Εταιρεία.
- Οικονόμου, Σ. 2012. *Ταφές πεσόντων, πολυάνδρεια, κενοτάφια και ηρώα από την ύστερη εποχή του χαλκού έως και τους κλασικούς χρόνους στον ελλαδικό χώρο*. Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης. Πρόσβαση στο: <https://www.didaktorika.gr/eadd/handle/10442/28413>

- Παυλοπούλου, Α. 2004. «Μύθος και λατρεία Οικιστών-Ηρώων στις ελληνικές αποικίες της Θράκης.» Στο *ΘΡΑΚΗ*, επιμ. Δ. Τριαντάφυλλος, 98-114. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού. Γενική Γραμματεία Περιφέρειας Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης.
- Peña, J.T. 2007. *Roman Pottery in the Archeological Record*. Cambridge: University Press.
- Peristeri-Otatz, K. 1986. “Amphores et timbres amphoriques d’ Abdère.” *BCH* 13; 491-6.
- RAN. 2008. *Fanagoriya*. Μόσχα: Severnii Palomnik.
- RAN. 2016. *Phanagoria*. Μόσχα: Volnoe Delo.
- Regel, W. 1887. “Abdera.” *AM* 12: 161-7.
- Reinach, S. 1881. “Antiquités de Maronée et d'Abdère.” *BCH* 5: 87-95.
- Rostovtzeff, M. 1922. *Iranians and Greeks in South Russia*. Οξφόρδη: Clarendon Press.
- Rubinstein, H. 2004. “Ionia.” Στο *An Inventory of Archaic and Classical Poleis: : an investigation conducted by the Copenhagen Polis Centre for the Danish National Research Foundation*, επιμ. M.H. Hansen και T.H Nielsen, 1053-107. Οξφόρδη, N. Υόρκη: Oxford University Press.
- Sakellariou, M.V. 1958. *La migration grecque en Ionie*. Αθήνα: Institut français d’Athènes.
- Σαμίου-Λιανού, Χ. 2019. *Ιερό Δήμητρας και Κόρης στα Άβδηρα* Πρόσβαση στο: . https://www.academia.edu/36121080/Sanctuary_of_Demeter_and_Kore_Abdera_Greece_%CE%99%CE%95%CE%A1%CE%9F_%CE%94%CE%97%CE%9C%CE%97%CE%A4%CE%A1%CE%91%CE%A3_%CE%9A%CE%91%CE%99_%CE%9A%CE%9F%CE%A1%CE%97%CE%A3_%CE%A3%CE%A4%CE%91_%CE%91%CE%92%CE%94%CE%97%CE%A1%CE%91_pdf
- Σαμπανοπούλου, Σ. 1997. «Πώς είδαν οι Ευρωπαίοι περιηγητές την αρχαιότητα στη Δ. Θράκη.» Στο *Αρχαία Θράκη : αρχαίοι, κλασικοί, ελληνοιστικοί, ρωμαϊκοί χρόνοι: Πρακτικά 2ου Διεθνούς Συμποσίου Θρακικών Σπουδών, Κομοτηνή, 20-27 Σεπτεμβρίου 1992*, επιμ. Δ. Τριαντάφυλλος και Δ. Τερζοπούλου, 149-159. Κομοτηνή: Ed. de l’Ass. culturelle de Komotini.
- Σαμσάρης, Δ.Κ. 1980. *Ο εξελληνισμός της Θράκης κατά την ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα*. Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Saprykin, S.J. 2019. “K protsteniyui interpretatsi inekotorix bosposkich graffiti.” *DB* 24: 473-87.
- Σαδικάκης, Θ.Χ. 1998. *Η Χίος στην αρχαιότητα*. Αθήνα: Εριφύλλη.
- Savostina, E.A. 2010. “Isskustvo.” Στο *Antichoe nasledie Kubani, Τόμος 2*, επιμ. G.M. Bongard-Levin και V.D, Kuznetsov, 494-533. Μόσχα: Nauka.
- Shelov-Kovediayev, F.V. 2018.. “Krannei istorii Fanagorii.” *PIFK* 3: 98-105.
- Σισμανίδης, Κ. 2003. *Αρχαία Στάγαιρα : η πατρίδα του Αριστοτέλη*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Skarlatidou, E. 1986. “The Archaic Cemetery of Abdera.” Στο *Thracia Pontica III: troisième symposium international, Sozopol, 6-12 Octobre 1985*, επιμ. V. Popov, C. Angelova και K. Porojanov, 99-108. Σόφια: Kulturno-istoritsesko nasledvo.

- Σκαρλατίδου, Ε. 1987. «Ανασκαφή στο αρχαϊκό νεκροταφείο Αβδήρων.» *ΑΕΜΘ* 1: 421-430.
- Σκαρλατίδου, Ε. 1988α «Αγροί Αβράμογλου και Κιοσσέ, αρ. κλ. 58, 46 (ως υποκεφάλαιο στο «Ανασκαφή Αρχαίων Αβδήρων»).» *ΠΑΕ* 143: 148-51.
- Σκαρλατίδου, Ε. 1988β. «Δοκιμαστική ανασκαφή στα Άβδηρα.» *ΑΕΜΘ* 2: 459-64.
- Σκαρλατίδου, Ε. 1989α «Αγρός Αβράμογλου Δ2-Ε2 (ως υποκεφάλαιο στο «Ανασκαφή Αρχαίων Αβδήρων»).» *ΠΑΕ* 144: 227-32.
- Σκαρλατίδου, Ε. 1989β. «Τοπογραφικά προβλήματα στην περιοχή του βόρειου οχυρωματικού περιβόλου των αρχαίων Αβδήρων.» *ΑΕΜΘ* 3: 569-74.
- Σκαρλατίδου, Ε. 1990. «Οικισμοί και εγκαταστάσεις ιστορικών χρόνων μέσα στα όρια της χώρας των Αβδήρων.» Στο *Πόλις και χώρα στην αρχαία Μακεδονία και Θράκη. Μνήμη Δ. Λαζαρίδη : Πρακτικά Αρχαιολογικού Συνεδρίου, Καβάλα 9-11 Μαΐου 1986*, επιμ. Δ. Τροαντάφυλλος, 612-18. Θεσσαλονίκη: Υπουργείο Πολιτισμού, École Française d'Athènes.
- Σκαρλατίδου, Ε. 1991. «Αγρός Αβράμογλου Δ2-Ε2 (ως υποκεφάλαιο στο «Ανασκαφή Αρχαίων Αβδήρων»).» *ΠΑΕ* 146: 201-11.
- Σκαρλατίδου, Ε. 1992α. «Αρχαία σπίτια στα Άβδηρα.» *Θρακικά Χρονικά* 46: 15-24.
- Σκαρλατίδου, Ε. 1992β. «Ανασκαφή αρχαίων σπιτιών στο βόρειο περίβολο των Αβδήρων.» *ΑΕΜΘ* 6: 685-94.
- Skarlatidou, E. 2004. "The archaic Cemetery of the Clazomenian Colony at Abdera." Στο *Klazomenai, Teos and Abdera. Metropoleis and colony: Proceedings of the international symposium, Abdera 20 - 21 October 2001*, επιμ. Α. Moustaka, Ε. Skarlatidou, Μ.С. Tzannes και Υ. Ersoy, 249-59. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Skarlatidou, E. 2006. "Éléments d' architecture monumentale d' Abdère." *BCH* 130: 117-42.
- Σκαρλατίδου, Ε.Κ. 2010. *Το αρχαϊκό νεκροταφείο των Αβδήρων : συμβολή στην έρευνα της αποικίας των Κλαζομενίων στα Άβδηρα*. Θεσσαλονίκη : Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Μακεδονικών και Θρακικών Σπουδών.
- Σκαρλατίδου, Ε. 2012. «Κλειστά σύνολα με κορινθιακή και ιωνική κεραμική από το πρώιμο αρχαϊκό νεκροταφείο των Αβδήρων.» Στο *Η κεραμική της αρχαϊκής εποχής στο Βόρειο Αιγαίο και την περιφέρειά του (700-480 π.Χ.) : Πρακτικά Αρχαιολογικής Συνάντησης Θεσσαλονίκη, 19-22 Μαΐου 2011*, επιμ. Μ. Τιβέριος, Β. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, Ε. Μανακίδου και Α. Αρβανιτάκη, 453-60. Θεσσαλονίκη: Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Μακεδονικών και Θρακικών Σπουδών.
- Sokolov, G.I. 1999. *Isskustvo bosporskogo tsarstvo*. Μόσχα: MEI.
- Spassov, N., N.Iliev, L. Hristova και V. Ivanov. 2018. "Typology of Thracian horses according to osteological analysis of skeletal remains and depictions from the antiquity." *Historia naturalis bulgarica* 25: 15–24.
- Struve, V.V. 1965. *Korpus bosporskich nadpisej*. Μόσχα-Λένινγκραντ: Nauka.
- Surikov, I.E. 2012. "Ob etimologii nazvanii Fanagorii i Germonassi (k postanovke problem)." *DB* 16: 440-69.

- Syrides, G. E., και A.A. Psilovikos, 2004. "Geoarcheological Investigations in the Area of Ancient Abdera." Στο *Klazomenai, Teos and Abdera. Metropoleis and colony: Proceedings of the international symposium, Abdera 20 - 21 October 2001*, επιμ. A. Moustaka, E. Skarlatidou, M.C. Tzannes και Y. Ersoy, 351-59. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Tesle, K. 2013. "The Cult of Great Gods of Samothrace in the Black Sea Στο *Exploring the hospitable sea: proceedings of the Interantional Workshop on the Black Sea in Antiquity held in Thessaloniki Region, 21-23 September 2012*, επιμ. M. Manoledakis, 59-65. Οξφόρδη: Archaeopress.
- Τζαβελοπούλου, Α. 2011. *Λατρείες ηρώων στις αγορές τις αρχαιότητας*. Διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Πρόσβαση στο <https://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/25163#page/1/mode/2up>
- Tiverios, M. 2008. "Greek Colonisation of the Northern Aegean." Στο *Greek Colonisation: An Account of Greek Colonies and other Settlements Overseas*, Τόμος 2, επιμ. G.R. Tsetskhladze, 1-154. Leiden, Boston: Brill.
- Tolstikov, P.V. 2010. "The early temple of Appolo on the acropolis at Panticapeum: Questions of dating, typology and the periods of its construction." Στο *Ancient Sacral Monuments in the Black Sea*, επιμ. E.K. Petropoulos και A.A. Maslenikov, 335-66. Θεσσαλονίκη: Kyriakidis Brothers s.a.
- Tolstikov, V.P and M.B. Muratova. 2013. "K problem practraictve novorazvitiya pantikapeiskai apoikii v pervoipolovine VI- pervoi polovine V v do n.e." *VDI* 284: 186-193.
- Τρανταλίδου, Κ. 2010. «Μικρή Δοξίπαρα-Ζώνη : τα άλογα του ταφικού τύμβου. Οστεομετρικά δεδομένα και συγκρίσεις με κατάλοιπα ίππων από τη νοτιοανατολική Ευρώπη.» Στο *Άλογα και άμαξες στον αρχαίο κόσμο : πρακτικά επιστημονικής συνάντησης, Ορεστιάδα 30 Σεπτεμβρίου 2006*, επιμ. Δ. Τριαντάφυλλος και Δ. Τερζοπούλου, 55-124. Ορεστιάδα: Ταμείο Διαχείρισης Πιστώσεων για την Εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων.
- Treister, M.Y. 2007. "Archaic Panticapaeum." 567-580. Στο *Frühes Ionien Eine Bestandsaufnahme. Panionion Symposium Guzelcamli 26 Σεπτεμβρίου– 1 Οκτωβρίου 1999*, Guzelcamli. Mainz: P. von Zabern.
- Τριαντάφυλλος, Δ. 1973-4. «Αρχαιότητες και Μνημεία Θράκης.» *ΑΔ* 29, Χρονικά Β,3: 791-828.
- Τριαντάφυλλος, Δ., και Δ. Τερζοπούλου, 1995. « Ανασκαφή ταφικών τύμβων στο Ρήγιο Διδυμοτείχου.» *ΑΕΜΘ* 9: 473-86.
- Τριαντάφυλλος, Δ., και Δ. Τερζοπούλου, 2003. « Άμαξες και καύσεις νεκρών στον τύμβο της Μικρής Δοξίπαρας-Ζώνης του δήμου Κυπρίνου.» *ΑΕΜΘ* 17: 1-12.
- Τσαγκάρη, Δ. 2014. «Νομισματική (ως υποκεφάλαιο στο «Επίδαμνος-Δυρράχιον (Durrës, Αλβανία)»». Στο *Η Ευρώπη της Ελλάδος : Αποικίες και νομίσματα από τη Συλλογή της Alpha Bank*, επιμ. Δ. Τσαγκάρη και Π. Αδάμ-Βελένη, 238-9. Αθήναι: AlphaBank.
- Tsetskhladze, G.R. 1994. "Greek penetration of the Black Sea." Στο *The archaeology of Greek Colonisation : essays dedicated to Sir John Boardman*, επιμ.

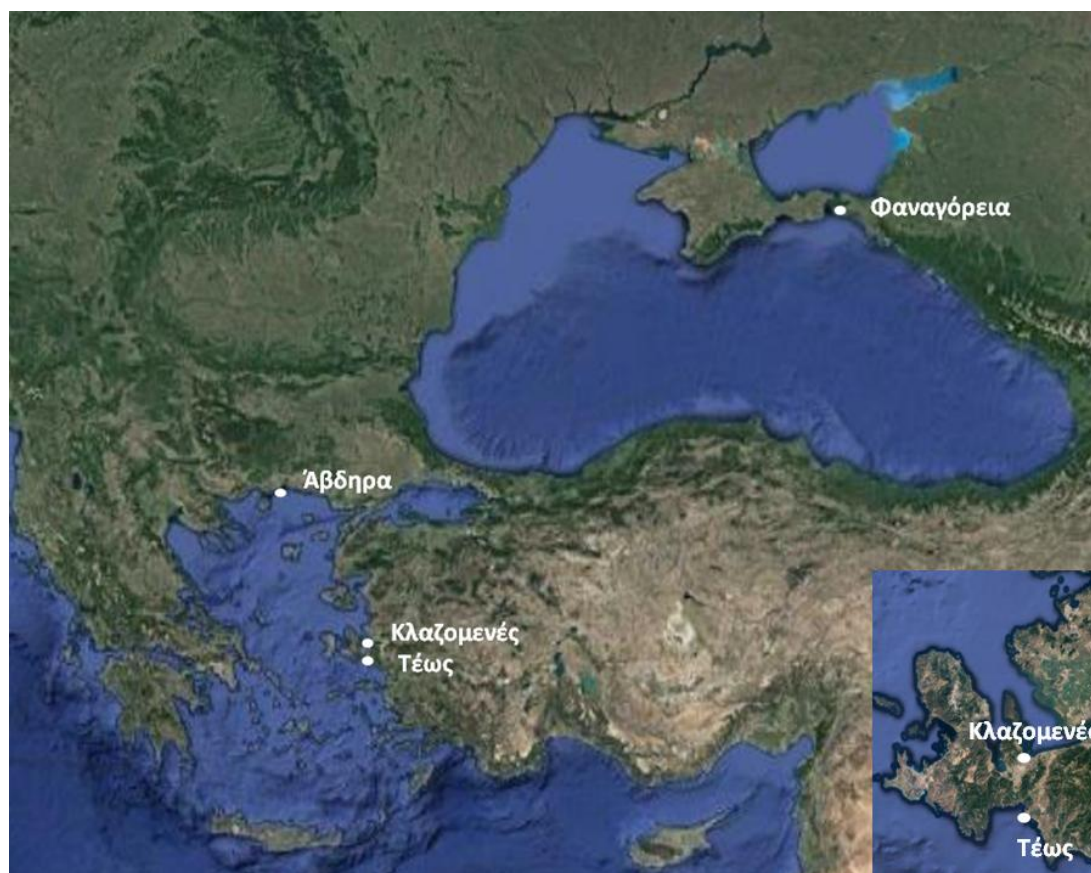
- G.R. Tsatskhiladze and F. De Angelis, 111-35. Οξφόρδη: Oxford University, Institute of Archaeology.
- Tsatskhiladze, G.R. 2002. "Phanagoria: Metropolis of the Asiatic Bosphorus." Στο. *Greek Archaeology without frontiers*, επιμ. J.A Todd et al., 129-150. Αθήνα : Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών.
 - Tsatskhiladze, G.R. 2016. "Greeks in the Asiatic Bosphorus : New Evidence and Some Thoughts." Στο *The Black Sea in the light of new archaeological data and theoretical approaches : Proceedings of the 2nd International Workshop on the Black Sea in Antiquity held in Thessaloniki 18-20 September 2015*, 45-59, Οξφόρδη : Archaeopress Publishing Ltd.
 - Τσιαφάκη, Δ. 1998. *Η Θράκη στην αττική εικονογραφία του 5^{ου} αι. π.Χ.: Προσεγγίσεις στις σχέσεις Αθήνας και Θράκης*. Κομοτηνή: Μορφωτικός Όμιλος Κομοτηνής, Κέντρο θρακικών μελετών.
 - Τσιαφάκη, Δ. 2009. «Έλληνες και Θράκες από τον 7^ο μέχρι τον 5^ο αι. π.Χ.» Στο *Πρακτικά του διεθνούς Συμποσίου «Έλληνες και Θράκες στην παράλια ζώνη και την ενδοχώρα της Θράκης στα χρόνια πριν και μετά τον μεγάλο αποικισμό» Θάσος, 26-27 Σεπτεμβρίου 2009*, επιμ. Ζ. Ι. Μπόνιας και J. Y. Perreault, 123-34. Θάσος.
 - Tsiafakis, D. 2010. "Domestic Architecture in the Northern Aegean: the Evidence from the ancient settlement of Karabournaki." Στο *Grecs et Indigènes de la Catalogne à la Mer Noire. Actes des rencontres du programme européen Ramses 2 (2006-2008)*, επιμ. H. Tréziny, 379-87. Παρίσι: Centre Camille Jullian.
 - Tsiafaki, D. 2018. "Thracians and Greeks in the North Aegean." Στο *Archaeology Across Frontiers and Borderlands. Fragmentation and Connectivity in the North Aegean and the Central Balkans from the Bronze Age to the Iron Age*, επιμ. S. Gimatzidis, M. Pieniążek και S. Mangaloğlu-Votrubá, 219-42. Βιέννη: Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
 - Tsiafakis, D. 2013. "Architectural similarities (?) between the Black Sea and North Aegean Settlements." Στο *The Bosphorus: Gateway between the Ancient West and East (1st Millennium BC–5th Century AD): Proceedings of the Fourth International Congress on Black Sea Antiquities Istanbul, 14th–18th September 2009*, επιμ. G. R. Tsatskhiladze, 61-8. Οξφόρδη: Archaeopress.
 - Tsiafaki, D. 2020. "The Northern Aegean." Στο *A Companion to Greeks Across the Ancient World*, επιμ. F. De Angelis, 409-30. Hoboken: John Wiley & Sons.
 - Tsvetaeva, G.A. 1972. "Proisvodstvo raspisnoi keramiki v Fanagorii v VI-V vv do n.e." *KSIA* 130: 21-3.
 - Ustinova, Y. 1999. *The supreme Gods of the Bosporan kingdom : celestial Aphrodite and the most high God*. Leiden : Brill.
 - Vinogradov, Y.G. 2000-20001. "The visit of an Euboean to Phanagoria." *Talanta* 32-33: 79-80.
 - Vollkommer, R. 1988. *Herakles in the art of classical Greece*. Οξφόρδη: Oxford University Committee for Archaeology. Oxbow books.
 - Whitbread, I.K. 1995. *Greek Transport Amphorae: a petrological and archaeological study*. Αθήνα: British School at Athens.

- Xanthopoulou, K. 2004. "Abdera: the Heroes and the Horses. An Attempt to interpret a Founding Myth. Στο *Klazomenai, Teos and Abdera: Metropoleis and Colony: Proceedings of the International Symposium held at the Archaeological Museum of Abdera, 20-21 October 2001*, επιμ. Α. Moustaka, Ε. Skarlatidou, Μ. C Tzannes, Υ. Ersoy, 319-26. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Χασάπη-Χριστοδούλου, Ε. 1991-1992. «Πήλινα θεατρικά ειδώλια από τη Μακεδονία και τη Θράκη. Πέλλα, Αμφίπολη, Άβδηρα.» *Μακεδονικά* 28: 268-324.
- Ψιλοβίκος, Α. Γ. Συρίδης. 1997. «Η αρχαϊκή πόλη των Αβδήρων. Α: Γεωμορφολογικές έρευνες.» Στο *Αρχαία Θράκη : αρχαϊκοί, κλασικοί, ελληνιστικοί, ρωμαϊκοί χρόνοι: Πρακτικά 2ου Διεθνούς Συμποσίου Θρακικών Σπουδών, Κομοτηνή, 20-27 Σεπτεμβρίου 1992*, επιμ. Δ. Τριαντάφυλλος και Δ. Τερζοπούλου, 708-14. Κομοτηνή: Ed. de l'Ass. culturelle de Komotini
- Youni, M.S. 2007. "An inscription from Teos concerning Abdera." Στο *Η Θράκη στον ελληνορωμαϊκό κόσμο: Πρακτικά του 10ου Διεθνούς Συνεδρίου Θρακολογίας Κομοτηνή-Αλεξανδρούπολη 18-23 Οκτωβρίου 2005*, επιμ. Α. Ιακωβίδου, 724-36. Αθήνα: Κέντρον Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιότητας του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών.
- Zavoykin, A.A. 2010. "Amfornii sklad No 290B I nekotore problem rannei istorii Fanagorii." *PIFK* 27: 377-92.
- Zavoykin, A.A. 2011. "Zametki o kulte Dionisa v Fanagorii." *PIFK* 4: 199-209.
- Zavoykin, A.A. 2018. "Amfornie materiali iz drevnevo slova Fanagorii." *KSIA* 252: 138-52.
- Zavoykin, A.A., E.V. Kuznetsova και S.Y. Monachov. 2013. "Sklad amfor 290B iz Fanagorii." *Fanagoriya* 1: 206-29.
- Zavoykin, A.A., και V.D. Kuznetsov. 2011. "Drevneyshee obshestvenno ezdanie v Fanagorii." *PIFK* 4: 188-98.
- Zavoykina, N.V. 2018. "Spisok pozertvovaniy s ypominaniyem Fanagora tret'eitsetverti VI v.do n.e iz Fanagorii." *BF* 1: 292-99.
- Zavoykina, N.V. 2019. "Sakralniye graffiti na keramike iz rannei Fanagorii." *DB* 24: 253-73.
- Zhuralev, D., U.Schlotzhauer, D.Kelterbaum και. Α. Protov. 2009. "Novie danie o gretseskoi kolonizatsii Tamanskovo polyostrova. Στο *Pyatava arxeologitseskaya konferentsia. Material I konferentsii*, επιμ. Ι. Ι. Marchenko, 122-8. Kransodar.
- Zubarev, V.G. 2005. *Istoritseskaya geografiya severnovo pritsernomor'ya po Danni mantitsnoi pismennoi traditsii: naytsno-populyarnoye izdaniye*. Μόσχα: Yasiki slaviaskich kul'tur.

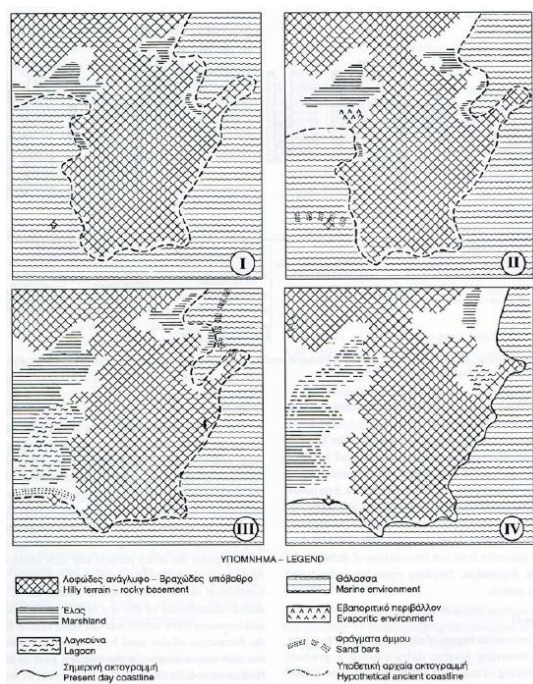
Δικτυογραφία

- <http://arena.ipet.gr/> 27/10/2020
- <https://inscriptions.packhum.org/> 27/10/2020
- <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/> 27/10/2020
- <https://topostext.org/> 27/10/2020

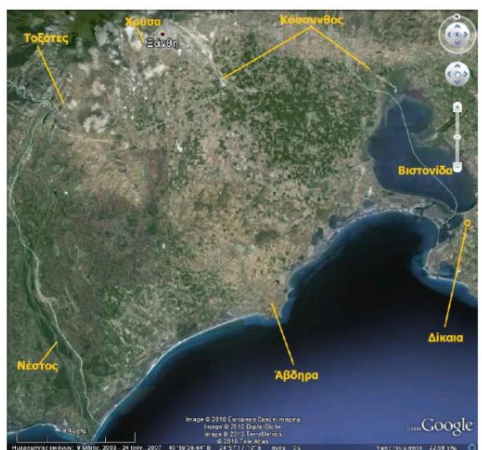
ΕΙΚΟΝΕΣ



Εικ. 1: Δορυφορική λήψη όπου σημειώνονται οι θέσεις της Τέως, των Κλαζομενών, των Αβδήρων και της Φαναγόρειας. Επεξεργασία: Α. Μαστοράκου.



Εικ. 2: Εξέλιξη της επιχωμάτωσης στον κόλπο δυτικά των περιβόλων. Σχέδιο I: Τα Άβδηρα κατά τον 7^ο αι. π.Χ. Σχέδιο IV: Τα Άβδηρα σήμερα. (Syrides και Psilovikos 2004, εικ.7)



Εικ. 3: Η περιοχή της χώρας των Αβδήρων.
(Καλλιντζή 2011, εικ. 12)



Εικ.4: Τοπογραφικό διάγραμμα της πόλης των Αβδήρων. Α: Βόρειος Περίβολος, Β: Νότιος Περίβολος, Γ: Ακρόπολη.
(Καλλιντζή 2011, σχ. 95)



Εικ. 5: Οι θέσεις των κλαζομενιικών νεκροταφείων.
(Καλλιντζή 2011, σχ. 131)



Εικ.6: Μερική άποψη του Νεκροταφείου Κ.
(Σκαρλατίδου 2004,)



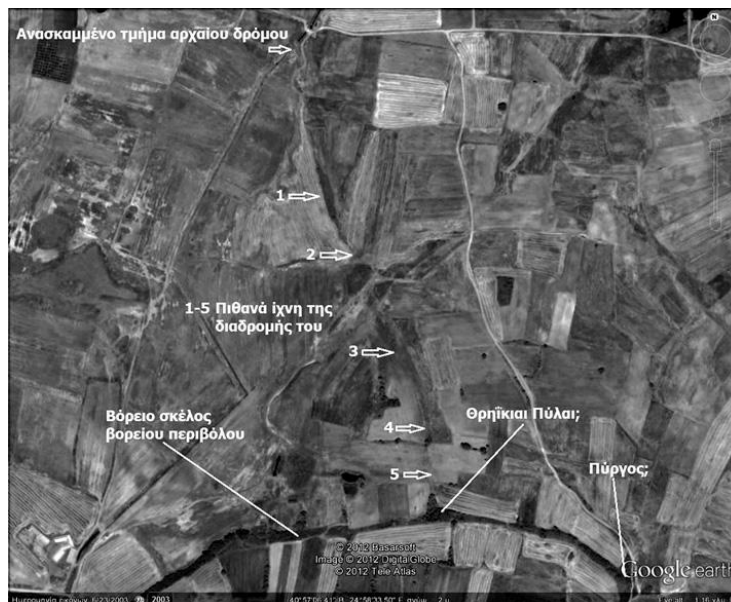
Εικ.7: Τμήμα νεκροταφείου Χ.
(Καλλιντζή 2011, εικ. 1565)



Εικ.8: Ανασκαφικές εργασίες Λαζαρίδη. Δεκαετία 1950.
(Καλλιντζή 2011, εικ.8)



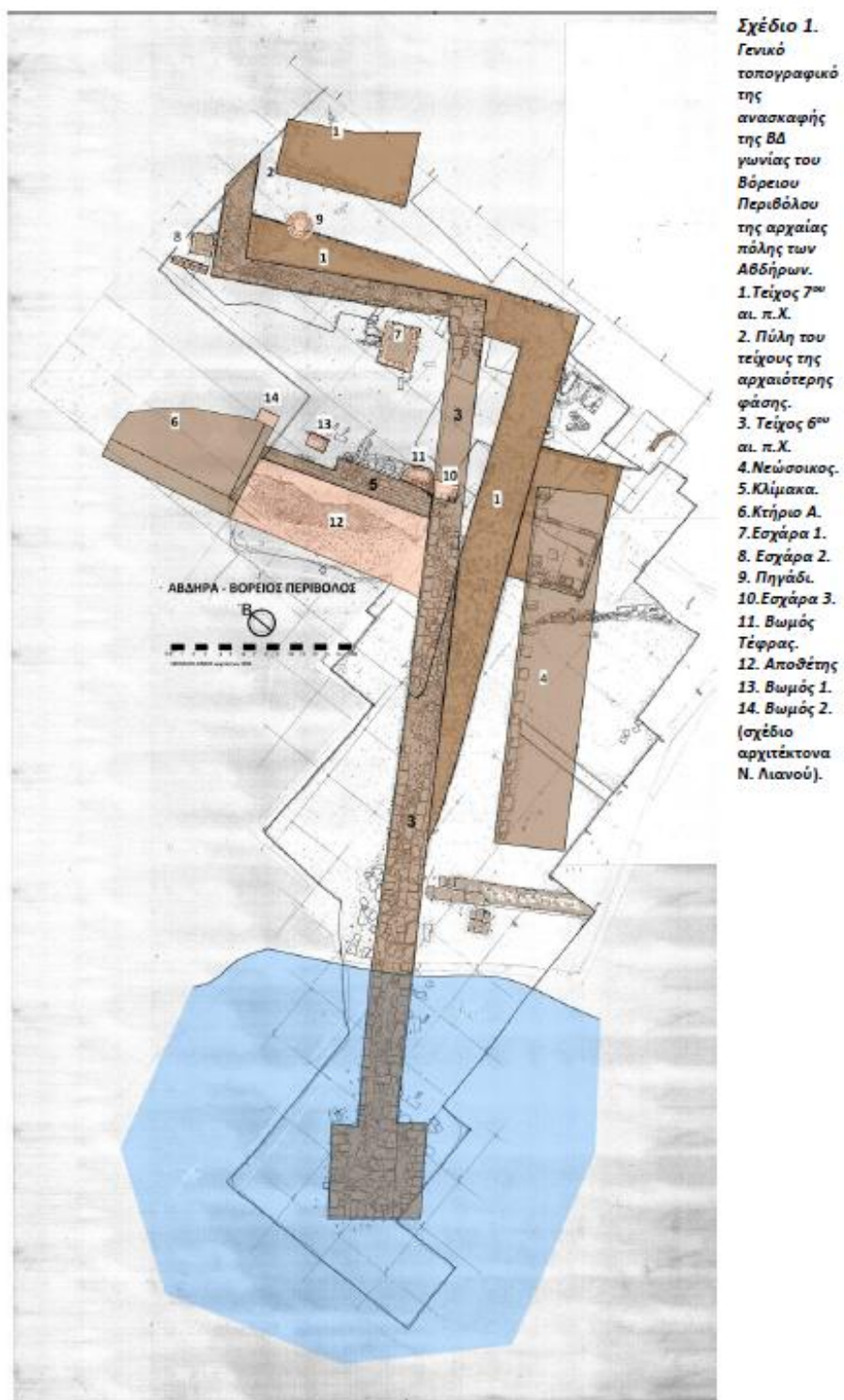
Εικ. 9: Ταφή αλόγου.
Αρχαίο τείχος. Άβδηρα.
(Κουκούλη-Χρυσανθάκη
1983, πίν. 9α)



Εικ. 10: Δορυφορική λήψη. Διακρίνεται το βόρειο σκέλος του Βορείου Περιβόλου, η διαδρομή του αρχαίου δρόμου και τα σημεία που πιθανολογείται η ύπαρξη πύργου και πύλης.
(Καλλιντζή 2012, εικ. 3)



Εικ. 11: ΒΔ γωνία Βορείου Περιβόλου από τα βορειοανατολικά. Κτήρια που έχουν ανασκαφεί. Κ: τείχος Κλαζομενίων. Τ: τείχος Τηίων.
(Καλλιντζή 2011, εικ. 1468)



Εικ. 12: Γενικό τοπογραφικό της ανασκαφής της ΒΔ γωνίας του Βόρειου Περιβόλου.
(Σαμίου-Λιανού 2019, σχ.1)



Εικ. 13: Τείχος κλαζομενιακής φάσης (Α). Βόρειος Περίβολος. Άβδηρα.
(Koukouli-Chryssanthaki 2004, εικ.7)



Εικ. 14: Τείχος κλαζομενιακής φάσης (Α) κάτω από το τείχος της τηής (Β) Βόρειος Περίβολος. Άβδηρα.
(Koukouli-Chryssanthaki 2004, εικ.9)



Εικ. 15: Το τείχος των Κλαζομενίων με το προσκολλημένο στην ανατολική παρειά του δίχωρο κτήριο. Βόρειος Περίβολος. Άβδηρα.
(Καλλιντζή 2011, σχ 96)



Εικ. 16: Το δίχωρο κτήριο με τις βάσεις της κιονοστοιχίας από ΝΑ. Βόρειος Περίβολος. Άβδηρα.
(Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, πίν. 66α)



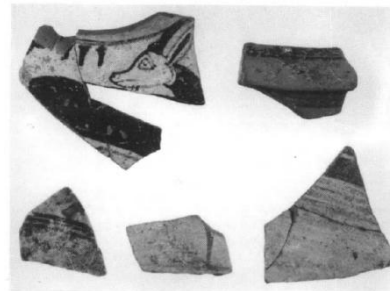
Εικ. 17: Δίχωρο κτήριο. Βόρειος Περίβολος. Άβδηρα.
(Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1991, πίν. 123β)



Εικ. 18: Κτιστή κατασκευή διχώρου κτηρίου. Βόρειος Περίβολος. Άβδηρα.
(Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, πίν. 67α)



Εικ. 19: Πέλεκυς. Δίχωρο Κτήριο. Βόρειος Περίβολος. Άβδηρα.
(Koukouli-Chryssanthaki 2004, εικ. 14)



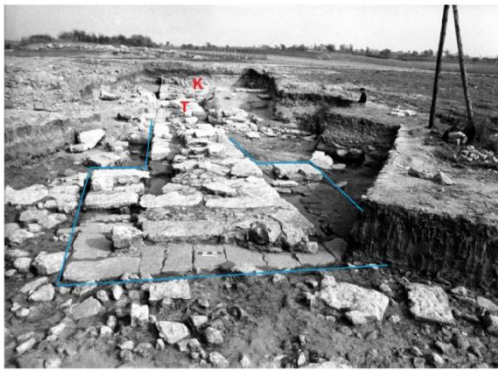
Εικ. 20: Κεραμική δαπέδον διχώρου κτηρίου. Βόρειος Περίβολος. Άβδηρα
(Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1991, πίν. 125α)



Εικ. 21: Ειδώλιο Δαιδαλικού Ρυθμού. Δίχωρο κτήριο. Βόρειος Περίβολος. Άβδηρα.
(Koukouli-Chryssanthaki 2004, εικ. 18)



Εικ. 22: Εξωτερική όψη τείχους Τήων. Βόρειος Περίβολος. Άβδηρα.
(Koukouli-Chryssanthaki 2004, εικ. 22)



Εικ. 23: Με γαλάζιο χρώμα σημειώνεται ο πύργος του τήιου τείχους.
(Καλλιντζή 2011, εικ. 1470)



Εικ. 24: Νεώσοικος. Βόρειος Περίβολος. Άβδηρα.
(Κουκουλι-Chryssanthaki 2004, εικ 31)



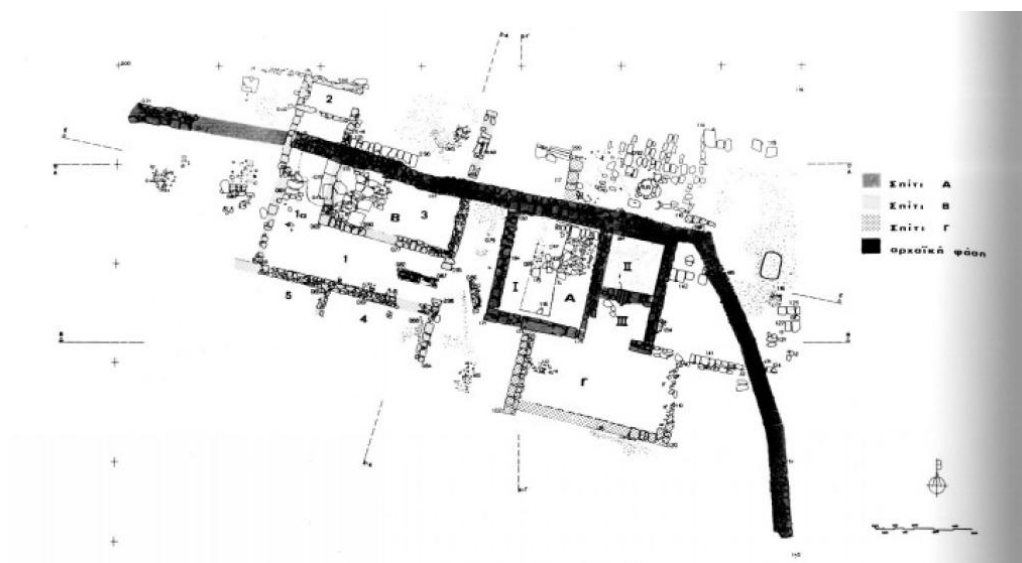
Εικ. 25: Μερική άποψη του νεωσοίκου. Βόρειος Περίβολος. Άβδηρα. Λήψη 1991.
(Καλλιντζή 2011, εικ. 1545)



Εικ. 26: Θραύσμα από χάλκινο όχανο ασπίδας. Άβδηρα.
(Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, πίν. 121β.)



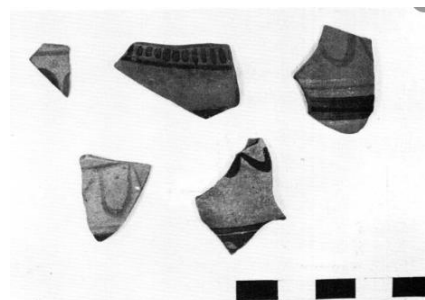
Εικ. 27: Δυτικό τμήμα Βορείου Περιβόλου. Το τείχος διακρίνεται ως χαμηλό θαμνώδες έξαρμα. Άβδηρα. Λήψη 1993.
(Καλλιντζή 2011, εικ. 1427)



Εικ. 28: Ανασκαφική τομή, Βάλτα Ζαμπάκη. Άβδηρα. Κάτοψη.
(Σκαρλατίδου 1992β, σχ.1)



Εικ. 29: Τμήμα τοίχου αρχαϊκού κτηρίου
εσωτερικά και βαθύτερα της εισόδου του
Σπιτιού Β. Βόρειος Περίβολος. Άβδηρα.
(Σκαρλατίδου 1992α, εικ. 19)



Εικ.30: Θραύσματα αρχαϊκών ιωνικών
αγγείων με γραπτή διακόσμηση
κυματοειδών ταινιών. Κατώτερα
στρώματα επιχώσεων. Βόρειος
Περίβολος. Άβδηρα.
(Σκαρλατίδου 1992α, 17)



Εικ. 31: Ανάλημμα δημοσίου κτηρίου
τηής φάσης. Βόρειος Περίβολος.
Άβδηρα.
(Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1992, πίν.131α)



Εικ.32:Ιερό Δήμητρας και Κόρης. Γενική άποψη της κλίμακας και του ανδρήρου του ιερού. Διακρίνονται οι 3 από τις 5 εσχάρες. Άβδηρα.
(Καλλιντζή 2011, εικ. 1518)



Εικ. 33:Ειδώλια από την Εσχάρα 1. Ιερό Δήμητρα και Κόρης. Άβδηρα.
(Koukouli-Chryssanthaki 2004, εικ. 25)



Εικ. 34:Σύμπλεγμα Δήμητρας και Κόρης. Ιερό Δήμητρας και Κόρης. Άβδηρα.
Σαμίου-Λιανού (αδημ) εικ. 32.



Εικ. 35: Κεφαλή Αθηνάς. Ιερό Δήμητρας και Κόρης. Άβδηρα.
(Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1982, πίν.4γ)



Εικ. 36: Ειδώλιο παιδικής μορφής. Ιερό Δήμητρας και Κόρης. Άβδηρα.
(Σαμίου-Λιανού 2019, εικ. 26)



Εικ. 37: Τμήμα του αποθέτη του Ιερού Δήμητρας και Κόρης. Άβδηρα.
(Κουκούλη-Χρυσανθάκη 1987α, 129)



Εικ. 38: Ειδώλια ένθρονων θεοτήτων από τον αποθέτη. Ιερό Δήμητρας και Κόρης. Άβδηρα.
(Καλλιντζή 2011, εικ. 1521β)



Εικ. 39: Ειδώλιο ηθοποιού με φαλλό. Α' μισό 4^{ου} αι. π.Χ. Νότιος Περίβολος. Άβδηρα.
(Λαζαρίδης 1960, πίν.2)



Εικ. 40: Κεφαλή παπποσιληνού. Νότιος Περίβολος. Άβδηρα.
(Λαζαρίδης 1960, πίν.27)



Εικ. 41: Πήλινη μήτρα τραγικού προσωπείου. Νότιος Περίβολος. Άβδηρα.
(Λαζαρίδης 1960, πίν.30)



Εικ.42: Κεφαλές ειδωλίων Αθηνάς.
Β΄ μισό 2ου αι. π.Χ. Νότιος Περίβολος.
Άβδηρα.
(Λαζαρίδης 1960, πίν.18.)



Εικ.43:Θυμιατήριο με ανάγλυφη
παράσταση Αφροδίτης και Έρωτος.
Δ΄ τέταρτο 2ου αι. π.Χ. Νότιος
Περίβολος. Άβδηρα.
(Λαζαρίδης 1960, πίν.17)



Εικ.44: Τετράδραχμο. Άβδηρα. Περίοδος
I. Εμπροσθότυπος: Γρύπας εγείρει το
δεξί πόδι. Οπισθότυπος: Έγκοιλο
τετράγωνο.

(<https://www.wildwinds.com/coins/greece/thrace/abdera/i.html>)



Εικ.45: Τετράδραχμο. Άβδηρα. Περίοδος
I. Εμπροσθότυπος: Γρύπας εγείρει το δεξί
πόδι. Ανθέμιο. Οπισθότυπος: Έγκοιλο
τετράγωνο.

(<https://www.wildwinds.com/coins/greece/thrace/abdera/i.html>)



Εικ.46:Οκτάδραχμο. Άβδηρα. Περίοδος II.
Εμπροσθότυπος: Γρύπας εγείρει το δεξί
πόδι. Επιγραφή ΑΒ. Οπισθότυπος:
Έγκοιλο τετράγωνο.

(<https://www.wildwinds.com/coins/greece/thrace/abdera/i.html>)



Εικ.47:Οκτάδραχμο. Άβδηρα. Περίοδος
II. Εμπροσθότυπος: Γρύπας εγείρει το
δεξί πόδι. Επιγραφή ΑΡΧ. Οπισθότυπος:
Έγκοιλο τετράγωνο.

(<https://www.wildwinds.com/coins/greece/thrace/abdera/i.html>)



Εικ.48: Ιωνική κύλικα τύπου με πουλιά. Νεκροταφείο Κ. Άβδηρα. (Skarlatidou 2004, εικ. 10)



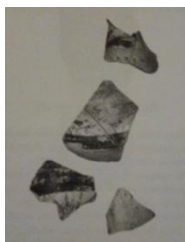
Εικ.49: Ιωνική κύλικα τύπου Α1. Νεκροταφείο Κ. Άβδηρα. (Skarlatidou 2004, εικ. 12)



Εικ.50: Δακτυλίσχημος αρύβαλλος. Νεκροταφείο Κ. Άβδηρα. (Skarlatidou 2004, εικ. 16)



Εικ.51: Θήλαστρο με ιωνική διακόσμηση. Νεκροταφείο Κ. Άβδηρα. (Skarlatidou 2004, εικ. 14)



Εικ. 52: Τμήματα τριφυλλόστομης οινόχους Ρυθμού Αιγάνων. Νεκροταφείο Κ. Άβδηρα. (Skarlatidou 2004, εικ. 17)



Εικ.53: Σφαιρικός αρύβαλλος μέσης κορινθιακής εποχής με παράσταση κωμαστών. Νεκροταφείο Κ. Άβδηρα (Skarlatidou 2004, εικ. 24)



Εικ.54: Μόνωτο αγγείο τοπικού πηλού. Νεκροταφείο Κ. Άβδηρα. (Skarlatidou 2004, εικ. 26)



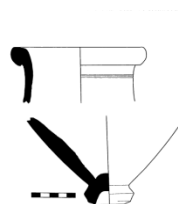
Εικ.55: Χιακός αμφορέας. Νεκροταφείο Κ. Άβδηρα. (εικ. Dupont και Σκαρλατίδου 2012, εικ. 1)



Εικ.56: Αμφορέας μιλησιακού τύπου. Νεκροταφείο Κ. Άβδηρα. (Dupont και Σκαρλατίδου 2012, εικ. 18)



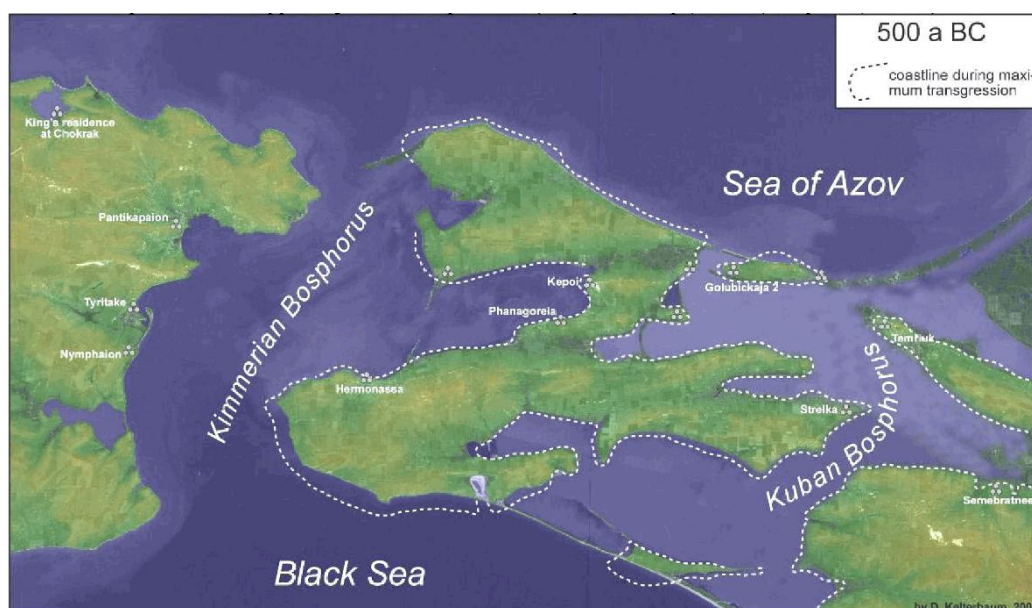
Εικ.57: Σαμιακός αμφορέας. Νεκροταφείο Κ. Άβδηρα. Dupont και (Σκαρλατίδου 2012, εικ. 19)



Εικ.58: Σχέδιο τμημάτων αμφορέα από εργαστήριο της Βόρειας Ιωνίας που βρέθηκε στις Κλαζομενές. (Lawall 2017, εικ.8)



Εικ.59:Χάρτης Κιμμερίου Βοσπόρου.
(Kuznetsov 2000-2001, εικ. 1)



Εικ. 60: Παλαιογεωγραφική ανακατασκευή της χερσονήσου Ταμάν κατά την περίοδο του ελληνικού αποικισμού.
(Zhuravlev κ.α. 2009, εικ. 1)

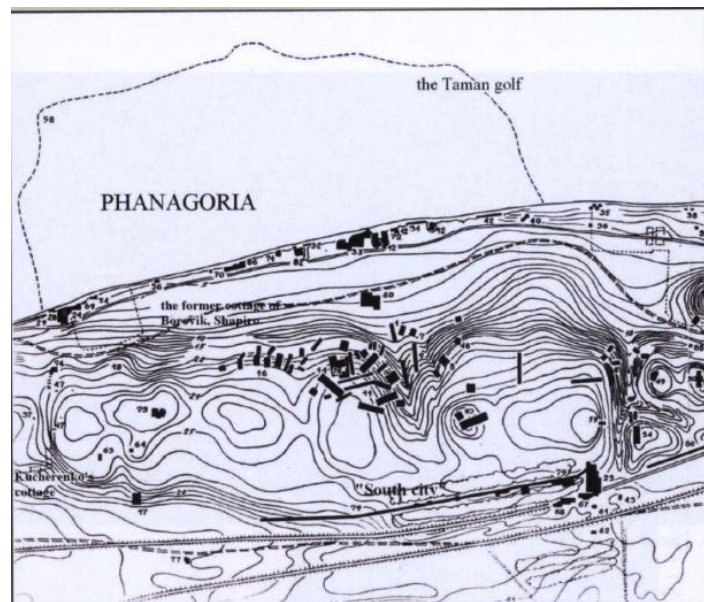


Εικ.61: Αεροφωτογραφία της Φαναγόρειας.
(RAN 2016, 11)



Εικ.62: Άποψη
ανασκαφής Άνω
Πόλης. Φαναγόρεια.
(RAN 2008, 24)

Εικ.63: Θέα στην Κεντρική
Ανασκαφή από την Άνω
Πόλη. Φαναγόρεια.
(Kuznetsov 2013, εικ. 16)



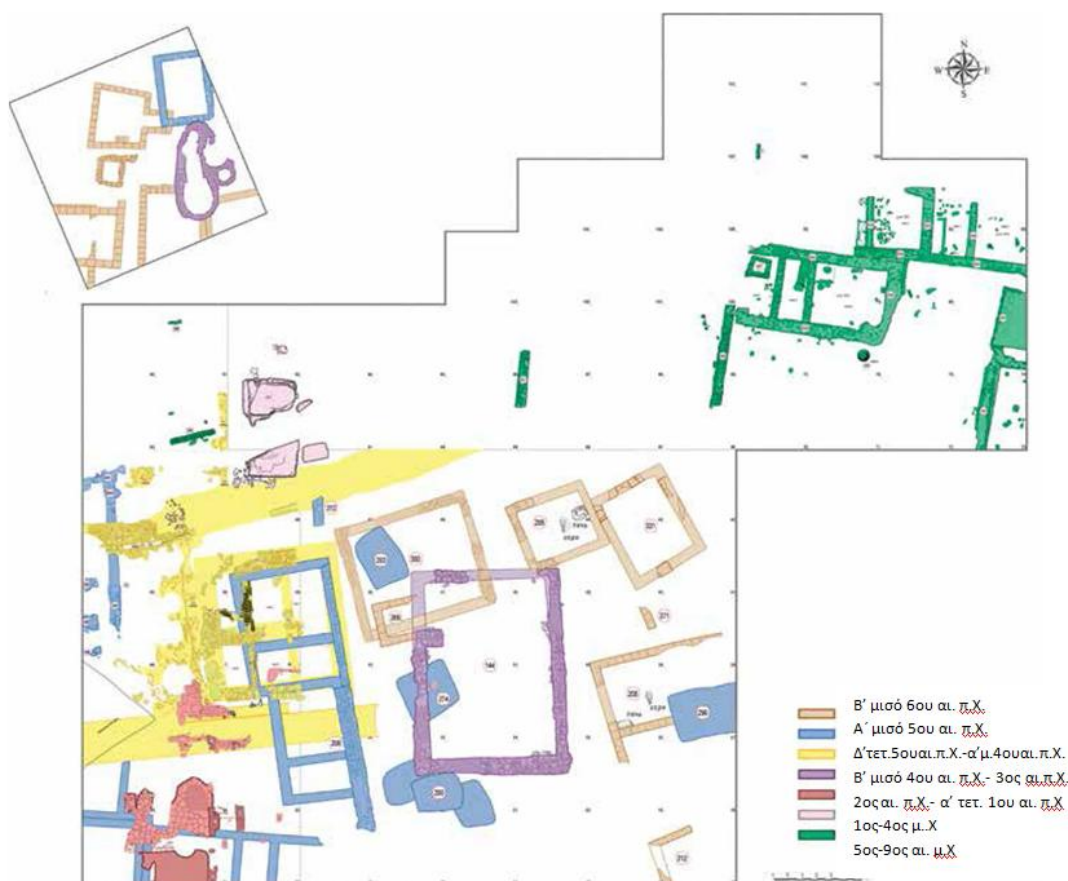
Εικ. 64: Τοπογραφικός χάρτης Φαναγόρειας (1993). Με μαύρα ορθογώνια σημειώνονται τα ανασκαμμένα τμήματα. Με διακεκομμένη γραμμή σημειώνεται το βυθισμένο τμήμα της πόλης.
(Kuznetsov και Zavoykin 2014, εικ. 1)



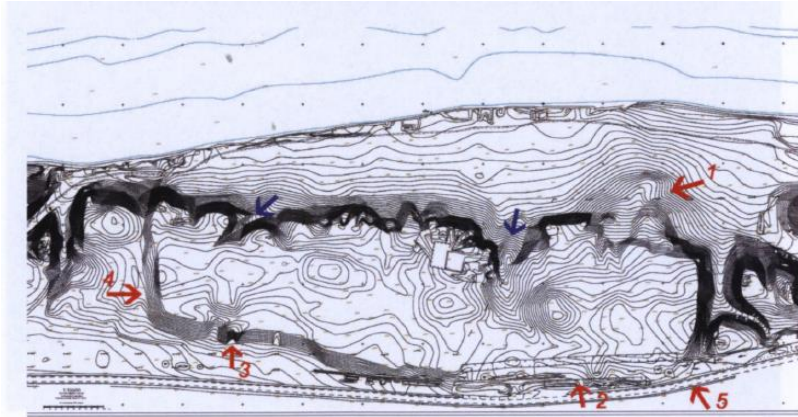
Εικ. 65: Αεροφωτογραφία χώρου ενάλιων ανασκαφών. Φαναγόρεια.
(RAN 2016, 48)



Εικ. 66: Ανασκαφικός χώρος Άνω Πόλη. Φαναγόρεια, ανασκαφές 2013.
(RAN 2016, 36)



Εικ. 67: Κτήρια 6ου αι. π.Χ.-9ου αι. μ.Χ. Άνω Πόλη. Φαναγόρεια.
(RAN 2015, 38. Επεξεργασία: Α. Μαστοράκου)



Εικ.68:
Τοπογραφικός
χάρτης
Φαναγόρειας (2003)
με σημειωμένες τις
πύλες.
(Kuznetsov και
Zavoykin 2014, εικ.
2)

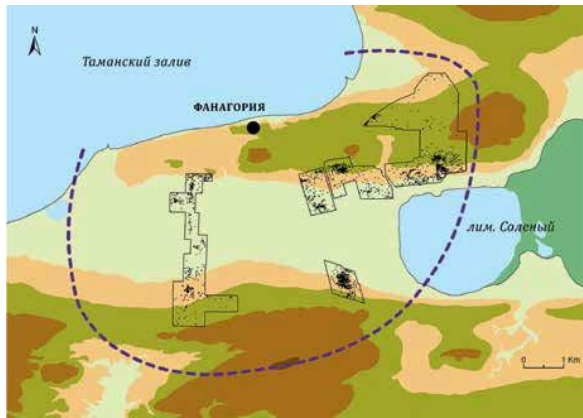
Εικ.69: Η «Κοιλάδα των
τύμβων». Νότια Νεκρόπολη.
Φαναγόρεια.
(Kuznetsov 2013, εικ. 14)



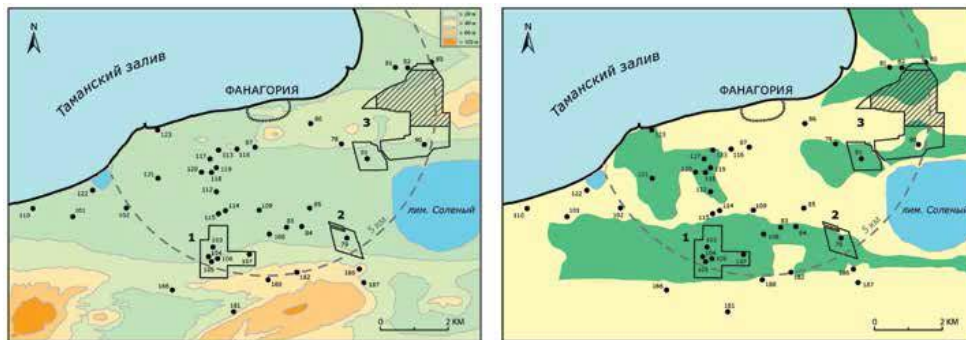
Εικ.70: Άποψη της Φαναγόρειας από την ανατολική
νεκρόπολη, 1859. Ακουαρέλλα του Κ.Κ. Γκερτζ.
(RAN 2008, 20)



Εικ. 71:Αναμνηστική
φωτογραφία από την περίοδο
των πρώτων συστηματικών
ανασκαφών (1936-1938).
Διακρίνονται στο κέντρο ο
Μπλαβάτσκι και αριστερά
πίσω η Κομπιλίνα.
(RAN 2008, 23)



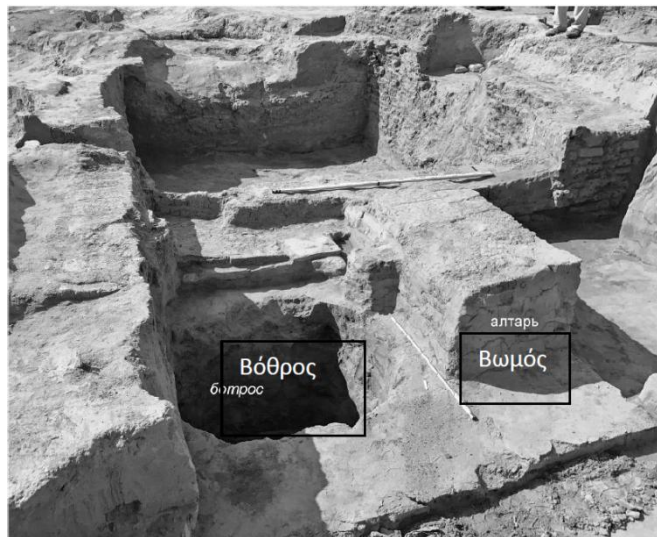
Εικ.72: Υποκείμενα σε επιφανειακή έρευνα τμήματα της χώρας της Φαναγόρειας (με μαύρα σημάδια οι θέσεις που έχει εντοπιστεί κεραμική) (RAN 2016, 74)



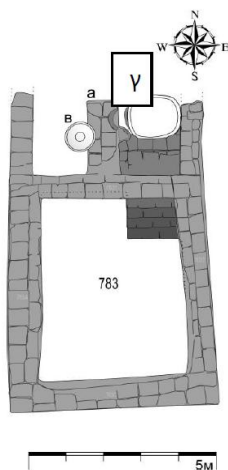
Εικ.73: Η χώρα της Φαναγόρειας και οι εντοπισμένοι οικισμοί. (RAN 2016, 75)



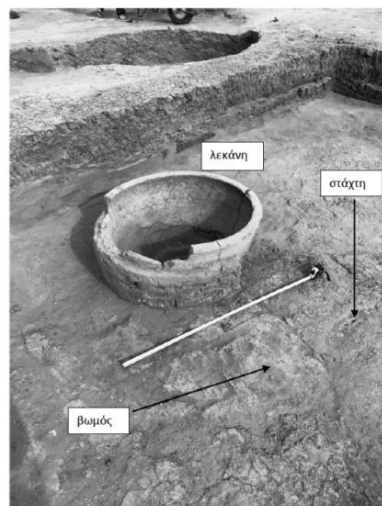
Εικ.74:Περσική επιγραφή. Φαναγόρεια. (Kuznetson και Nikitin 2019, εικ. 2)



Εικ.75: Ιερό 783. Γ' τετ. 6ου αι. π.Χ. Άνω Πόλη. Φαναγόρεια. (Kuznetson 2019α, εικ.8.Επεξεργασία: Α. Μαστοράκου)



Εικ.76: Σχέδιο Ιερού 783. Γ΄ τετ. 6ου αι. π.Χ. Άνω Πόλη. Φαναγόρεια. α: βωμός, β: λεκάνη γ:λάκκος-βόθρος.
(Kuznetsov 2019α, εικ.9. Επεξεργασία: Α. Μαστοράκου)



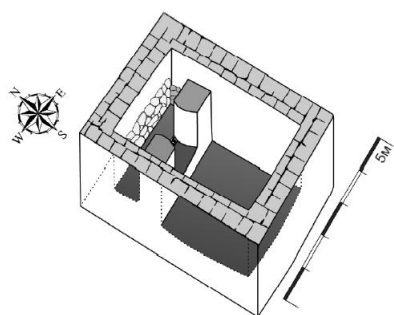
Εικ. 77:Λεκάνη πάνω στον βωμό. Ιερό 783. Γ΄ τετ. 6ου αι. π.Χ. Άνω Πόλη. Φαναγόρεια.
(Kuznetsov 2019α, εικ. 11. Επεξεργασία: Α. Μαστοράκου)



Εικ.78: Ευρήματα από το Ιερό 835. Β΄μισό 6ου αι. π.Χ.- Α΄μισό 5ου αι. π.Χ. Άνω Πόλη. Φαναγόρεια.
(Kuznetsov 2019α, εικ.6)



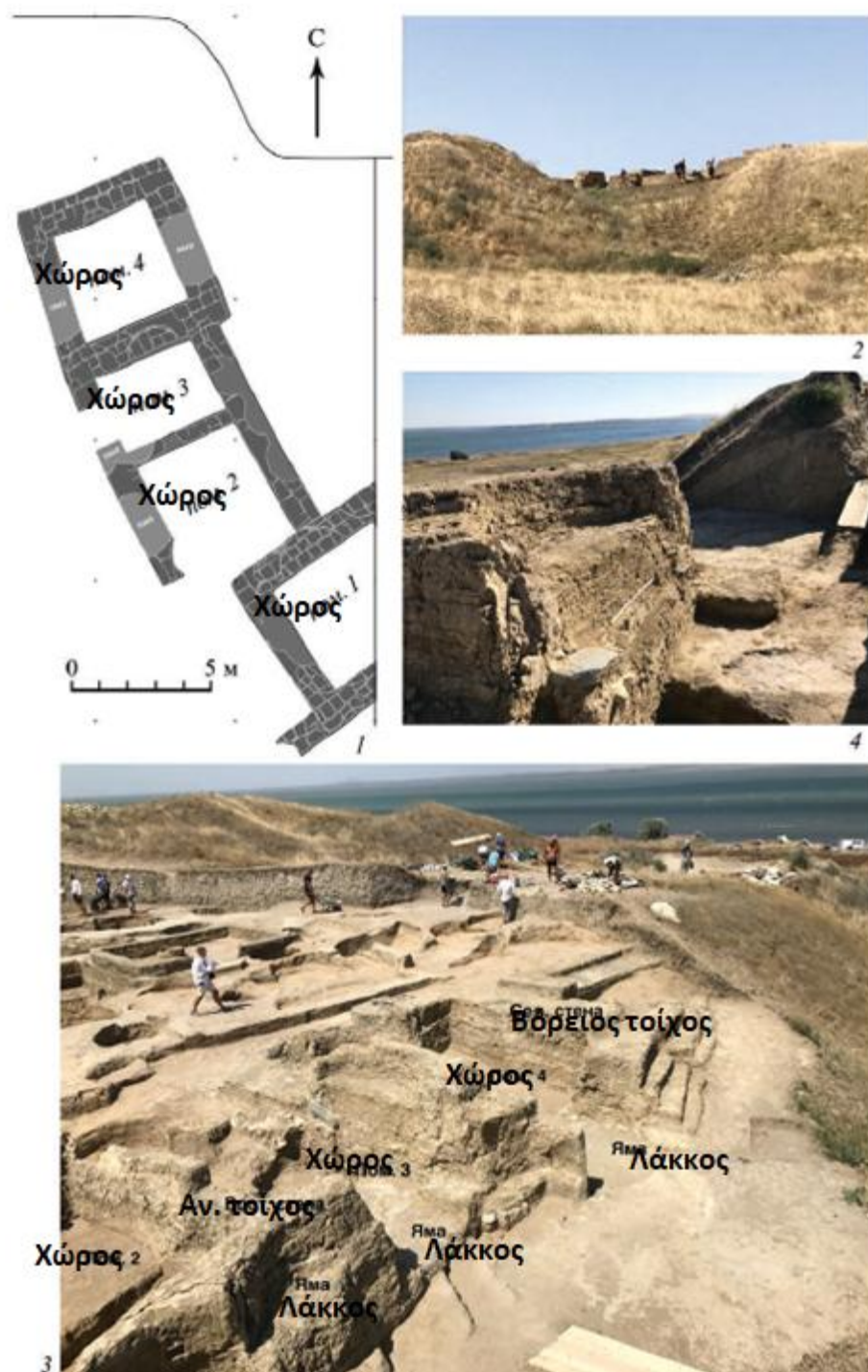
Εικ.79: Ίχνη πυρκαγιάς.Ιερό 835.Β΄μισό 6ου αι. π.Χ.- Α΄μισό 5ου αι. π.Χ. Άνω Πόλη. Φαναγόρεια.
(Kuznetsov 2019α, εικ. 4)



Εικ.80: Αξονομετρικό σχέδιο Ιερού 835. Β΄μισό 6ου αι. π.Χ.- Α΄μισό 5ου αι. π.Χ. Άνω Πόλη. Φαναγόρεια.
(Kuznetsov 2019α, εικ.5)



Εικ. 81:Η θεμελίωση του βωμού με τον λαξευμένο βόθρο και το περιμετρικό αυλάκι. Στάγαιρα.
(Σισμανίδης 2003, εικ.53)



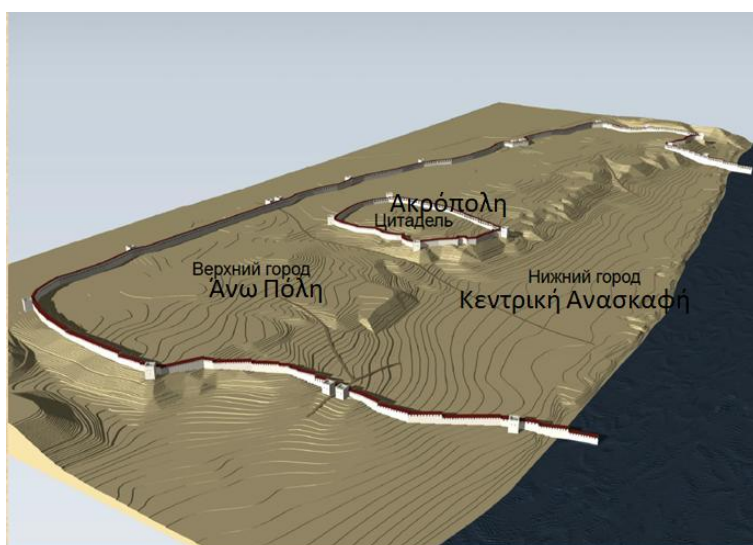
Εικ.82: τμήμα της αρχαϊκής οχύρωσης στην ΒΑ άκρη του λόφου της Ακρόπολης, Φαναγόρεια. 1: Σχεδιαστική αναπαράσταση οχύρωσης. 2: Άποψη οχύρωσης από τον βορρά. 3: Άποψη οχύρωσης από το νότο. 4: Τοίχος ανάμεσα στους χώρους 3-4.
(Kuznetsov 2018β, εικ. 1. Επεξεργασία: Α. Μαστοράκου)



Εικ.83:Τμήμα της αρχαϊκής οχύρωσης στην ΒΑ άκρη του λόφου της Ακρόπολης. Φαναγόρεια. 1: Εστία-βωμός στον χώρο 4. 2: Χιακός αμφορέας με λευκό επίχρυσμα. 3: Κορινθιακή κεραμική. 4: Ιωνικές κύλικες (γ' τετ. 6ου αι. π.Χ.) 5: Ιωνική κύλικα τύπου Β3. (Kuznetsov 2018β,εικ. 2.Επεξεργασία: Α. Μαστοράκου)



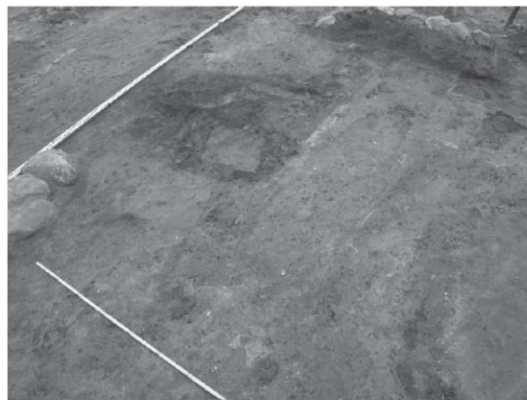
Εικ.84:Τριδιάστατη αναπαράσταση οικιστικού τετραγώνου Άνω Πόλης Φαναγόρειας β' μισού 6^{ου} αι. π.Χ. (RAN 2016, 38)



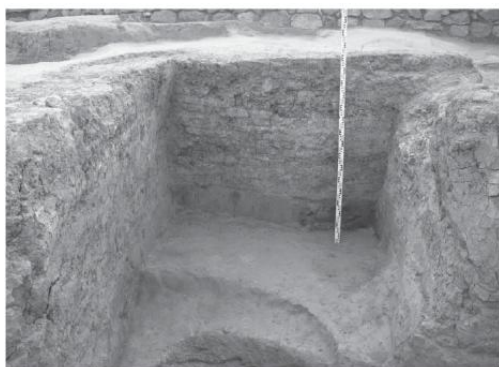
Εικ.85: Τριδιάστατη απεικόνιση οχυρώσεων (4ου αι. π.Χ.) και φυσικού αναγλύφου Φαναγόρειας. (<https://docplayer.ru/39166331-Arheologicheskiy-pamyatnik-federalnogo-znacheniya-fanagoriya-tamanskiy-poluostrov-krasnodarskiy-kray.html>) Επεξεργασία: Α. Μαστοράκου)



Εικ.86:Οικία 212. Τοίχος. ΆνωΠόλη.
Φαναγόρεια.
(Kuznetsov 2010, εικ. 23)



Εικ.87:Οικία 205. Γωνία. ΆνωΠόλη.
Φαναγόρεια.
(Kuznetsov2015, εικ. 3)



Εικ.88: Υπόγειο αρ. 266. Άνω Πόλη.
Φαναγόρεια.
(Kuznetsov2015, εικ.6)



Εικ. 89: Οικία 5. Άνω Πόλη.
Φαναγόρεια.
(Kuznetsov 2001, εικ.5)



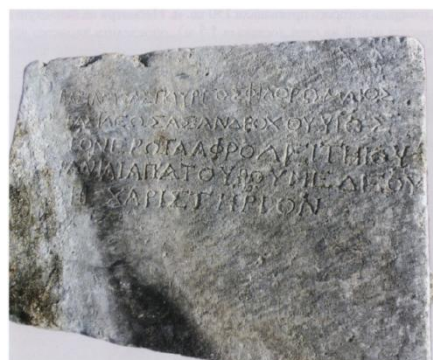
Εικ. 90: Η «Οικία του Γλύπτη». Άνω
Πόλη. Φαναγόρεια.
(Kuznetsov 2001, εικ.6)



Εικ.91: Πήλινη μήτρα για χύτευση
χάλκινων αγαλμάτων με αποτύπωμα
δακτύλων. Άνω Πόλη. Φαναγόρεια.
([https://docplayer.ru/39166331-
Arheologicheskiy-pamyatnik-federalnogo-
znacheniya-fanagoriya-tamanskiy-poluostrov-
krasnodarskiy-kray.html](https://docplayer.ru/39166331-Arheologicheskiy-pamyatnik-federalnogo-znacheniya-fanagoriya-tamanskiy-poluostrov-krasnodarskiy-kray.html))



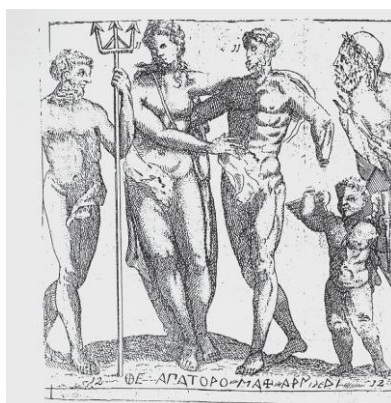
Εικ.92: Αναθηματική επιγραφή βάσης αγάλματος, CIRB 971. 349-310 π.Χ. Κεντρική Ανασκαφή. Φαναγόρεια. Ιστορικό και Πολιτιστικό Μουσείο Ανατολικής Κριμαίας, αρ. ευρ. ΚJI-901. (GMIImA.S. Pushkina. 2017, αρ.127)



Εικ.93: Αναθηματική επιγραφή βάσης αγάλματος. 16 -22 μ.Χ. Φαναγόρεια. (Kuznetsov 2010, εικ. 13)



Εικ.94: Αναθηματική στήλη θιάσου στην Αφροδίτη Απατούρου. CIRB 75. 150-125 π.Χ. Παντικάπαιον. Μουσείο Ερμιτάζ, αρ. ευρ. Π.1876-102. (GMIIm A.S. Pushkina. 2017, αρ.113)



Εικ.95: Σχεδιαστική αποτύπωση CIRB 1234 από τον A. de la Motraye (Braund 2018, εικ. 12)



Εικ.96: Άγαλμα Αφροδίτης. 2ος αι. π.Χ. Παντικάπαιον. Ιστορικό και Πολιτιστικό Μουσείο Ανατολικής Κριμαίας, αρ. ευρ. ΚJI-871, ΚΠ-69426. (GMIIm A.S. Pushkina. 2017, αρ.83)



Εικ.97: Πλαστική λήκυθος Αφροδίτης. 5ος αι. π.Χ. Μουσείο Ερμιτάζ, αρ. ευρ. Φα 1869.9 (GMI im A.S. Pushkina. 2017, αρ. 402)



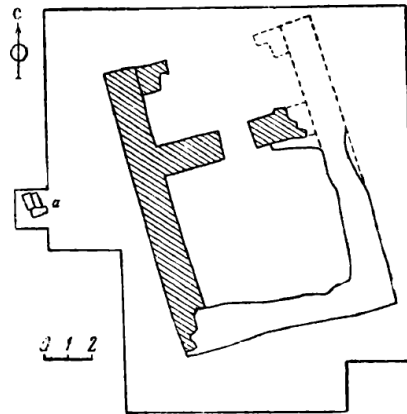
Εικ.98:Ειδώλιο Αφροδίτης με περιστέρι. 6ος αι. π.Χ. Κτήριο 300. Άνω Πόλη. Φαναγόρεια. Μουσείο Φαναγόρειας, αρ. ευρ. ΦΜ-ΚΠ-12/2, Α 1535. (GMI im A.S. Pushkin. 2017, αρ. 123)



Εικ.99: Το 'ηφαίστειο' λάσπης στο Όρος Μαΐσκοϊ. (Braund 2018, εικ. 13)



Εικ. 100:Αεροφωτογραφία στο Όρος Μαΐσκοϊ. (<https://www.instagram.com/p/CB3Bhv5qQjx/>)



Εικ. 101: Σχέδιο κτηρίου 4ου-3ου αι. π.Χ. Με σκίαση τα τμήματα λίθινης θεμελίωσης που έχουν επιβιώσει. α: βωμός (;). (Marchenko 1963, εικ. 32)



Εικ. 102: Ευρήματα από το Όρος Μαΐσκοϊ.
(Marchenko 1963, εικ. 33)



Εικ. 103:Ειδώλιο Κόρης.Β΄ μισό 5ου αι. π.Χ. Όρος Μαΐσκοϊ.Κρατικό Μουσείο Καλών Τεχνών Πούσκιν, αρ. ευρ. Φ-934. (GMII im A.S. Pushkin. 2017, αρ. 1256)



Εικ. 104:Προτομή Θεάς. Μέσα 5ου αι. π.Χ. Όρος Μαΐσκοϊ. Κρατικό Μουσείο Καλών Τεχνών Πούσκιν, αρ. ευρ. Φ-1446. (GMII im A.S. Pushkin. 2017, αρ. 1246)



Εικ. 105: Ειδώλιο Δήμητρας και Κόρης. Τέλη 5ου αι. π.Χ. Φαναγόρεια. (Koshelenko 2010, εικ. 10)



Εικ. 106: Ειδώλιο Δήμητρας και Κόρης. Γ΄ τετ. 5ου αι. π.Χ. Όρος Μαΐσκοϊ. Κρατικό Μουσείο Καλών Τεχνών Πούσκιν, αρ. ευρ. Φ-933 (GMII im A.S. Pushkin. 2017, αρ 125a)

Type, date	Quantity	Type	Quantity
<i>Protomes-busts</i>		<i>Protomes half-figures</i>	
<i>'Ionian' type</i>		II.1 the 4 th -3 rd c. BC	15
I.1.a the late 6 th -early 5 th c. BC	157		
I.1.b the mid-5 th c. BC	238		
<i>'Attic' type</i>	9	II.2 the 4 th -3 rd c. BC	2
I.2 the late 6 th -mid-5 th c. BC			
<i>Female character with an ampex</i>	9	II.3 the 4 th -3 rd c. BC	28
I.3 the 4 th -3 rd c. BC			
<i>'Boeotian' type</i> I.4.a	507	II.4 the 4 th -3 rd c. BC	11
I.4.b the 4 th -3 rd c. BC	5		
I.4.c the 4 th -3 rd c. BC	7		
		II.5 the 4 th -3 rd c. BC	70
		II.6 the 4 th -3 rd c. BC	3
		II.7 the 4 th -3 rd c. BC	14
		II.8 the 4 th -3 rd c. BC	7

Εικ. 107:
Πίνακας με τις
εικονογραφικές
ομάδες των
προτομών από
το Όρος
Μαΐσκοι.
(Ilyina 2010, πίν.
1)



Εικ. 108: Αργυρές κοπές της
Φαναγόρειας. Τέλη 5ου αι. π.Χ. 1:
δραχμή, 2-3: διώβολα 4: ημιοβολός.
(RAN 2016, 109)

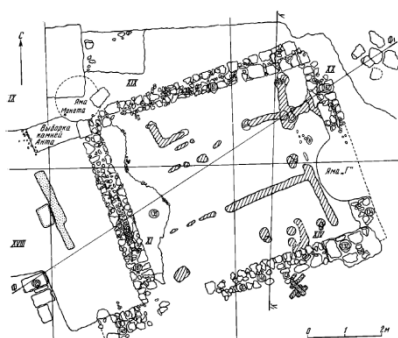


Εικ. 109: Χείλος αττικής μελαμβαφούς
κύλικας. Δ' τέταρτο του αι. π.Χ. Άνω
Πόλη.
(Zavoikina 2019, πίν. 1.2.-2a)

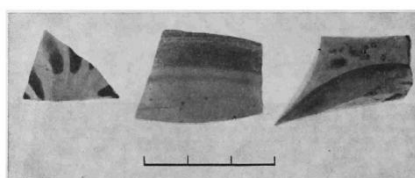
Εικ. 110: Ειδώλιο Απόλλωνος σαμιακής
κατασκευής. Τέλη 6ου αι. π.Χ.
Κεραμικός. Φαναγόρεια.
Κρατικό Μουσείο Καλών Τεχνών
Πούσκιν, αρ. ευρ. Φ-927.
(GMIlimA.S. Pushkin. 2017, αρ, 50)



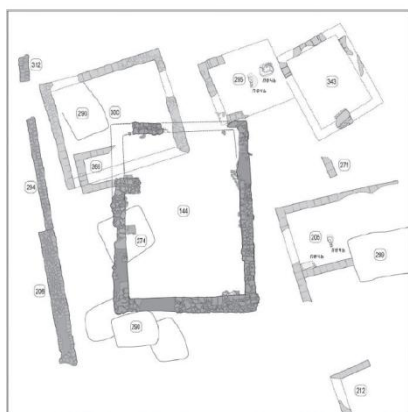
Εικ. 111: Σφραγίσματα οينوχόων. Φαναγόρεια.
(Zavoykin 2011, εικ. 1)



Εικ. 112: Σχέδιο θεμελιώσεων ναού 5ου-4ου αι. π.Χ. Με σκίαση τα ίχνη κατασκευής 6ου αι. π.Χ.
(Kobylyna 1983, εικ. 2)



Εικ. 113: Όστρακα ιωνικής και αττικής κεραμικής. Αρχαϊκό δάπεδο ναού Κάτω Πόλης. Τέλη 6ου αι. π.Χ.
(Kobylyna 1983, εικ. 7)



Εικ. 114: Σχέδιο κατασκευών β' μισού 6ου αι. π.Χ.-4ου αι. π.Χ. Άνω Πόλης Φαναγόρειας. Διακρίνεται το σχέδιο του κτηρίου 300.
(Zavoykin και Kuznetsov 2011, εικ. 8)



Εικ. 115: Ειδώλια σκύλων. Β' μισό 6ου αι. π.Χ. Κτήριο 300. Άνω Πόλη. Φαναγόρεια. Μουσείο Φαναγόρειας, αρ. ευρ. ΦΜ-ΚΠ-12/5 Α1538 ΓΚ9180330; ΦΜ-ΚΠ-12/6 Α1539 ΓΚ9180297

(http://phanagoria-museum.ru/museum_items/%D1%82%D0%B5%D1%80%D1%80%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D1%82%D0%BE%D0%B2%D1%8B%D0%B5-%D1%84%D0%B8%D0%B3%D1%83%D1%80%D0%BA%D0%B8-%D1%81%D0%BE%D0%B1%D0%B0%D1%87%D0%B5%D0%BA/)



Εικ. 116: Θεμέλιο περιβόλου (:) βορείως του κτηρίου 300. Άνω Πόλη Φαναγόρεια. (Zavoykin και Kuznetsov 2011, εικ.7)



Εικ. 117:Θυματήριο ιωνικής κατασκευής. Β΄ –γ΄ τέταρτο του αι. π.Χ. Κτήριο 300. Άνω Πόλη. Φαναγόρεια. Μουσείο Φαναγόρειας, αρ. ευρ. ΦΜ-ΚΠ-11/1, Α 1513. (GMII im A.S. Pushkin. 2017, αρ. 51)



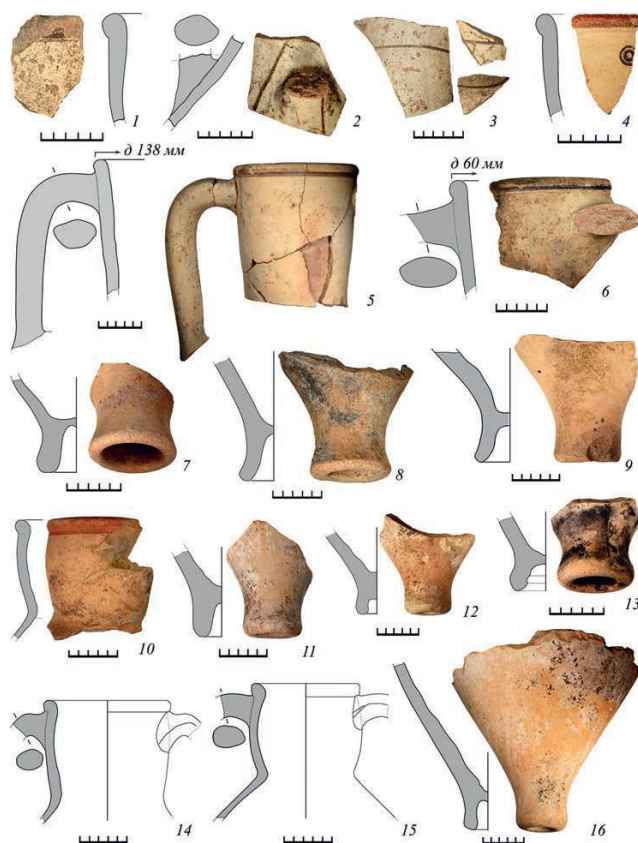
Εικ. 118: Θησαυρός νομισμάτων. Άνω Πόλη. Φαναγόρεια. (Kuznetsov και Abramzon 2020, εικ.4-5)



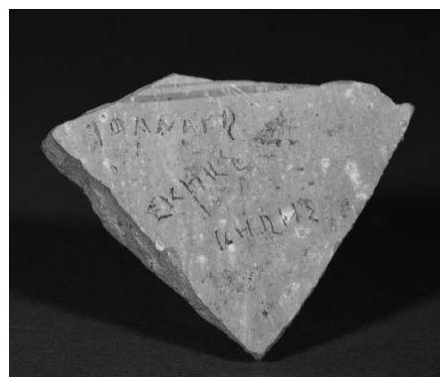
Εικ. 119:Δραχμή από το Βασίλειο του Βοσπόρου. Από τον θησαυρό νομισμάτων στην Φαναγόρεια. (Kuznetsov και Abramzon 2020, εικ.6)

Εικ. 120: Στατήρας από την Κύζικο. 460-400 π.Χ. Φαναγόρεια. (RAN 2016, 114)

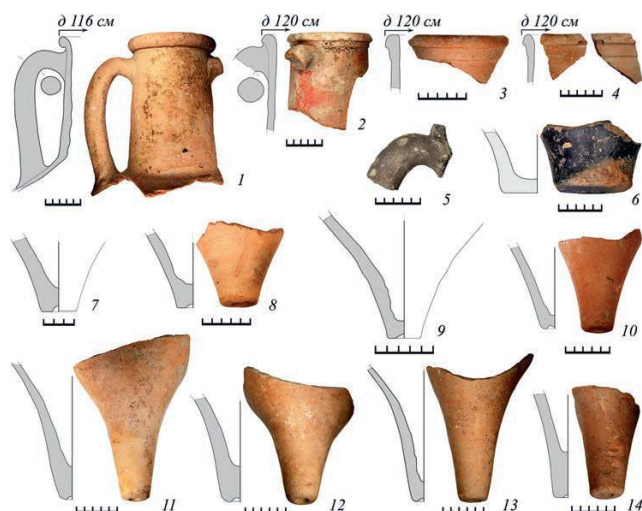




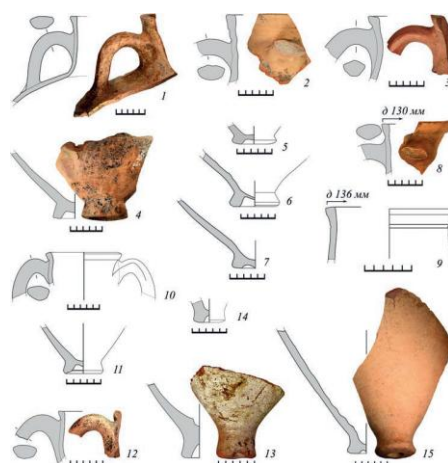
Εικ. 121: Όστρακα χιακών αμφορέων. Άνω Πόλη. Φαναγόρεια.
(Zavoykin 2018,εικ. 1)



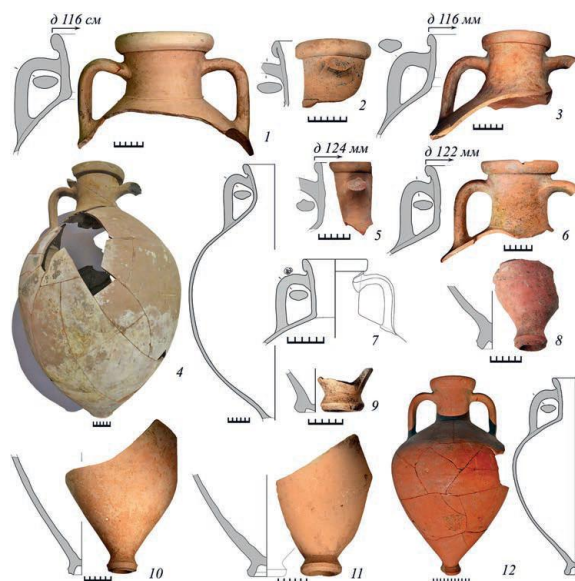
Εικ. 122: Ενεπίγραφο όστρακο από χιακό αμφορέα. Άνω Πόλη. Φαναγόρεια.
(Kuznetsov 2019, εικ. 1)



Εικ. 123: Όστρακα αμφορέων Λέσβου.
(Zavoykin 2018,εικ. 3)



Εικ. 124: Όστρακα αμφορέων κέντρων βορείου Αιγαίου.
(Zavoykin 2018, εικ.5)



Εικ. 125: Όστρακα και αμφορείς
Σάμου και «πρωτοθάσου». Άνω
Πόλη. Φαναγόρεια
(Zavoykin 2018, εικ.4)



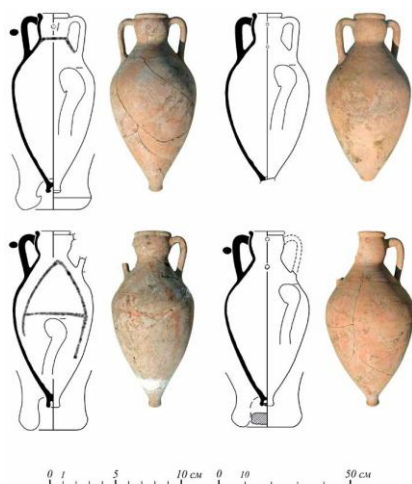
Εικ. 126: Ο υπόγειος
χώρος 290 Β μετά την
απομάκρυνση του
περιεχομένου του. Άνω
Πόλη. Φαναγόρεια.
Λήψη από ΒΑ.
(Zavoykin κ.α, 2013,
εικ.4α)



Εικ. 127: Υπόγειος χώρος 290 Β με το
περιεχόμενό του. Επίπεδο 2. Άνω Πόλη.
Φαναγόρεια. Λήψη από ΒΑ.
(Zavoykin κ.α, 2013, εικ.6)



Εικ. 128: Υπόγειος χώρος 290 Β με το
περιεχόμενό του. Επίπεδο 3. Άνω Πόλη.
Φαναγόρεια. Λήψη από ΝΑ.
(Zavoykin κ.α, 2013, εικ.7)



Εικ. 129: Χιακοί αμφορείς από τον υπόγειο χώρο 290 Β.
(Zavoykin κ.α. 2013, εικ. 18)



Εικ. 130: Αττική, βορειοϊωνική και κλαζομενιακή κεραμική από τον υπόγειο χώρο 290 Β.
(Zavoykin κ.α. 2013, εικ.9,10, 12)

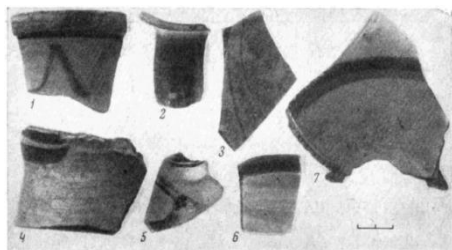


Εικ. 131: Τμήμα κύλικας υπό ομάδας Α. Αττική εισαγωγή. Αρχές 5ου αι. π.Χ. Άνω Πόλη. Φαναγόρεια. Μουσείο Φαναγόρειας, αρ. ευρ. ΦΜ-ΚΠ-6/31 Α160 ΓΚ6418864

(http://phanagoria-museum.ru/museum_items/%D0%BA%D0%B8%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D0%B0-%D1%87%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%BE%D1%84%D0%B8%D0%B3%D1%83%D1%80%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE-%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%B5%D1%86/)



Εικ. 132: Επιτραπέζιος αμφορέας με παράσταση ιππείας και σκύλου από τις Κλαζομενές. 6ος αι. π.Χ. Άνω Πόλη. Φαναγόρεια.
(RAN 2016, 87)



Εικ. 133: Δείγματα τοπικής γραπτής κεραμικής Φαναγόρειας.
(Tsvetaeva 1972, εικ.6)



Εικ. 134: Κύλικά τύπου C. 500-480 π.Χ. Άνω Πόλη. Φαναγόρεια.
(Vinogradov 2000-2001, εικ. 1)